МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЄВРОПЕЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГАЙДАК ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 343.1 : 343.7

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ТА МЕХАНІЗМ ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Спеціальність – 081 Право
Галузь знань – 08 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____
О.В. Гайдак

Науковий керівник: Кравчук Петро Юрійович
кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Гайдак О.В. Право на справедливий суд та механізм його забезпечення у кримінальному провадженні: теоретичні та прикладні аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет», Міністерство освіти і науки України. Київ, 2026.

На основі опрацювання наукових підходів до розуміння справедливості як кримінальної процесуальної категорії сформульовано авторське визначення цього поняття. Справедливість у кримінальному провадженні запропоновано розглядати як фундаментальну засаду та водночас мету кримінальної процесуальної діяльності, що передбачає рівне, неупереджене й засноване на законі ставлення до всіх учасників процесу, належне забезпечення їхніх прав і свобод, а також об'єктивність і пропорційність судових рішень. Її зміст виявляється на різних стадіях кримінального провадження - під час досудового розслідування, судового розгляду та ухвалення судового рішення, а також при визначенні відповідності призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення та особі винного.

Узагальнення наукових позицій і матеріалів правозастосовної практики дозволило дійти висновку, що, хоча окремі прояви справедливості знаходять своє вираження через інші засади кримінального провадження, вона має самостійне значення та може розглядатися як повноцінний принцип кримінального процесу, необхідність дотримання якого випливає також із міжнародно-правових стандартів. У зв'язку з цим запропоновано доповнити передбачений ст. 7 КПК України перелік загальних засад кримінального провадження самостійним принципом справедливості та закріпити його зміст у такому формулюванні: «Кримінальне провадження здійснюється на засадах справедливості, яка передбачає дотримання прав і свобод людини, рівність сторін, незалежність суду, презумпцію невинуватості, гласність судового процесу, винесення законного та обґрунтованого судового рішення та забезпечення розумних строків розгляду справи».

Досліджено наукові підходи та положення законодавства щодо визначення змісту права на справедливий суд у кримінальному провадженні. Встановлено, що в юридичній літературі відсутня єдність у трактуванні та співвідношенні понять «доступ до правосуддя», «доступність правосуддя», «право на доступ до суду», «право на судовий захист» та інших близьких за змістом категорій. З огляду на це запропоновано авторські підходи до їх визначення та розмежування.

Право на справедливий суд у кримінальному провадженні визначено як гарантоване державою фундаментальне право особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, на законний, публічний та неупереджений розгляд справи незалежним судом упродовж розумного строку. Реалізація цього права передбачає належне забезпечення комплексу процесуальних гарантій, зокрема права на захист, рівності сторін, презумпції невинуватості та можливості перегляду судового рішення.

До основних складових права на справедливий суд віднесено: розгляд справи незалежним і безстороннім судом, створеним відповідно до закону; гласність судового провадження, крім передбачених законом випадків; забезпечення рівності сторін і змагального характеру процесу; дотримання презумпції невинуватості; право користуватися допомогою захисника та отримувати правничу допомогу; право не свідчити проти себе; право на допомогу перекладача у випадку незнання мови кримінального провадження; розгляд справи упродовж розумного строку; право на апеляційний перегляд судового рішення.

Встановлено, що проблематика забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні України охоплює значний комплекс як теоретичних, так і прикладних питань. Її міждисциплінарний характер зумовлений поєднанням положень кримінального процесуального та конституційного права, міжнародного публічного права, міжнародних стандартів захисту прав людини та судової практики.

За результатами дослідження визначено основні елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні, до яких належать: розгляд справи незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону; гласність судового розгляду; дотримання розумного строку; рівність сторін та змагальність

судового провадження; презумпція невинуватості, відповідно до якої особа вважається невинуватою доти, доки її винуватість не буде доведена у встановленому законом порядку; право на захист; право не свідчити проти себе; право своєчасно отримати інформацію про висунуте обвинувачення; право користуватися допомогою перекладача; право на перегляд судового рішення, а також інші передбачені законом гарантії.

Проаналізовано особливості практичної реалізації окремих елементів права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. Встановлено, що національне законодавство містить розвинену систему нормативних гарантій цього права. Водночас їх практична реалізація продовжує супроводжуватися проблемами, серед яких особливе значення мають надмірна тривалість кримінального провадження, випадки неналежного впливу на незалежність суду, порушення належного балансу процесуальних можливостей сторін, недотримання права на захист та презумпції невинуватості.

Виявлені недоліки свідчать про необхідність подальшого вдосконалення механізму забезпечення права на справедливий суд. Серед основних напрямів такої роботи доцільно виокремити уточнення положень кримінального процесуального законодавства, у тому числі нормативне закріплення принципу справедливості в КПК України, удосконалення діяльності судових і правоохоронних органів, а також послідовне врахування правових позицій ЄСПЛ у національній правозастосовній практиці.

Окремо досліджено особливості функціонування механізму забезпечення права на справедливий суд у кримінальному процесі в умовах воєнного стану. Встановлено, що повномасштабна війна створила для системи правосуддя України низку специфічних проблем.

1. Безпекові ризики для суддів та учасників кримінального провадження. Повітряні тривоги, ракетні та інші обстріли, а також пов’язані з воєнними діями загрози безпосередньо впливають на можливість проведення судових засідань та створюють небезпеку для життя і здоров’я учасників процесу.

2. Технічні та ресурсні труднощі. Перебої з електропостачанням, зв'язком та доступом до мережі Інтернет ускладнюють нормальне функціонування судів, особливо на територіях, які зазнали істотного негативного впливу бойових дій.

3. Обмеження доступу до судової інформації. Необхідність захисту суддів, працівників судів та інших учасників провадження обумовила тимчасове запровадження певних обмежень щодо доступу до Єдиного державного реєстру судових рішень та окремих інших інформаційних ресурсів судової системи.

Для мінімізації наслідків зазначених проблем запроваджено низку організаційних і процесуальних заходів. Використання відеоконференцій під час проведення судових засідань сприяло забезпеченню безперервності здійснення правосуддя та зменшенню безпекових ризиків для учасників. Радою суддів України були сформульовані рекомендації щодо організації роботи судів в умовах воєнного стану, включаючи можливість обмеження доступу до приміщень судів осіб, які не є учасниками відповідних проваджень, а також реагування на ситуації, за яких продовження роботи суду створює загрозу безпеці. Водночас Державна судова адміністрація України продовжує здійснювати організаційне та фінансове забезпечення діяльності судової системи в умовах воєнного стану.

Порівняльний аналіз законодавства окремих зарубіжних держав дозволив залежно від функціонального призначення засобів захисту права на судовий розгляд упродовж розумного строку виокремити дві основні їх групи - прискорювальні та компенсаційні.

Прискорювальні засоби спрямовані на запобігання порушенню вимоги розумного строку в провадженнях, які ще не завершені. Їх сутність полягає у створенні для особи можливості звернутися зі спеціальною скаргою або клопотанням про прискорення розгляду справи до відповідного чи вищого суду з метою усунення необґрунтованих затримок.

Компенсаційні засоби застосовуються у випадках, коли порушення вимоги розумного строку вже відбулося. Вони передбачають можливість присудження особі відповідної компенсації за надмірну тривалість судового провадження шляхом подання спеціальної скарги або позову як у період розгляду справи, так і після його

завершення. Досвід більшості досліджених зарубіжних держав свідчить про доцільність одночасного функціонування прискорювального та компенсаційного механізмів, оскільки їх поєднання забезпечує більш ефективний захист порівняно із застосуванням кожного із цих засобів окремо.

Проаналізовано міжнародні стандарти забезпечення права на справедливий суд у кримінальному процесі. Дослідження практики ЄСПЛ дозволило встановити, що поряд із гарантіями, безпосередньо закріпленими у ст. 6 Європейської конвенції від 4 листопада 1950 р., у практиці Суду було конкретизовано низку інших взаємопов'язаних елементів права на справедливий судовий розгляд, зокрема:

1. право на доступ до правосуддя - п. 49 рішення від 27 лютого 1980 р. у справі «Девеер проти Бельгії» («Deweer v. Belgium»);
2. змагальність судового розгляду - п. 67 рішення від 25 вересня 2001 р. у справі «П. Г. та Дж. Г. проти Сполученого Королівства» («P.G. and J.H. v. the United Kingdom»);
3. рівність сторін - п. 47 рішення від 22 лютого 1996 р. у справі «Булут проти Австрії» («Bulut v. Austria»), п. 140 рішення від 12 травня 2005 р. у справі «Оджалан проти Туреччини» («Öcalan v. Turkey»);
4. презумпція невинуватості - п. 35 рішення від 10 лютого 1995 р. у справі «Аллене де Рібермон проти Франції» («Allenet de Ribemont v. France»);
5. безпосередність дослідження доказів - остаточне рішення від 9 липня 2002 р. щодо прийнятності заяви у справі «П. К. проти Фінляндії» («P.K. v. Finland»);
6. вмотивованість судових рішень - п. 26 рішення від 21 січня 1999 р. у справі «Гарсія Руїс проти Іспанії» («García Ruiz v. Spain»), п. 272 рішення від 21 квітня 2011 р. у справі «Нечипорук і Йонкало проти України»;
7. юридична визначеність - п. 61 рішення від 28 жовтня 1999 р. у справі «Брумареску проти Румунії» («Brumărescu v. Romania»), п. 33 рішення від 19 лютого 2009 р. у справі «Христов проти України».

Таким чином, практика ЄСПЛ відіграє важливу роль у конкретизації змісту права на справедливий суд, оскільки дозволяє розкрити практичне значення окремих

гарантій та встановити критерії їх належного забезпечення в конкретних процесуальних ситуаціях.

Встановлено, що в Україні продовжують існувати проблеми із забезпеченням ефективного доступу до правосуддя, які можуть негативно впливати на своєчасність і результативність судового захисту. У цьому контексті в дослідженні проаналізовано рішення ЄСПЛ у справі «Тодоров проти України». Звернуто увагу на те, що надмірне ускладнення судового провадження, технічні затримки, недоліки організації діяльності органів державної влади та інші обставини, пов'язані з підготовкою матеріалів до судового розгляду, здатні створювати перешкоди для ефективної реалізації права особи на доступ до правосуддя.

Дослідження практики звернень до Європейського суду з прав людини засвідчило також неоднозначність сприйняття змісту поняття «справедливий суд». Особи, які не отримали бажаного результату розгляду справи на національному рівні, нерідко пов'язують несправедливість судового провадження безпосередньо з несприятливим для них судовим рішенням, не конкретизуючи, яка саме складова права на справедливий суд була порушена.

У значній кількості випадків твердження про несправедливість судового розгляду фактично зводяться до незгоди із встановленими національними судами фактичними обставинами, оцінкою доказів або застосуванням норм внутрішнього права. Водночас саме по собі невдоволення результатом судового розгляду не свідчить про порушення права на справедливий суд. На підставі аналізу практики ЄСПЛ виокремлено системні проблеми у реалізації окремих складових цього права, що обумовлює необхідність визначення конкретних напрямів подальшого вдосконалення кримінального провадження України.

Ключові слова: справедливість, кримінальне провадження, право на справедливий суд, доступ до правосуддя, право на судовий захист, Європейський суд з прав людини, засади кримінального провадження, принцип справедливості, безсторонність суду, розумний строк, гласність судового розгляду, право на захист, кримінальне судочинство, захист прав людини

SUMMARY

Haydak O.V. The right to a fair trial and the mechanism for ensuring it in criminal proceedings: theoretical and applied aspects. – *Qualification scientific work in the form of a manuscript.*

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 – Law. – Private higher educational institution «European University», Ministry of Education and Science of Ukraine. Kyiv, 2026.

Based on an analysis of scholarly approaches to understanding fairness as a category of criminal procedure, the author formulates a definition of this concept. It is proposed that fairness in criminal proceedings be viewed as both a fundamental principle and an objective of criminal procedural activity; this entails equal, impartial, and lawful treatment of all participants, the proper safeguarding of their rights and freedoms, and the objectivity and proportionality of court decisions. Its substance is manifested at various stages of criminal proceedings-during pre-trial investigation, trial, and the rendering of a judgment-as well as when determining whether the imposed punishment is commensurate with the gravity of the criminal offense and the personality of the offender.

A synthesis of scholarly views and law-enforcement practice leads to the conclusion that, although certain aspects of fairness are reflected in other principles of criminal proceedings, it holds independent significance and can be regarded as a full-fledged principle of criminal procedure, the observance of which is also mandated by international legal standards. Consequently, it is proposed to supplement the list of general principles of criminal proceedings set forth in Article 7 of the Criminal Procedure Code of Ukraine with a distinct principle of fairness, defined as follows: «Criminal proceedings are conducted based on the principle of fairness, which entails respect for human rights and freedoms, equality of the parties, judicial independence, the presumption of innocence, public hearings, the rendering of lawful and reasoned court decisions, and the assurance of reasonable timeframes for case resolution». The study examines scientific approaches and legislative provisions regarding the definition of the right to a fair trial in criminal proceedings. It is established that there is no consensus in legal literature regarding the interpretation and interrelationship of concepts such as «access to justice», «accessibility of justice», «right of access to a court», «right to

judicial protection», and other semantically similar categories. In light of this, the author proposes approaches to defining and distinguishing these concepts.

The right to a fair trial in criminal proceedings is defined as a fundamental right-guaranteed by the state to a person suspected or accused of committing a criminal offense-to a lawful, public, and impartial hearing of the case by an independent court within a reasonable time. The exercise of this right entails the proper provision of a set of procedural guarantees, including the right to a defense, equality of arms, the presumption of innocence, and the possibility of judicial review of the decision.

The key components of the right to a fair trial include: hearing of the case by an independent and impartial court established by law; public nature of court proceedings (except in cases prescribed by law); ensuring equality of arms and the adversarial nature of the process; observance of the presumption of innocence; the right to the assistance of a defense counsel and to receive legal aid; the right not to testify against oneself; the right to the assistance of an interpreter if the language of the criminal proceedings is not understood; hearing of the case within a reasonable time; and the right to appellate review of the court decision.

It is established that the issue of ensuring the right to a fair trial in criminal proceedings in Ukraine encompasses a wide range of both theoretical and practical matters. Its interdisciplinary nature stems from a combination of provisions from criminal procedural and constitutional law, public international law, international human rights standards, and judicial practice.

The study identifies the key elements of the right to a fair trial in criminal proceedings, including: hearing of the case by an independent and impartial court established by law; public nature of the trial; observance of a reasonable timeframe; equality of arms and the adversarial nature of proceedings; the presumption of innocence (whereby a person is considered innocent until proven guilty in accordance with the law); the right to a defense; the right against self-incrimination; the right to be timely informed of the charges; the right to the assistance of an interpreter; the right to a review of the court decision; and other guarantees provided by law.

The study analyzes the practical implementation of specific elements of the right to a fair trial within Ukraine's criminal proceedings. It establishes that national legislation contains a well-developed system of regulatory guarantees for this right. However, their practical implementation remains fraught with challenges; of particular significance are the excessive duration of criminal proceedings, instances of undue influence on judicial independence, a failure to maintain a proper balance between the parties' procedural capabilities, and violations of the right to a defense and the presumption of innocence.

The identified shortcomings highlight the need to further improve the mechanism for ensuring the right to a fair trial. Key areas for such work include refining the provisions of criminal procedural legislation-specifically by enshrining the principle of fairness in the Criminal Procedure Code of Ukraine-enhancing the operations of judicial and law enforcement bodies, and consistently incorporating the legal positions of the European Court of Human Rights (ECHR) into domestic law enforcement practice.

The study also specifically examines the functioning of the mechanism for ensuring the right to a fair trial in criminal proceedings under martial law. It was found that the full-scale war has created a number of specific challenges for Ukraine’s justice system:

1. Security risks for judges and participants in criminal proceedings. Air raid alerts, missile and other strikes, and threats associated with hostilities directly impact the ability to hold court hearings and endanger the lives and health of those involved in the proceedings.

2. Technical and resource-related difficulties. Interruptions to electricity, communications, and internet access hinder the normal functioning of courts, particularly in areas significantly affected by combat operations.

3. Restricted access to judicial information. The need to protect judges, court staff, and other participants in proceedings necessitated the temporary imposition of certain restrictions on access to the Unified State Register of Court Decisions and other specific information resources of the judicial system.

A number of organizational and procedural measures have been implemented to mitigate the impact of these issues. The use of video conferencing during court hearings has helped ensure the continuity of the administration of justice and reduce security risks for participants. The Council of Judges of Ukraine issued recommendations on court operations

under martial law, including the potential restriction of access to court premises for individuals not involved in the relevant proceedings and protocols for responding to situations where continued court operations pose a security threat. Meanwhile, the State Judicial Administration of Ukraine continues to provide organizational and financial support for the judicial system's operations under martial law.

A comparative analysis of legislation from various foreign jurisdictions has made it possible to categorize the remedies for protecting the right to a trial within a reasonable time into two main groups based on their function: acceleratory remedies and compensatory remedies.

Acceleratory remedies aim to prevent violations of the reasonable time requirement in ongoing proceedings. They enable an individual to file a special complaint or a motion to expedite proceedings with the relevant or a higher court in order to eliminate unjustified delays.

Compensatory remedies apply in cases where a violation of the reasonable time requirement has already occurred. They provide for the awarding of appropriate compensation to an individual for the excessive duration of court proceedings, which can be sought through a special complaint or lawsuit either while the case is pending or after its conclusion. The experience of the majority of foreign states studied demonstrates the advisability of the simultaneous operation of acceleration and compensation mechanisms, as their combination ensures more effective protection compared to the use of either measure in isolation.

International standards regarding the right to a fair trial in criminal proceedings have been analyzed. An examination of the case law of the European Court of Human Rights has revealed that, alongside the guarantees directly enshrined in Article 6 of the European Convention of 4 November 1950, the Court’s jurisprudence has further defined a number of other interconnected elements of the right to a fair trial, specifically:

1. the right of access to a court - para. 49 of the judgment of 27 February 1980 in the case of «Deweer v. Belgium»;

2. the adversarial nature of judicial proceedings - para. 67 of the judgment of 25 September 2001 in the case of «P.G. and J.H. v. the United Kingdom»;

3. equality of arms - para. 47 of the judgment of 22 February 1996 in the case of «Bulut v. Austria», para. 140 of the judgment of 12 May 2005 in the case of «Öcalan v. Turkey»;

4. presumption of innocence - para. 35 of the judgment of 10 February 1995 in the case of «Allenet de Ribemont v. France»;

5. immediacy of the examination of evidence - final decision of 9 July 2002 on the admissibility of the application in the case of «P.K. v. Finland»;

6. reasoning of court decisions - para. 26 of the judgment of 21 January 1999 in the case of «García Ruiz v. Spain», para. 272 of the judgment of 21 April 2011 in the case of «Nechyporuk and Yonkalo v. Ukraine»;

7. . legal certainty - para. 61 of the judgment of 28 October 1999 in the case of «Brumărescu v. Romania»; para. 33 of the judgment of 19 February 2009 in the case of «Khrystov v. Ukraine».

Thus, the case law of the ECtHR plays a significant role in defining the specific content of the right to a fair trial, as it allows for the practical significance of individual guarantees to be elucidated and for criteria regarding their proper implementation in specific procedural situations to be established.

It has been determined that problems regarding effective access to justice persist in Ukraine, potentially adversely affecting the timeliness and effectiveness of judicial protection. In this context, the study analyzes the ECtHR judgment in the case of «Todorov v. Ukraine». Attention is drawn to the fact that excessive complexity in judicial proceedings, technical delays, organizational shortcomings within public authorities, and other circumstances related to the preparation of case materials for trial can create obstacles to the effective exercise of an individual's right of access to justice.

An examination of applications lodged with the European Court of Human Rights also reveals a lack of clarity regarding the understanding of the concept of a «fair trial». Individuals who fail to achieve the desired outcome in domestic proceedings often attribute the unfairness of the proceedings directly to the adverse judgment itself, without specifying exactly which component of the right to a fair trial was violated. In a significant number of cases, allegations regarding the unfairness of judicial proceedings effectively amount to a disagreement with

the factual findings established by national courts, the assessment of evidence, or the application of domestic law. At the same time, dissatisfaction with the outcome of the proceedings does not, in itself, indicate a violation of the right to a fair trial. An analysis of the case law of the European Court of Human Right has identified systemic issues in the implementation of specific components of this right, highlighting the need to define concrete directions for the further improvement of criminal proceedings in Ukraine.

Keywords: fairness, criminal proceedings, criminal process, right to a fair trial, fair judicial proceedings, access to justice, right to judicial protection, European Court of Human Rights, principles of criminal proceedings, principle of fairness, judicial impartiality, reasonable time, openness of proceedings, public nature of the trial, right to defense, right to an interpreter, legal certainty, procedural guarantees, criminal justice, protection of human rights.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

у яких опубліковані наукові результати дисертації

1. Гайдак О. В. Порівняльно-правовий аналіз змісту права на справедливий суд в регіональних міжнародно-правових актах. *Журнал східноєвропейського права.* 2024. № 125. С. 179-184. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/haidak_125.pdf.

2. Гайдак О.В., Окопник О.М., Романенко Л.М. Правова реформа системи правосуддя:дослідження міжнародного досвіду. Науково-практичний журнал «Наше право». 2024. № 1. С. 271-280. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-1/NP_2024_1.pdf

3. Гайдак О. В. Право на справедливий суд як складова права на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні: міжнародно-правовий аспект. *Науковий журнал «Європейський правничий часопис».* 2024. № 4. С. 121-127. URL: https://cms.legal-journal.e-u.edu.ua/uploads/19_4_2024_ddaa45cedf.pdf.

4. Гайдак О.В., Чубоха Н.Ф., Божко Д.В. Роль міжнародних судових органів у вирішенні спорів, пов’язаних із договірними зобов’язаннями під час воєнного стану. Науково-практичний журнал «Європейські перспективи». 2024. № 2. С. 218-224.

5. Гайдак О. В. Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні. *Ірпінський юридичний часопис.* 2025. № 2 (19). С. 201-208. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/351/362.

які засвідчують апробацію результатів дисертації:

6. Гайдак О. В. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні: огляд рішень європейського суду з прав людини. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану*: матеріали Всеукраїнського круглого столу, м. Ірпінь, 15 травня 2024 р. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. С. 34-34. URL: https://surl.li/atdcxt

7. Гайдак О. В. Елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. *Дев'яносто сьомі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки*. Матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової конференції. (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 29-30 травня 2025 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів : ФО-П Шпак В.Б. URL: http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5281/.

ЗМІСТ

ВСТУП……...……18

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ……..29

1.1. Поняття справедливості як категорії кримінального процесуального права……29

1.2. Поняття та сутність забезпечення права на справедливий суд як однієї з основних засад кримінального провадження……..54

1.3. Стан наукової розробленості проблем забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні…….. 86

Висновки до Розділу 1……. 112

РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ…… 115

2.1. Гарантії забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні…….115

2.2. Реалізація окремих елементів права на справедливий суд у кримінальному провадженні України……..132

2.3. Особливості реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану……..155

Висновки до Розділу 2……182

РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ…….185

3.1. Порівняльно-правовий аналіз забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні зарубіжних країн……185

3.2. Міжнародні стандарти забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні…… 207

3.3. Напрями покращення ефективності забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні України: огляд рішень ЄСПЛ……243

Висновки до Розділу 3……287

ВИСНОВКИ……289

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……...297

ДОДАТКИ……...316

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Право на справедливий суд належить до фундаментальних прав людини та посідає особливе місце в системі гарантій її правового захисту. Воно закріплене як у національному законодавстві, так і в міжнародно-правових актах, передусім у ст. 6 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ). Особливого значення реалізація цього права набуває у кримінальному провадженні, оскільки саме в його межах допускається застосування найбільш інтенсивних форм державного втручання у сферу прав і свобод людини, зокрема обмеження особистої свободи, недоторканності, честі та гідності. За таких обставин належне забезпечення справедливого судового розгляду є не лише необхідною гарантією захисту конкретної особи, а й одним із визначальних критеріїв ефективності правосуддя та реального втілення принципу верховенства права.

Прийняття у 2012 році Кримінального процесуального кодексу України стало важливим етапом реформування національної моделі кримінального судочинства. Водночас оновлення нормативної основи не забезпечило автоматичного усунення всіх проблем, пов’язаних із практичною реалізацією права на справедливий суд. У правозастосовній діяльності продовжують виникати випадки надмірної тривалості кримінальних проваджень, недотримання презумпції невинуватості, обмеження можливості своєчасно отримати правничу допомогу та ефективно реалізувати право на захист, а також проблеми, пов’язані із забезпеченням незалежності й безсторонності суду. Окремого значення набувають питання прозорості процедур формування суддівського корпусу та професійного просування суддів. Сукупність таких проблем негативно позначається не лише на становищі учасників конкретного кримінального провадження, а й на рівні суспільної довіри до судової влади та сприйнятті її як незалежного й ефективного механізму захисту прав людини.

Додаткової актуальності зазначена проблематика набуває в умовах європейської інтеграції України. Дотримання вимог ст. 6 ЄКПЛ та послідовне врахування правових позицій Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у кримінальному судочинстві є важливими складовими наближення національної

системи правосуддя до європейських стандартів захисту прав людини. У зв'язку із цим особливого значення набуває комплексне наукове дослідження чинного кримінального процесуального законодавства та практики його застосування, встановлення проблемних аспектів нормативного регулювання, узагальнення судової практики та формулювання обґрунтованих пропозицій, спрямованих на попередження порушень права на справедливий суд і вдосконалення національних процесуальних механізмів його забезпечення.

Вагомим підтвердженням актуальності досліджуваної проблематики є статистичні показники діяльності ЄСПЛ щодо України. За офіційними даними Суду, упродовж 2025 року було опрацьовано 5 997 заяв проти України, з яких 5 429 заяв визнано неприйнятними або вилучено з реєстру справ. Упродовж цього ж року ЄСПЛ ухвалив 164 рішення, що охоплювали 568 заяв проти України, причому у 160 рішеннях було встановлено щонайменше одне порушення положень ЄКПЛ.

Показовою залишається й кількість заяв проти України, які перебувають на розгляді ЄСПЛ. Станом на кінець 2025 року перед Судом перебувало близько 4 тис. таких заяв. За цим показником Україна продовжувала належати до держав зі значною кількістю нерозглянутих справ у ЄСПЛ. Водночас у 2025 році Уряду України було комуніковано 766 заяв, тоді як у 2024 році - 738, а у 2023 році - 710. Така динаміка засвідчує збереження значного обсягу питань щодо виконання Україною конвенційних зобов'язань у сфері захисту прав людини.

Особливого значення наведені статистичні показники набувають у контексті забезпечення належного функціонування судової системи та реалізації процесуальних гарантій. Практика ЄСПЛ щодо України охоплює питання надмірної тривалості судових проваджень, ефективного доступу до суду, незалежності та безсторонності судових органів, дотримання принципів рівності сторін і змагальності, забезпечення права на захист та ефективності національних засобів юридичного захисту. Повторюваність відповідних проблем свідчить про необхідність не лише нормативного закріплення гарантій справедливого судочинства, а й створення дієвих механізмів їх практичної реалізації.

Особливого значення проблема забезпечення справедливого судового розгляду набула в умовах воєнного стану, запровадженого в Україні у зв'язку з повномасштабною збройною агресією. Воєнні дії об'єктивно впливають на можливості функціонування судової системи, доступ учасників кримінального провадження до судів, проведення процесуальних дій, дотримання встановлених строків та безпосередню участь осіб у судовому розгляді. Повітряні тривоги, обстріли, тимчасова окупація окремих територій, пошкодження судових установ, евакуація суддів і працівників апаратів судів, перебої з електропостачанням та зв'язком створюють об'єктивні перешкоди для здійснення кримінального судочинства у звичайному процесуальному порядку.

Масштаб воєнного чинника відображається й у статистиці ЄСПЛ. За інформацією Суду, станом на лютий 2025 року на його розгляді перебувало 9 264 індивідуальні заяви, пов'язані з конфліктами в Криму, Севастополі, на сході України та з воєнними діями російської федерації проти України після лютого 2022 року. Понад 600 таких заяв на той момент уже було комуніковано відповідному уряду або урядам. Це демонструє формування значного масиву справ, пов'язаних із порушеннями прав людини внаслідок збройного конфлікту, та водночас актуалізує питання забезпечення ефективного судового захисту в умовах війни.

Функціонування правосуддя в умовах воєнного стану обумовлює необхідність адаптації окремих процесуальних механізмів до надзвичайних обставин. Водночас така адаптація не повинна призводити до необґрунтованого звуження гарантій справедливого судочинства. Саме тому особливої наукової та практичної ваги набувають питання визначення допустимих меж обмеження окремих процесуальних прав, оцінки необхідності й пропорційності відповідних заходів, забезпечення права на захист та збереження належного балансу між потребами кримінального провадження, інтересами національної безпеки й фундаментальними правами людини.

Актуальність дослідження права на справедливий суд, таким чином, визначається одночасно теоретичними та практичними чинниками. У теоретичному аспекті існує потреба в подальшому з'ясуванні юридичної природи цього права, систематизації його структурних елементів, встановленні співвідношення із

суміжними правовими категоріями та визначенні місця відповідних гарантій у системі засад кримінального провадження. Особливого значення набуває також з'ясування співвідношення категорій «справедливість кримінального провадження» та «право на справедливий суд», оскільки справедливість має значення не лише для судового розгляду, а й для інших стадій кримінального провадження.

У практичному аспекті актуальність дослідження обумовлена необхідністю встановлення причин неналежної реалізації окремих гарантій справедливого судочинства та формування дієвих механізмів їх усунення. Йдеться, зокрема, про забезпечення розумних строків кримінального провадження, незалежності та безсторонності суду, реальної рівності процесуальних можливостей сторін, ефективності права на захист, доступності правосуддя та належного мотивування судових рішень. Важливим залишається також питання послідовного застосування судами України стандартів, сформованих у практиці ЄСПЛ.

Таким чином, значна кількість заяв проти України, що перебувають або перебували на розгляді ЄСПЛ, наявність повторюваних проблем у сфері реалізації конвенційних гарантій, євроінтеграційний курс держави, цифрова трансформація судочинства та необхідність здійснення правосуддя в умовах воєнного стану свідчать про комплексний характер проблематики забезпечення права на справедливий суд. Зазначені обставини зумовлюють необхідність подальшого теоретичного осмислення змісту справедливості у кримінальному провадженні, дослідження практики реалізації окремих елементів права на справедливий суд та розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства України і практики його застосування відповідно до міжнародних та європейських стандартів правосуддя.

Значний внесок у розробку теоретичних і практичних аспектів права на справедливий судовий розгляд та його структурних елементів здійснили такі вітчизняні вчені: О. М. Бандурка, О. А. Банчук, Н. Р. Бобечко, А. П. Гетьман, І. В. Гловюк, І. С. Гриценко, В. Г. Гончаренко, В. В. Городовенко, Н. М. Грень, Ю. М. Грошевий, В. А. Завгородній, В. П. Ємельянов, О. В. Капліна, В. В. Комаров, У. З. Коруц, П. Ю. Кравчук, О. П. Кучинська, О. А. Кучинська, О. М. Литвинова,

Л. М. Лобойко, Г. М. Мамка, В. Т. Маляренко, М. В. Мартиненко, І. Є. Марочкін, Т. М. Мирошниченко, В. В. Михайленко, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, О. Б. Прокопенко, В. В. Рожнова, Н. Ю. Сакара, В. Я. Тацій, О. С. Ткачук, В. М. Тертишник, Ю. А. Тобота, Т. І. Фулей, М. І. Хавронюк, О. Ю. Хабло, Т. А. Цувіна, М. Є. Шумило, О. Г. Яновська та інші.

Справедливість судового розгляду була предметом дослідження таких вчених та практиків: Пінто де Альбукерке Пауло, Р.С.Тревор Аллан, Довидас Віткаускас, Женев'єв Майер, Р. Джексон, М. Тарлоу, А. Штайнер**,** Ф. Гомеш, Д. Харріс, М. О'Бойл, К. Ворбік, Е. Кейссідіс, Н. П. Сиза, Д. В. Сімонович, Е. Л. Трегубов, Л. Д. Удалова, С. В. Шевчук, О. Г. Шило тощо.

Водночас на монографічному рівні у вітчизняній кримінальній процесуальній науці проблематика справедливості та права на справедливий суд досліджувалася переважно в межах окремих аспектів. Серед найбільш вагомих праць слід виокремити дисертаційні дослідження О. А. Кучинської «Принцип справедливості як етико-правова основа кримінального судочинства» (2011 р.), О. Б. Прокопенка «Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації» (2011 р.), О. В. Бойко «Право на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві України» (2021 р.), О. Ю. Льошенко «Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні України» (2021 р.).

Попри вагомий внесок зазначених учених, сучасні умови функціонування кримінальної юстиції зумовлюють необхідність подальшого дослідження цієї проблематики. Зокрема, додаткового наукового опрацювання потребують питання цифровізації та дистанційних форм судочинства, забезпечення процесуальних гарантій в умовах воєнного стану, зростання навантаження на суди та адаптації національного кримінального процесу до сучасних міжнародних стандартів.

Саме тому обрана тема дисертаційного дослідження є актуальною і своєчасною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертація виконана відповідно до Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року (Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019); Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 14 вересня

2020 року № 392/2020); Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки (Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021); Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки (Указ Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021), Концепції державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю (Указ Президента України від 21 жовтня 2011 року № 1000/2011), Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки (Указ Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023), узгоджується із Стратегією розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2021–2025 роки (постанова загальних зборів НАПрН України від 26 березня 2021 року № 12-21).

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради ПВНЗ «Європейський університет» від 09 березня 2023 року (протокол № 2).

Мета та завдання дослідження. *Метою роботи* є теоретичне узагальнення та розв'язання комплексного наукового і прикладного завдання щодо теоретичних і прикладних аспектів забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні з розробленням пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення законодавства та правозастосовної практики.

Досягнення поставленої мети передбачає постановку і вирішення таких *завдань:*

- визначити поняття справедливості як категорії кримінального процесуального права;

- охарактеризувати поняття та сутність забезпечення права на справедливий суд як однієї з основних засад кримінального провадження;

- висвітлити стан наукової розробленості проблем забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні;

- дослідити гарантії забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні;

- розглянути механізм реалізації окремих елементів права на справедливий суд у кримінальному провадженні України;

- дослідити особливості реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану;

- здійснити порівняльно правовий аналіз забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні зарубіжних країн;

- розглянути міжнародні стандарти забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні;

- охарактеризувати напрями покращення ефективності забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з механізмом реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні в умовах сьогодення.

Предметом дослідження є право на справедливий суд та механізм його забезпечення у кримінальному провадженні: теоретичні та прикладні аспекти.

Методи дослідження обрані з урахування заявленої мети та завдань, його об'єкта і предмета. Методологічною основою роботи слугували загальнонаукові та спеціальні методи пізнання: *діалектичний метод* надав можливість розглянути всі питання теми в динаміці, виявити їх взаємозв'язок і взаємообумовленість (розділи 1, 2, 3); *методи системного аналізу та системно-структурний* використовувалися під час аналізу нормативно-правового регулювання питання забезпечення права на справедливий судовий розгляд у кримінальному провадженні та аналізу основних понять по темі дослідження: справедливість, право на справедливий суд тощо (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 2.2); *статистичний метод* сприяв опрацюванню емпіричної бази як джерела надходження відомостей про предмет дослідження (розділи 1, 2, 3); *формально-логічний метод* сприяв дослідженню гарантій права на справедливий суд у кримінальному провадженні (підрозділи 2.1, 2.2); *метод порівняльного правознавства* надав можливість провести аналіз чинного українського законодавства та законодавства інших країн світу щодо практики забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні (підрозділи 2.1, 2.2); *метод прогнозування* застосовувався під час визначення напрямів

удосконалення забезпечення права на справедливий суд у кримінальному процесі в умовах сьогодення (підрозділ 2.3, розділ 3); *формально-юридичний метод* дозволив розкрити питання особливостей забезпечення права на справедливий суд в умовах воєнного стану в Україні, обґрунтувати висновки та пропозиції щодо внесення змін і доповнень до кримінального процесуального законодавства (розділи 1, 2, 3).

Емпіричну базу дослідження становлять статистичні дані Офісу Генерального прокурора, Верховного Суду, інших судів загальної юрисдикції, Європейського суду з прав людини та узагальнені дані анкетування 160 суддів, слідчих суддів, адвокатів (м. Київ, Житомирська, Київська, Тернопільська, Черкаська, Хмельницька області) у період з 2023-2025 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що за характером та змістом дисертаційна робота є однією із перших комплексних монографічних досліджень теоретичних і прикладних аспектів механізму реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні. Найістотнішими результатами дослідження, що зумовлюють його новизну та визначають особистий внесок у розроблення зазначеної проблематики, є такі положення, висновки та пропозиції:

вперше:

– запропоновано зміни та доповнення до КПК України щодо удосконалення механізму реалізації права нра справедливий суд в кримінальному провадженні України, зокрема закріплення поняття справедливості, засади верховенства права в контексті справедливості, впровадження механізму оцінки забезпечення справедливості провадження у КПК України на основі вивчення позитивного зарубіжного досвіду, міжнародних стандартів та прецедентної практики ЄСПЛ;

– на основі вивчення досвіду зарубіжних країн є в залежності від мети засобів правового захисту права на справедливий судовий розгляд у розумний строк виокремлено дві групи таких засобів: пришвидшувальні та компенсаторні;

- запропоновано оновлений механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд у кримінальному провадження під час воєнного стану, який

включає в себе: визначення чітких підстав обмеження елементів права на справедливий судовий розгляд під час воєнного або надзвичайного стану, випадки застосування дистанційного та заочного розгляду справи тощо;

удосконалено:

– поняття справедливості як кримінальної процесуальної категорії, під якою запропоновано розуміти фундаментальний принцип і мету кримінального провадження, що забезпечує рівне, неупереджене і законне ставлення до всіх учасників процесу, дотримання їхніх прав і свобод, а також об'єктивність і пропорційність прийнятих судових рішень;

– на основі аналізу прецедентної практики ЄСПЛ виокремлено додаткові елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні: рівність сторін, безпосередність дослідження доказів, вмотивованість судових рішень та юридична визначеність;

– дефініцію «право на справедливий судовий розгляд», під якою розуміється гарантоване державою право кожної особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, на об'єктивний, неупереджений, публічний і законний розгляд її справи незалежним судом у розумний строк**,** з дотриманням усіх процесуальних прав, включаючи право на захист, рівність сторін, презумпцію невинуватості та можливість оскарження рішення;

– наукові погляди щодо елементів права на справедливий судовий розгляд у кримінальному процесі, до яких віднесено розгляд справи незалежним і безстороннім судом, створеним законом; гласність судового розгляду (крім випадків, визначених законом); дотримання принципу рівності сторін і змагальності; презумпцію невинуватості; право на захисника і правову допомогу; право не свідчити проти себе; право на перекладача, якщо особа не володіє державною мовою; розгляд справи у розумний строк; право на оскарження, виправдання або помилування після вироку;

– понятійно-категоріальний апарат щодо теми дослідження, зокрема дано визначення таким дефініціям: «доступ до правосуддя», «доступність

правосуддя», «право на доступ до суду», «право на судовий захист», «право на справедливий суд»;

– напрями удосконалення механізму забезпечення права на справедливий суд у кримінальному процесі під час воєнного стану, до яких віднесено впровадження дистанційного правосуддя, включаючи обмеження допуску осіб, які не є учасниками процесу, та можливість тимчасового зупинення судочинства у разі загрози безпеці тощо;

дістали подальшого розвитку:

– напрями наукових досліджень щодо забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні, серед яких виокремлено: теоретико-правовий аналіз поняття права на справедливий суд (О. В. Лемак, О. С. Ткачук); конституційно-правові засади забезпечення права на справедливий суд (С. В. Степанова, А. В. Лужанський); процесуальні гарантії реалізації права на справедливий суд (Д. Є. Крикливець, О. Г. Шило); механізми реалізації та охорони права на справедливий суд у кримінальному процесі (О. Л. Котович, О. І. Коровайко); вплив міжнародних стандартів та практики Європейського суду з прав людини (Р. Л. Сопільник, Джеремі Макбрайд); проблеми і перспективи реформування кримінального процесуального законодавства (О. С. Войтюк, О. В. Кравченко); практичні аспекти застосування права на справедливий суд (О. М. Овчаренко, Н. Ю. Сакара) тощо;

– пропозиція щодо удосконалення механізму забзепечення права на справедливий суд в Україні на основі зарубіжного досвіду, які спрямовані на подолання надмірного ускладнення судового розгляду, технічних затримок, неорганізованості органів державної влади та інші фактори, що виникають на етапі підготовки матеріалів справи до розгляду.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані та викладені в роботі положення, висновки впроваджені й використовуються у:

– *законотворчій діяльності* – під час підготовки змін до чинного законодавства України з питань забезпечення права на справедливий суд у

кримінальному провадженні;

– *освітньому процесі* – для проведення різних форм занять зі здобувачами вищої освіти денної та заочної форм навчання за навчальними дисциплінами (акт впровадження ПВНЗ «Європейський університет» від 21 вересня 2026 року, Додаток Г);

– *науково-дослідній діяльності* – для подальшого розроблення теоретичних і прикладних проблем реалізації права на справедливий суд в кримінальному провадженні (акт впровадження ПВНЗ «Європейський університет» від 18 вересня 2026 року, Додаток Д);

– *практичній діяльності* – як рекомендації під час практичної діяльності суду, а також у процесі проведення занять щодо підвищення.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на кафедрі права. Результати дослідження були оприлюднені на 2 науково-практичних конференціях, зокрема: «Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану» (м. Ірпінь, 15 травня 2024 р.); «Дев'яносто сьомі економіко-правові дискусії» (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 29-30 травня 2025 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації викладені в 7 наукових публікаціях, серед яких п'ять статей, опубліковані в юридичних фахових виданнях України із них дві в співавторстві, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України, та двоє тез доповідей, опублікованих у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 314 сторінок, з них основний текст – 276 сторінок, список використаних джерел – 19 сторінок (174 найменування) та 6 додатків на 19 сторінках.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

1.1. Поняття справедливості як категорії кримінального процесуального права

Справедливість належить до базових ціннісних орієнтирів, на яких ґрунтується функціонування сучасної правової держави. Її визначальне значення для права простежується ще у римській юридичній традиції, про що свідчать відомі положення «lex iniusta non est lex» - несправедливий закон не є законом та «justitia in suo cuique tribuendo cernitur» - справедливість виявляється у відданні кожному належного. Закладені в цих формулах ідеї не втратили свого значення й сьогодні, оскільки справедливість визначає ціннісну спрямованість правового регулювання, впливає на зміст правотворчості, практику реалізації правових норм і діяльність органів правопорядку. У цьому розумінні вона виходить за межі суто юридичної категорії та набуває значення загальнолюдської цінності, від реалізації якої значною мірою залежать розвиток державних інституцій, ефективність правового регулювання та рівень суспільної довіри до права і правосуддя [96, с. 206].

Особливої ваги проблема справедливості набуває у сфері кримінального судочинства, де застосування норм права безпосередньо пов’язане з можливістю істотного обмеження прав і свобод людини. Подальший розвиток кримінального процесуального законодавства, відповідно, має супроводжуватися формуванням цілісного уявлення про юридичну природу, зміст та форми прояву справедливості у кримінальному провадженні. Визначеність понятійно-категоріального апарату в цьому контексті має не лише теоретичне, а й безпосереднє практичне значення. Узгодженість нормативних конструкцій та однозначність їх розуміння створюють необхідні передумови для передбачуваного й однакового застосування кримінальних процесуальних норм. Натомість відсутність чітких критеріїв справедливості здатна зумовлювати відмінності у правозастосовних підходах, негативно позначатися на

забезпеченні процесуальних прав учасників провадження та, зрештою, послаблювати довіру суспільства до механізму кримінальної юстиції.

Проблематика справедливості неодноразово ставала предметом уваги представників української кримінальної процесуальної науки. Різні аспекти цієї категорії досліджували Н. Р. Бобечко, О. А. Кучинська, Г. М. Мамка, В. В. Михайленко, О. Б. Прокопенко, М. А. Погорецький, Н. П. Сиза, О. С. Ткачук, В. М. Тертишник, О. Г. Шило та інші науковці. Аналіз відповідних праць засвідчує багатовимірність підходів до визначення місця справедливості у кримінальному процесі. Її зміст розкривається через систему засад кримінального провадження, співвідношення із законністю, вимоги до судових рішень, критерії їх легітимності, а також через мету та ціннісну спрямованість кримінальної процесуальної діяльності.

Разом із тим значний науковий доробок у цій сфері поки що не привів до формування уніфікованого доктринального підходу до розуміння справедливості як самостійної категорії кримінального процесуального права. Відмінності стосуються як визначення її юридичної природи, так і місця в системі засад кримінального провадження, змістовного наповнення та критеріїв практичної реалізації. Така концептуальна невизначеність ускладнює формування належних нормативних механізмів забезпечення справедливості та може створювати передумови для неоднорідності правозастосовної практики. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах сучасної трансформації кримінальної юстиції України, її європейської інтеграції та необхідності послідовного впровадження міжнародних стандартів справедливого кримінального провадження.

Справедливість належить до тих категорій, зміст яких не може бути обмежений рамками окремої галузі знань. Вона використовується для оцінювання поведінки людини, характеру суспільних відносин, діяльності держави, змісту правових приписів та ефективності функціонування соціальних інститутів. Саме тому уявлення про справедливе формуються одночасно під впливом моральних, соціальних, економічних, політичних і правових чинників. Для права ця категорія має особливе значення, оскільки дає змогу оцінити не лише те, наскільки належним є нормативне

регулювання, а й те, яким чином установлені державою правила реалізуються у практичній діяльності.

Досліджуючи соціальну природу справедливості, О. Б. Прокопенко пропонує розглядати її з урахуванням двох рівнів існування суспільства - індивідуального та інституційного. У першому випадку йдеться про особистісну характеристику, яка виявляється у ставленні людини до інших осіб, її здатності співвідносити власні вчинки з вимогами моралі, гуманізму та загальновизнаними етичними орієнтирами. Другий рівень характеризує вже не окремого індивіда, а організацію суспільного життя. Відповідно, справедливими або несправедливими можуть визнаватися порядок функціонування держави, права, економіки, політики, освіти, сім'ї та інших суспільних інститутів залежно від того, наскільки вони відповідають нормативним і ціннісним стандартам. У межах інституційного підходу виокремлюється також політична справедливість, зміст якої пов'язаний із принципами здійснення публічної влади, визначенням напрямів державної політики та забезпеченням прав людини у відносинах із державою [119, с. 9].

Багатогранність цієї категорії простежується й у традиційному розмежуванні формальної, змістової та процедурної справедливості. Кожен із названих різновидів акцентує увагу на окремій стороні правового регулювання: рівності встановлених правил, обґрунтованості їх змісту або належності порядку, за яким приймається юридично значуще рішення.

Так, у працях О. А. Кучинської формальний аспект справедливості пов'язується з вимогою рівності. Його сутність полягає в тому, що правові приписи мають однаковою мірою поширюватися на всіх суб'єктів, які перебувають в аналогічному юридичному становищі. Звідси випливають вимоги рівності перед законом і судом, недопущення необґрунтованих переваг чи обмежень, а також однакового забезпечення передбачених законом прав і свобод. У цьому розумінні формальна справедливість є однією з передумов стабільності та передбачуваності правового регулювання.

Змістовий аспект переносить акцент із однаковості правил на обґрунтованість правових наслідків їх застосування. Визначальним критерієм тут є пропорційність.

Юридичний вплив на особу повинен відповідати характеру та ступеню суспільної небезпечності вчиненого нею діяння, а застосовані державою обмеження не можуть виходити за межі того, що об’єктивно необхідно для досягнення законної мети. Таким чином, змістова справедливість вимагає не механічного застосування правових приписів, а забезпечення співмірності між фактичними обставинами та юридичними наслідками.

Для кримінального процесу найбільш безпосереднього значення набуває процедурний вимір справедливості. Його основою є вимога здійснювати кримінальну процесуальну діяльність відповідно до встановленого законом порядку із забезпеченням усіх передбачених правових гарантій. Значення процедури при цьому не зводиться до дотримання формальних правил. Вона повинна створювати реальні умови для участі особи у провадженні, доведення власної позиції, використання засобів захисту, оскарження процесуальних рішень та отримання незалежного й неупередженого судового розгляду. Тому справедливість кінцевого рішення значною мірою визначається тим, чи був справедливим порядок, у межах якого воно приймалося. У цьому проявляється тісний взаємозв’язок процедурної справедливості з верховенством права та довірою суспільства до системи правосуддя [82].

Інший ракурс досліджуваної проблематики представлений у працях В. М. Тертишника, який виокремлює справедливість можливостей, розподільчу та відплатну справедливість. Перша передбачає створення рівних стартових правових умов для реалізації людиною своїх можливостей, здійснення належних їй прав та захисту законних інтересів. Йдеться не лише про проголошення юридичної рівності, а й про відсутність дискримінації, необґрунтованих привілеїв або таких перешкод, які фактично позбавляють особу можливості скористатися наданими законом правами. У кримінальному провадженні цей аспект проявляється насамперед у необхідності забезпечення учасникам належних процесуальних можливостей для відстоювання власної правової позиції.

Розподільча справедливість характеризує принципи розподілу суспільно значущих благ. Її зміст передбачає врахування не одного універсального критерію, а сукупності обставин, серед яких юридична рівність, потреби конкретної особи,

результати її діяльності, суспільно корисний внесок та заслуги. Такий різновид справедливості більшою мірою характеризує соціальну спрямованість державної політики та механізми обґрунтованого розподілу прав, можливостей і благ.

В основі відплатної справедливості перебуває інша ідея - відповідність державної реакції характеру вчиненого правопорушення. Застосовувана юридична відповідальність повинна бути співмірною тяжкості протиправного діяння, а отже, не бути ані надмірно суворою, ані очевидно недостатньою. Через це відплатна справедливість передусім характеризує матеріально-правовий аспект кримінальної відповідальності та покарання [157, с. 159].

Варто зазначити, що наведені класифікації не є взаємовиключними, оскільки характеризують справедливість за різними критеріями. Якщо поділ на формальну, змістову та процедурну справедливість дає можливість встановити, у якій площині правового регулювання вона проявляється, то розмежування справедливості можливостей, розподільчої та відплатної справедливості дозволяє конкретизувати її соціальне та функціональне призначення. Їх сукупне врахування дає змогу повніше розкрити зміст досліджуваної категорії.

У кримінальному процесуальному вимірі визначальним є те, що справедливість характеризує не окрему процесуальну дію чи лише остаточне судове рішення, а якість кримінального провадження загалом. Її забезпечення передбачає належний доступ до правосуддя, рівність процесуальних можливостей, неупередженість суб’єктів владних повноважень, дотримання встановленої законом процедури, можливість ефективно реалізовувати процесуальні права та існування дієвих механізмів захисту від необґрунтованого державного втручання.

Отже, широкий зміст справедливості як загальносоціальної та загальноправової цінності закономірно зумовлює множинність підходів до її інтерпретації у кримінальній процесуальній доктрині. Перенесена у площину кримінального судочинства, ця категорія набуває конкретного процесуального наповнення та стає критерієм оцінювання як нормативної моделі провадження, так і практики її реалізації. Саме тому справедливість доцільно розглядати як комплексну характеристику кримінального процесу, що має забезпечуватися на всіх його стадіях - від початку

досудового розслідування до судового розгляду та прийняття остаточного процесуального рішення.

У кримінальній процесуальній доктрині багатоаспектність справедливості простежується також у підході Н. Р. Бобечко, яка розкриває її зміст у декількох взаємопов'язаних площинах. Науковиця пов'язує цю категорію одночасно із ціннісними орієнтирами кримінального провадження, його цільовим призначенням, системою процесуальних засад та вимогами, що висуваються до результатів судової діяльності [33].

Передусім справедливість набуває значення правової цінності, яка визначає загальну спрямованість кримінальної процесуальної діяльності та впливає на формування моделі правового регулювання відносин, що виникають у межах кримінального провадження. У такому розумінні вона виступає своєрідним ціннісним орієнтиром, з яким мають узгоджуватися як нормативні приписи, так і практика їх застосування.

Водночас справедливість може розглядатися крізь призму цільового призначення кримінального провадження. У цьому випадку основна увага зосереджується на результаті процесуальної діяльності, який має відповідати вимогам законності, рівності, обґрунтованості та гуманного ставлення до особи. Йдеться, таким чином, не лише про формальне завершення кримінального провадження прийняттям передбаченого законом рішення, а про досягнення такого юридичного результату, який може бути оцінений як справедливий за своїм змістом.

Ще один аспект пов'язаний із розумінням справедливості як засади кримінального провадження. У такій якості вона набуває регулятивного значення, впливаючи на порядок здійснення процесуальної діяльності, реалізацію повноважень компетентними органами та використання учасниками наданих їм процесуальних прав. У цьому вимірі особливого значення набувають забезпечення прав людини, недопущення необґрунтованого процесуального примусу та підтримання належного співвідношення між публічними інтересами кримінального судочинства й індивідуальними інтересами його учасників.

Нарешті, справедливість знаходить своє відображення у вимогах до судового рішення. Йдеться про оцінювання результату судової діяльності не тільки з позиції його формальної відповідності законодавству, але й з огляду на обґрунтованість, правосудність та сприйняття такого рішення як легітимного. Саме тому справедливість у цьому аспекті може виступати одним із критеріїв оцінювання якості здійснення правосуддя як учасниками кримінального провадження, так і суспільством загалом [33].

Запропонований підхід демонструє, що функціональне призначення справедливості у кримінальному процесі не вичерпується одним напрямом. Вона одночасно задає ціннісні орієнтири кримінальної процесуальної діяльності, впливає на нормативну організацію провадження, визначає вимоги до порядку його здійснення та використовується для оцінювання отриманого процесуального результату. Така сукупність властивостей дає підстави характеризувати справедливість як інтегративну категорію кримінального процесуального права, що поєднує аксіологічний, нормативний, процедурний та результативний компоненти.

Значення справедливості при цьому виходить далеко за межі кримінального судочинства. Вона належить до основоположних категорій права та відображає ціннісну спрямованість усієї правової системи. У взаємозв’язку із законністю, верховенством права, демократичними засадами організації державної влади та гарантуванням прав і свобод людини справедливість формує систему орієнтирів, відповідно до яких мають здійснюватися правотворення і правозастосування.

Отже, стосовно кримінального провадження справедливість доцільно сприймати не як абстрактну морально-етичну вимогу, а як комплексну правову характеристику, що пронизує весь механізм кримінальної процесуальної діяльності. Від ступеня її фактичного забезпечення залежить не тільки якість окремого провадження чи обґрунтованість прийнятого рішення, а й сприйняття діяльності органів кримінальної юстиції як правомірної та легітимної, а відтак - рівень суспільної довіри до правосуддя загалом.

Значення справедливості не вичерпується її суто юридичним змістом. Вона належить до універсальних суспільних цінностей, на яких ґрунтуються розвиток

демократичної держави, функціонування її інституцій та становлення громадянського суспільства. Рівень фактичного забезпечення справедливості значною мірою характеризує ступінь правової захищеності людини, спроможність державних механізмів гарантувати її права та довіру суспільства до публічної влади. У цьому аспекті справедливість забезпечує взаємозв'язок між моральними уявленнями про належне та юридичними правилами поведінки, надаючи правовому регулюванню відповідного ціннісного змісту.

Особливої актуальності дослідження цієї категорії набуває стосовно кримінального судочинства, де владна діяльність держави безпосередньо пов'язана з можливістю істотного втручання у права і свободи особи. Необхідність подальшого теоретичного осмислення справедливості та вдосконалення механізмів її практичного забезпечення обумовлюється сукупністю чинників міжнародного і внутрішньодержавного характеру. Насамперед ідеться про виконання Україною міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав людини та послідовне впровадження стандартів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у національне кримінальне судочинство. Не менш вагомими є суспільний запит на ефективне й неупереджене правосуддя, необхідність мінімізації ризиків свавільного використання владних повноважень, а також масштабні зміни національної правової системи, зумовлені європейською інтеграцією, реформуванням інституцій кримінальної юстиції та особливостями їх функціонування в умовах воєнного стану.

Сукупність зазначених обставин свідчить про необхідність розглядати справедливість не як другорядну морально-етичну характеристику кримінального провадження, а як одну з категорій, через які визначається якість кримінальної процесуальної діяльності. Відповідно, наукового осмислення потребують як її місце у системі кримінального процесуального права, так і конкретні юридичні засоби, за допомогою яких вимога справедливості може бути реалізована у діяльності слідчого, прокурора, слідчого судді та суду.

У доктрині кримінального процесу зміст справедливості може розкриватися у різних площинах. У широкому розумінні справедливість характеризує кримінальне провадження загалом та відображає сукупність вимог, дотримання яких дозволяє

визнати відповідну процесуальну діяльність справедливою. У цьому випадку вона тісно взаємодіє з верховенством права, законністю, рівністю учасників перед законом і судом, змагальністю сторін, забезпеченням права на захист, неупередженістю суду та повагою до прав і свобод людини. Отже, справедливість проявляється не через одну ізольовану процесуальну вимогу, а через належне функціонування всієї системи гарантій кримінального судочинства.

Саме такий підхід дозволяє сприймати справедливе кримінальне провадження як певну модель організації процесуальної діяльності, у межах якої досягнення публічних завдань кримінальної юстиції не може виправдовувати нехтування основоположними правами особи. Застосування кримінального процесуального примусу, збирання та дослідження доказів, прийняття процесуальних рішень і судовий розгляд повинні здійснюватися із дотриманням належних правових процедур та гарантій від необґрунтованого втручання держави.

Важливе значення для наповнення цієї концепції конкретним змістом має практика Європейського суду з прав людини. Саме через тлумачення положень статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод сформовано значний масив стандартів, за допомогою яких оцінюється справедливість судового провадження. До них, зокрема, належать вимоги незалежності та безсторонності суду, змагальності, процесуальної рівності сторін, забезпечення ефективної участі особи у провадженні, дотримання права на захист та розгляду справи упродовж розумного строку.

Зв’язок зазначених стандартів із національним кримінальним процесом має нормативне підґрунтя. Відповідно до ч. 2 ст. 8 КПК України принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. Отже, сформовані ЄСПЛ підходи мають значення для з’ясування змісту процесуальних гарантій та практичного застосування положень національного кримінального процесуального законодавства.

Поряд із таким комплексним розумінням у юридичній літературі справедливість пов’язується і з оцінкою відповідності призначеного особі покарання обставинам конкретного кримінального правопорушення. У цій площині

визначальним стає критерій пропорційності: правові наслідки для обвинуваченого мають співвідноситися зі ступенем тяжкості вчиненого діяння та даними про його особу [98]. Такий аспект справедливості тісно пов'язаний з індивідуалізацією кримінальної відповідальності та недопущенням як надмірно суворої, так і невиправдано м'якої реакції держави.

Водночас зазначений підхід необхідно відмежовувати від власне процедурної справедливості. Якщо справедливість кримінального провадження характеризує порядок здійснення процесуальної діяльності та систему гарантій прав його учасників, то справедливість покарання стосується передусім відповідності кримінально-правового наслідку характеру вчиненого діяння та особі винного. Проте ці аспекти взаємопов'язані, оскільки питання про належність призначеного покарання вирішується у межах кримінальної процесуальної форми та може бути предметом перевірки судом вищої інстанції.

Цей взаємозв'язок простежується, зокрема, у положеннях ст. 414 КПК України, яка визначає поняття невідповідності призначеного судом покарання ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого. Йдеться про випадки, коли покарання, хоча й перебуває у встановлених законом межах, за своїм видом або розміром є явно несправедливим через м'якість чи суворість. Таким чином, категорія справедливості набуває конкретного процесуального значення під час перегляду судового рішення та дозволяє оцінювати не тільки формальну законність призначеного покарання, але й його відповідність обставинам конкретного кримінального провадження.

У кримінальній процесуальній доктрині справедливість досить часто характеризують як одну із засад, на яких має ґрунтуватися кримінальне провадження. Однак доктринальне визнання її принципового значення не повною мірою збігається з підходом, закріпленим у чинному законодавстві України. Аналіз положень ст. 129 Конституції України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів», а також переліку загальних засад кримінального провадження, визначеного ст. 7 КПК України, свідчить, що справедливість безпосередньо не виокремлена законодавцем як самостійний принцип кримінального судочинства. Отже, на нормативному рівні ця

категорія не набула формально визначеного статусу окремої засади кримінального провадження.

Разом із тим відсутність самостійного закріплення справедливості у системі засад КПК України не означає, що вона не має нормативного прояву в кримінальному процесі. Її зміст фактично розкривається через сукупність інших основоположних положень, що регламентують кримінальну процесуальну діяльність. Зокрема, вимога справедливого поводження з учасниками провадження знаходить відображення у верховенстві права, законності, рівності перед законом і судом, змагальності сторін, забезпеченні права на захист, презумпції невинуватості та інших процесуальних гарантіях. За такого підходу справедливість набуває характеру загальноправового орієнтира, який пронизує систему кримінального процесуального регулювання, хоча формально й не позначений законодавцем як окрема засада.

Значення справедливості при цьому не обмежується теоретичним визначенням її місця серед правових принципів. Вона має прикладний характер, оскільки безпосередньо пов’язана зі способами реалізації процесуальних повноважень та забезпеченням прав осіб, залучених до кримінального провадження. З позицій справедливості може оцінюватися діяльність суб’єктів, наділених владними процесуальними повноваженнями, зокрема слідчого, прокурора, слідчого судді та суду. Відповідно, правомірність їхньої діяльності визначається не тільки формальним дотриманням законодавчих приписів, а й тим, наскільки прийняті рішення та обрані процесуальні засоби узгоджуються з вимогами належної правової процедури, пропорційності та поваги до прав людини [155].

У практичній площині це означає, що вимога справедливості виявляється під час вирішення широкого кола процесуальних питань. Вона має значення при оцінюванні правомірності отримання та використання доказової інформації, визначенні необхідності й інтенсивності застосування заходів процесуального примусу, забезпеченні належних можливостей для реалізації права на захист та підтриманні процесуального балансу між сторонами. У судових стадіях відповідна категорія набуває значення також при оцінюванні результатів кримінального провадження та відповідності правових наслідків конкретним обставинам справи.

Необхідність належного забезпечення справедливості безпосередньо пов'язана і з подальшим розвитком кримінальної юстиції України. Сучасне реформування цієї сфери передбачає вдосконалення не лише окремих кримінальних процесуальних норм, а й механізмів судового контролю, гарантій ефективного захисту, інституційної організації судової влади та діяльності інших органів, залучених до кримінального провадження. Визначальне значення у цьому процесі має приведення національних правових механізмів у відповідність до міжнародних зобов'язань України, передусім стандартів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та підходів, вироблених у практиці Європейського суду з прав людини.

Питання про нормативний статус справедливості у кримінальному процесі має тривалу історію наукового обговорення. Ще до набрання чинності КПК України 2012 року в юридичній літературі обґрунтовувалася доцільність визнання справедливості окремим принципом кримінального судочинства. Однак у сформованій законодавцем системі загальних засад кримінального провадження відповідна категорія самостійного закріплення не отримала. Водночас це не усунуло дискусію щодо можливості доповнення ст. 7 КПК України справедливістю як окремою засадою та визначення її самостійного процесуального змісту.

Послідовною прихильницею принципового значення справедливості для кримінального судочинства є О. А. Кучинська. У своїх дослідженнях науковиця виходить із того, що справедливість необхідно сприймати не тільки як бажаний ідеал правосуддя, а як необхідну передумову належного функціонування кримінального процесу. Публічне призначення кримінального судочинства, за такого підходу, полягає не лише у застосуванні передбачених законом механізмів реагування на кримінальні правопорушення, а й у забезпеченні суспільної потреби в правомірному та справедливому вирішенні кримінально-правового конфлікту.

Розвиваючи цю позицію, О. А. Кучинська пов'язує призначення кримінального провадження з необхідністю відновлення соціальної справедливості стосовно всіх осіб, права та інтереси яких зачіпаються у процесі його здійснення. Така мета не повинна орієнтувати кримінальне судочинство виключно на інтереси потерпілого або на реалізацію державою кримінального переслідування. Справедливе ставлення має

бути забезпечене кожному учаснику процесу незалежно від його процесуального статусу. Саме визнання відновлення соціальної справедливості одним із цільових орієнтирів кримінального провадження, на переконання дослідниці, створює підстави для надання справедливості значення самостійного кримінального процесуального принципу. Реалізація такого принципу повинна охоплювати як здійснення досудового розслідування, так і судовий розгляд та прийняття підсумкового судового рішення [83, с. 29–30].

На нашу думку, можливість такого законодавчого закріплення потребує оцінювання насамперед з огляду на самостійність нормативного змісту справедливості. Її включення до переліку загальних засад кримінального провадження буде обґрунтованим за умови визначення конкретних процесуальних вимог, які не лише дублюватимуть верховенство права, законність, рівність, змагальність чи право на захист, а забезпечуватимуть додатковий стандарт оцінювання кримінальної процесуальної діяльності. У такому разі нормативне визнання справедливості може сприяти системній узгодженості процесуального регулювання та більш повному відображенню стандартів справедливого судочинства у національному законодавстві.

Водночас зміст справедливості у кримінальному провадженні не слід обмежувати питаннями призначення покарання. Співмірність кримінально-правового впливу тяжкості вчиненого діяння становить лише один із проявів цієї категорії. У процесуальному аспекті справедливість повинна характеризувати весь порядок здійснення провадження та поширюватися на всі процесуальні рішення і дії, здатні впливати на правове становище особи.

На наш погляд, справедливість у кримінальному провадженні доцільно розглядати як комплексну правову категорію, зміст якої не обмежується окремою стадією процесу або результатом судового розгляду. Її значення виявляється у здатності поєднувати вимоги, що висуваються до порядку здійснення кримінальної процесуальної діяльності, правового становища її учасників та рішень, які приймаються уповноваженими суб’єктами. Саме тому справедливість повинна забезпечуватися протягом усього кримінального провадження та виступати одним із критеріїв оцінювання належності застосованої кримінальної процесуальної форми.

Вважаємо, що відсутність справедливості серед прямо визначених у ст. 7 КПК України загальних засад не применшує її значення для кримінального провадження. Фактично її зміст уже знаходить прояв у системі закріплених Кодексом засад - верховенстві права, законності, рівності перед законом і судом, повазі до людської гідності, презумпції невинуватості, забезпеченні права на захист, доступі до правосуддя, змагальності сторін, розумності строків та інших положеннях. Проте жодна з них окремо не охоплює всього змісту справедливості. Це дає підстави характеризувати її як інтегративну категорію, яка відображає належну реалізацію сукупності кримінальних процесуальних гарантій.

З огляду на це нормативне закріплення справедливості як самостійної засади кримінального провадження видається доцільним лише за умови визначення її власного юридичного змісту. Просте доповнення переліку, передбаченого ст. 7 КПК України, терміном «справедливість» без конкретизації його нормативного навантаження матиме переважно декларативний характер та створюватиме проблему розмежування цієї засади з верховенством права, законністю, рівністю та іншими фундаментальними положеннями кримінального процесу.

У зв’язку з цим пропонуємо розуміти справедливість кримінального провадження як вимогу до організації та здійснення кримінальної процесуальної діяльності, відповідно до якої процесуальні рішення, дії та застосовані до особи обмеження повинні ґрунтуватися на законі, відповідати критеріям обґрунтованості й пропорційності, забезпечувати належний баланс публічних і приватних інтересів, рівні можливості для реалізації процесуальних прав та ефективний захист особи від свавільного втручання держави.

За такого підходу справедливість набуває самостійного функціонального призначення. Вона дозволяє оцінювати кримінальне провадження не тільки з погляду формального дотримання передбаченої законом процедури, а й з урахуванням того, чи було забезпечено реальну можливість учасників користуватися своїми правами, чи були застосовані обмеження необхідними та співмірними, чи дотримано балансу інтересів та чи відповідав спосіб здійснення державного примусу вимогам належної правової процедури.

Водночас справедливість кримінального провадження не слід ототожнювати зі справедливістю покарання. Остання характеризує насамперед співмірність кримінально-правового наслідку тяжкості вчиненого діяння та особі винного, тоді як процесуальна справедливість має значно ширше значення і стосується порядку здійснення кримінального провадження загалом. Вона повинна забезпечуватися незалежно від того, яким буде його остаточний результат.

Таким чином, справедливість доцільно визначати як наскрізну характеристику кримінального провадження, яка має бути забезпечена від початкових етапів досудового розслідування до остаточного вирішення кримінально-правового конфлікту. Її зміст охоплює законність і обґрунтованість процесуальних рішень, пропорційність втручання у права особи, рівність процесуальних можливостей, ефективність права на захист, неупередженість правозастосування та належність судової процедури. Саме таке розуміння дозволяє надати справедливості конкретного кримінального процесуального змісту та відмежувати її від суто моральної оцінки результатів правосуддя.

Багатокомпонентність справедливості водночас ускладнює можливість сформулювати її зміст за допомогою закритого переліку юридичних ознак. На це звертає увагу Г. М. Мамка, наукова позиція якої дає підстави характеризувати справедливість як фундаментальну системоутворюючу категорію, прояви якої не можуть бути повністю охоплені єдиною універсальною нормативною конструкцією. З огляду на складність її внутрішньої структури можна визначити основні елементи справедливості, однак такий перелік неминуче матиме відкритий характер, оскільки конкретне наповнення цієї категорії залежить від сфери правового регулювання та особливостей відповідних правовідносин [98].

Це дозволяє пояснити й особливості функціонування справедливості у різних галузях права. Маючи загальноправове значення, вона зберігає спільне ціннісне ядро, проте способи її юридичного вираження змінюються залежно від характеру регульованих суспільних відносин. У кримінальному процесуальному праві відповідна специфіка визначається передусім публічним характером кримінального переслідування, можливістю застосування інтенсивних заходів державного примусу

та необхідністю створення підвищених гарантій захисту особи від необґрунтованого втручання у сферу її прав і свобод.

На нашу думку, саме ця особливість дозволяє говорити про самостійний кримінальний процесуальний зміст справедливості. Його не слід зводити до абстрактної вимоги приймати «справедливі» рішення. У кримінальному провадженні справедливість повинна набувати юридично визначених форм, серед яких можна виокремити пропорційність процесуального втручання, рівність процесуальних можливостей у відповідних правовідносинах, забезпечення ефективного права на захист, неупередженість правозастосування, обґрунтованість процесуальних рішень та недопустимість надмірного обмеження прав людини.

У зв'язку з цим вважаємо, що визнання справедливості однією із засад кримінального провадження потребує не лише її формального включення до законодавчого переліку принципів. Значно важливішим є визначення конкретного нормативного змісту цієї категорії та механізмів її реалізації. Тому особливості прояву справедливості у кримінальних процесуальних правовідносинах мають отримувати послідовне закріплення у нормах, які регламентують прийняття процесуальних рішень, застосування примусових заходів, здійснення судового контролю та забезпечення процесуальних прав учасників провадження.

Узагальнення доктринальних підходів до розуміння справедливості та аналіз положень кримінального процесуального законодавства дозволяють виокремити декілька основних напрямів використання цієї категорії у кримінальному процесі. Залежно від функціонального призначення справедливість розглядається як цільовий орієнтир і завдання кримінального провадження, як його засада, як складова суб'єктивного права особи на справедливий судовий розгляд, як критерій оцінювання судового рішення, як вимога щодо співмірності призначеного покарання, а також як характеристика, що враховується стосовно особи присяжного. Кожен із названих аспектів відображає окрему форму прояву справедливості та водночас підтверджує комплексний характер цієї категорії у кримінальному процесуальному праві.

Справедливість як мета та завдання кримінального провадження

Одним із напрямів доктринального осмислення справедливості є визначення її місця серед цільових орієнтирів кримінального провадження. У цьому контексті справедливість пов'язується як із бажаним кінцевим результатом кримінальної процесуальної діяльності, так і з тими вимогами, виконання яких створює передумови для його досягнення. Саме це пояснює використання у науковій літературі категорії справедливості одночасно при характеристиці мети та завдань кримінального процесу.

Так, Н. Р. Бобечко розглядає справедливість крізь призму правового ідеалу, на досягнення якого має бути спрямована організація кримінальних процесуальних відносин. У такому розумінні вона визначає ціннісну спрямованість правового регулювання та формує орієнтири належної поведінки суб'єктів кримінального провадження. Водночас справедливість набуває оцінювального значення, оскільки дає можливість співвідносити конкретні процесуальні рішення, дії чи бездіяльність із певною моделлю належного здійснення кримінальної процесуальної діяльності [33].

Такий підхід дозволяє характеризувати справедливість не як абстрактне побажання щодо результатів кримінального провадження, а як ціннісний орієнтир, який визначає спрямованість усього кримінального процесу. Його реалізація передбачає належне реагування держави на кримінальне правопорушення з одночасним забезпеченням прав, свобод та законних інтересів осіб, залучених до кримінальних процесуальних відносин.

Дещо інший аспект цієї проблематики висвітлює Г. М. Мамка. У працях науковиці справедливість пов'язується із загальним призначенням правосуддя, яке не повинно розумітися виключно як діяльність суду з вирішення конкретного провадження. Вчинення кримінального правопорушення порушує існуючий правовий і соціальний порядок, а належна реакція держави має бути спрямована на подолання наслідків такого порушення. Відповідно, забезпечення справедливості набуває значення одного із завдань правосуддя, реалізація якого пов'язана із захистом порушених прав та відновленням належного стану суспільних відносин [96, с. 208].

Показовим у цьому аспекті є порівняння кримінального процесуального регулювання з положеннями інших процесуальних кодексів України. Так, у ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд та вирішення цивільних справ безпосередньо включено до законодавчого визначення завдання цивільного судочинства [163]. Натомість ст. 2 КПК України, визначаючи завдання кримінального провадження, не використовує категорію «справедливість» у відповідному формулюванні.

Така відмінність демонструє неоднакові законодавчі способи вираження ідеї справедливості у різних видах судочинства. Однак відсутність терміна «справедливість» у тексті ст. 2 КПК України не означає відсутності відповідної цільової спрямованості кримінального провадження. Закріплені у цій статті вимоги щодо охорони прав, свобод і законних інтересів його учасників, забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду, недопущення притягнення невинуватої особи до відповідальності, необґрунтованого процесуального примусу та застосування до кожного учасника належної правової процедури за своїм змістом безпосередньо пов’язані з ідеєю справедливого кримінального провадження.

Для більш точного визначення місця справедливості у цільовій структурі кримінального процесу необхідно розмежовувати поняття його мети та завдань. В. М. Тертишник пов’язує мету з очікуваним станом або результатом, на досягнення якого спрямована відповідна діяльність. У кримінальному процесі таким результатом є забезпечення захисту особи, суспільства та держави від кримінально протиправних посягань, а також здійснення кримінального провадження відповідно до вимог справедливості [157, с. 8].

Завдання мають більш конкретний та інструментальний характер, оскільки визначають напрями діяльності й засоби, за допомогою яких має бути досягнутий відповідний результат. Саме у цій площині В. М. Тертишник виокремлює забезпечення справедливого правосуддя як один із необхідних компонентів належної організації кримінального процесу [157, с. 8]. Отже, категорії мети та завдань є

взаємопов'язаними, але виконують різні функції: перша визначає бажаний результат, тоді як другі конкретизують шляхи та умови його досягнення.

На нашу думку, саме таке розмежування дозволяє більш точно визначити місце справедливості у кримінальному провадженні. Як мета вона характеризує бажаний якісний результат кримінальної процесуальної діяльності - вирішення кримінально-правового конфлікту із забезпеченням належного захисту особи, суспільства і держави та без невиправданого обмеження прав учасників провадження. Як завдання справедливість конкретизується через сукупність процесуальних вимог, виконання яких робить досягнення такого результату можливим.

При цьому зміст справедливості як мети кримінального провадження не слід зводити лише до притягнення винної особи до кримінальної відповідальності. Не менш важливим є недопущення кримінального переслідування та засудження невинуватого, забезпечення прав потерпілого, дотримання презумпції невинуватості, права на захист та інших процесуальних гарантій. Справедливим може вважатися лише такий результат кримінального провадження, який отриманий із дотриманням належної правової процедури.

Водночас справедливість як завдання проявляється безпосередньо у способі здійснення кримінальної процесуальної діяльності. Йдеться про необхідність забезпечення неупередженого розслідування і судового розгляду, обґрунтованого та пропорційного застосування заходів процесуального примусу, реальної можливості особи користуватися наданими їй правами, а також дотримання встановлених законом гарантій на всіх стадіях кримінального провадження.

Справедливість як засада кримінального провадження

Питання про місце справедливості серед засад кримінального провадження залишається дискусійним у кримінальній процесуальній доктрині. Причиною цього є певна невідповідність між фактичним значенням цієї категорії для кримінального судочинства та способом її нормативного вираження. Справедливість широко використовується для характеристики належного кримінального провадження, однак безпосередньо як самостійна засада вона не включена до відповідних переліків,

закріплених Конституцією України та кримінальним процесуальним законодавством [96, с. 207].

Зокрема, серед загальних засад кримінального провадження, передбачених ст. 7 КПК України, справедливість окремо не названа. Водночас її нормативний зміст частково простежується в інших положеннях Кодексу. Так, доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень визначені п. 14 ч. 1 ст. 7 КПК України як одна із загальних засад кримінального провадження, а при розкритті її змісту у ст. 21 КПК України законодавець гарантує кожній особі право на справедливий розгляд та вирішення справи незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону [80].

Отже, категорія справедливості присутня у нормативній конструкції кримінального провадження, однак використовується законодавцем переважно як характеристика належного судового розгляду, а не як самостійно сформульована загальна засада. Такий спосіб регламентації не дозволяє автоматично ототожнювати передбачене ст. 21 КПК України право на справедливий розгляд із визнанням справедливості окремим принципом у системі загальних засад кримінального провадження.

Показовим є й те, що термінологія справедливості використовується законодавцем поза межами положень, безпосередньо присвячених загальним засадам. Так, у ч. 2 ст. 550 КПК України при визначенні можливості використання доказів, одержаних у результаті виконання запиту про міжнародне співробітництво, міститься посилання на засади справедливого судочинства [80]. Це підтверджує нормативне значення відповідної категорії, проте водночас демонструє фрагментарність її закріплення у кримінальному процесуальному законі.

За таких обставин дискусія повинна стосуватися не стільки питання про наявність справедливості у кримінальному процесі - її значення випливає із самої системи процесуальних гарантій, - скільки визначення її юридичного статусу. Зокрема, необхідно встановити, чи має справедливість достатньо самостійний нормативний зміст для визнання окремою засадою, яким є її співвідношення з уже

закріпленими у КПК України загальними засадами та чи створить її безпосередня нормативна регламентація додаткові гарантії належного кримінального провадження.

У науковій літературі представлений підхід, відповідно до якого відсутність справедливості у переліку ст. 7 КПК України не виключає можливості визнання її самостійним принципом кримінального процесу. Такої позиції, зокрема, дотримується В. М. Тертишник, який пропонує розглядати систему принципів кримінального процесу ширше за їх законодавчий перелік та включати до неї справедливість [157, с. 107–108].

Схожий за спрямованістю, хоча й дещо інший за змістом підхід простежується у працях О. А. Кучинської. Дослідниця надає справедливості системного значення, пов'язуючи її з функціонуванням усієї сукупності кримінальних процесуальних принципів. У такому розумінні справедливість не існує ізольовано від інших фундаментальних положень, а впливає на їх зміст і практичну реалізацію, забезпечуючи узгодженість процесуального регулювання з вимогами належного правосуддя [82].

Окремого розгляду потребує співвідношення справедливості з верховенством права. У науковій літературі ці категорії іноді настільки тісно пов'язуються, що справедливий судовий розгляд фактично розглядається як один із проявів верховенства права. Зокрема, О. С. Ткачук пов'язує право на справедливий суд із реалізацією принципу верховенства права та забезпеченням належного захисту прав людини у сфері правосуддя [158, с. 189].

Такий зв'язок є закономірним, однак, на нашу думку, він не дає достатніх підстав для повного ототожнення справедливості з верховенством права. Верховенство права формує фундаментальну модель організації та здійснення публічної влади, тоді як справедливість у кримінальному провадженні виконує також оцінювальну функцію, дозволяючи визначати належність конкретної процедури, пропорційність процесуального втручання, обґрунтованість диференціації правового становища учасників та прийнятність процесуального результату. Тому ці категорії перебувають у тісному системному зв'язку, але не є тотожними за своїм юридичним змістом.

Особливості справедливості у кримінальному процесуальному праві значною мірою обумовлені її загальноправовою природою. Загальні правові принципи, діючи у конкретній галузі, набувають спеціалізованого змісту відповідно до предмета та методу правового регулювання [157, с. 109]. Для кримінального процесу така специфіка визначається характером кримінального переслідування, можливістю істотного обмеження конституційних прав людини, застосуванням державного примусу та необхідністю встановлення посилених процесуальних гарантій [98, с. 123].

Саме тому кримінальний процесуальний зміст справедливості не може обмежуватися лише вимогою справедливого судового розгляду. Він має охоплювати досудове розслідування, судовий контроль, застосування заходів забезпечення кримінального провадження, доказування, реалізацію права на захист, судовий розгляд та перегляд судових рішень. Відповідно, справедливість набуває наскрізного характеру та має оцінюватися у єдності процедурного і змістового аспектів.

На нашу думку, наведене дозволяє характеризувати справедливість як самостійну інтегративну засаду кримінального провадження. Її самостійність полягає не у відокремленості від інших принципів, а у специфічній функції - забезпеченні узгодженого застосування процесуальних норм і гарантій таким чином, щоб державне втручання було обґрунтованим, необхідним і пропорційним, процесуальні можливості учасників відповідали виконуваним ними функціям, а кримінальна процесуальна діяльність у цілому відповідала вимогам належної правової процедури.

Водночас саме інтегративний характер справедливості створює проблему її законодавчого закріплення. Просте включення слова «справедливість» до переліку, передбаченого ст. 7 КПК України, не забезпечить самостійного нормативного значення цієї засади. Аналогічно недоцільним видається визначення її змісту шляхом механічного перерахування вже закріплених принципів - рівності перед законом і судом, презумпції невинуватості, права на захист, гласності, розумності строків тощо. За такого підходу нова норма фактично дублюватиме чинні положення Кодексу.

Тому вважаємо доцільним доповнення ч. 1 ст. 7 КПК України справедливістю як окремою загальною засадою кримінального провадження з одночасним закріпленням її змісту в окремій статті глави 2 КПК України. При цьому нормативна

конструкція повинна відображати саме ті властивості справедливості, які дозволяють використовувати її як самостійний критерій оцінювання кримінальної процесуальної діяльності.

У зв'язку з цим пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 7 КПК України новим пунктом - «справедливість», а главу 2 КПК України - окремою статтею такого змісту:

Стаття 8-1. Справедливість

1. Кримінальне провадження здійснюється на засадах справедливості. Процесуальні рішення, дії та обмеження прав і свобод особи повинні бути обґрунтованими, необхідними та пропорційними правомірній меті кримінального провадження.

2. Під час кримінального провадження забезпечується справедливий баланс між публічними інтересами та правами, свободами і законними інтересами його учасників. Не допускається застосування процесуальних засобів, які створюють для особи надмірний тягар або обмежують її права більшою мірою, ніж це об'єктивно необхідно для досягнення правомірної процесуальної мети.

3. Відмінності у процесуальному становищі учасників кримінального провадження та особливості застосованої щодо них процесуальної форми допускаються за умови, що вони мають об'єктивне і розумне обґрунтування, переслідують правомірну мету та не призводять до необґрунтованого обмеження процесуальних прав.

4. Справедливість кримінального провадження забезпечується на всіх його стадіях та враховується під час прийняття процесуальних рішень, проведення процесуальних дій, застосування заходів забезпечення кримінального провадження та здійснення судового контролю».

Запропонована редакція дозволяє надати справедливості самостійного нормативного змісту та водночас уникнути прямого дублювання інших загальних засад кримінального провадження. Її центральними елементами виступають обґрунтованість, необхідність і пропорційність процесуального втручання, забезпечення справедливого балансу публічних та приватних інтересів, а також допустимість лише об'єктивно виправданої процесуальної диференціації.

Вважаємо, що таке законодавче визначення має й практичне значення. Справедливість у цьому разі може виконувати не декларативну, а регулятивну й оцінювальну функції та застосовуватися при вирішенні питань, для яких буквального дотримання окремої процесуальної норми недостатньо для оцінки допустимості державного втручання. Вона створюватиме додатковий нормативний орієнтир для слідчого, прокурора, слідчого судді та суду під час прийняття рішень, безпосередньо пов'язаних з обмеженням прав і свобод особи.

Доцільність такого підходу підтверджується і результатами проведеного нами опитування практичних працівників (Додаток А).

Справедливість як суб'єктивне право на справедливий судовий розгляд

Окремим проявом справедливості у кримінальному процесі є її закріплення як суб'єктивного права особи на справедливий судовий розгляд. На національному рівні відповідна гарантія знаходить відображення у низці положень КПК України. Зокрема, ч. 1 ст. 21 КПК України гарантує кожному право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. Категорія справедливого судового розгляду використовується також у ч. 5 ст. 474 КПК України у контексті перевірки судом угоди та можливості її затвердження [80].

Водночас основоположне значення для розуміння цього права має ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, положення якої сформували міжнародно-правовий стандарт справедливого судочинства. Для кримінального провадження відповідна гарантія набуває особливого значення з огляду на характер державного втручання у права людини та можливість застосування до особи найбільш інтенсивних заходів правового примусу.

Конвенційні стандарти справедливого судочинства істотно впливають на розвиток національного кримінального процесуального права та практику його застосування. Вони використовуються для оцінювання достатності внутрішньодержавних гарантій захисту особи, сприяють виявленню недоліків нормативного регулювання, визначають орієнтири його подальшого вдосконалення та встановлюють межі допустимого втручання держави у права і свободи людини під

час кримінального провадження. Не менш важливим є їх значення для формування механізмів відновлення прав, порушених у процесі здійснення кримінального судочинства [132, с. 46–47].

Право на справедливий суд має комплексну внутрішню структуру, що безпосередньо випливає зі змісту ст. 6 ЄКПЛ. Перша частина цієї статті встановлює загальні гарантії належного судового розгляду, серед яких особливе значення мають справедливість і публічність розгляду, дотримання розумного строку, а також розгляд справи незалежним і безстороннім судом, установленим законом. Частина друга закріплює презумпцію невинуватості, тоді як третя визначає мінімальний комплекс процесуальних гарантій особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення [101, с. 176–177].

Разом із тим нормативний текст ст. 6 ЄКПЛ не вичерпує всього змісту права на справедливий судовий розгляд. Як зазначає Н. Р. Бобечко, прямо передбачені Конвенцією гарантії становлять необхідну основу справедливого правосуддя, однак не можуть розглядатися як закритий перелік його складових. Розвиток практики Європейського суду з прав людини сприяє подальшій конкретизації та змістовному наповненню цього права залежно від особливостей відповідних правовідносин і характеру процесуальних гарантій, необхідних для забезпечення справедливості провадження [33].

Зазначене має принципове значення для визначення співвідношення права на справедливий суд і справедливості як більш широкої кримінальної процесуальної категорії. На нашу думку, ці поняття не можуть використовуватися як тотожні. Право на справедливий суд характеризує насамперед гарантовану особі можливість вимагати дотримання встановлених міжнародним і національним правом стандартів судового розгляду. Натомість справедливість кримінального провадження має ширший зміст і поширюється не тільки на діяльність суду, а й на досудове розслідування, прокурорську діяльність, судовий контроль та інші процесуальні відносини, що виникають до безпосереднього розгляду обвинувачення судом.

Ураховуючи проведений аналіз, пропонуємо визначати справедливість у кримінальному провадженні як самостійну інтегративну засаду, яка визначає вимоги

до порядку здійснення кримінальної процесуальної діяльності та прийнятих у її межах рішень і передбачає обґрунтованість, необхідність та пропорційність процесуального втручання у права особи, забезпечення справедливого балансу публічних і приватних інтересів, недопустимість необґрунтованої процесуальної диференціації та створення реальних можливостей для ефективного здійснення учасниками належних їм процесуальних прав.

Запропонована дефініція дозволяє відмежувати справедливість від суміжних кримінальних процесуальних категорій. Її зміст не зводиться до законності, оскільки формальна відповідність процесуальної діяльності нормам закону не в усіх випадках дає відповідь на питання про пропорційність та обґрунтованість втручання у права людини. Не тотожна справедливість і рівності, оскільки допускає об’єктивно виправдану диференціацію процесуальної форми. Водночас вона є ширшою за право на справедливий судовий розгляд, оскільки поширюється на кримінальне провадження в цілому, включаючи його досудові стадії.

1.2 Поняття та сутність забезпечення права на справедливий суд як однієї з основних засад кримінального провадження

Ефективність прав і свобод людини визначається не лише повнотою їх нормативного закріплення, а й наявністю дієвих юридичних механізмів, за допомогою яких особа може забезпечити їх реалізацію та домогтися відновлення у разі порушення. У системі таких механізмів особливе місце належить судовому захисту, оскільки саме звернення до незалежного суду створює можливість юридичної оцінки дій і рішень органів публічної влади, захисту порушеного права та застосування передбачених законом засобів його відновлення.

Конституційну основу відповідного механізму в Україні становлять положення ст. 55 Конституції України, якими гарантується судовий захист прав і свобод людини і громадянина [68]. Однак сама можливість звернення до суду ще не забезпечує ефективності такого захисту. Визначальне значення має те, яким чином організовано судовий розгляд, чи відповідає він вимогам незалежності та неупередженості, чи має

особа реальну можливість брати участь у провадженні та захищати свої інтереси і чи здатна встановлена процедура забезпечити ефективне поновлення порушеного права.

Саме тому право на справедливий суд посідає особливе місце у системі основоположних прав людини. Його значення виходить за межі гарантування доступу особи до суду, оскільки воно встановлює вимоги до самої якості здійснення правосуддя. У цьому розумінні право на справедливий суд одночасно є самостійним суб'єктивним правом та важливою процесуальною гарантією реалізації й захисту інших прав і свобод людини.

Для кримінального провадження зазначена гарантія має особливе значення. Кримінальна процесуальна діяльність пов'язана з реалізацією владних повноважень держави та можливістю істотного обмеження прав особи, у тому числі права на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла, повагу до приватного життя, права власності. За таких умов право на справедливий суд набуває значення одного з основних правових механізмів, покликаних забезпечити недопущення свавільного державного втручання та належний захист особи у кримінальному провадженні.

Міжнародно-правову основу відповідного стандарту становить насамперед ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Її значення полягає не тільки у проголошенні права особи на справедливий судовий розгляд, а й у формуванні системи вимог, відповідність яким дозволяє оцінювати належність судової процедури. Саме тому конвенційна модель справедливого судочинства істотно вплинула на розвиток національних процесуальних гарантій та практику їх застосування.

Значення Конвенції для правової системи України, як зазначає В. В. Михайленко, проявляється у декількох взаємопов'язаних площинах. Насамперед Конвенція як чинний міжнародний договір України є складовою національної правової системи відповідно до конституційних положень та законодавства про міжнародні договори. Крім того, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» закріплює використання судами Конвенції та практики ЄСПЛ як джерела права. Нарешті, конвенційний

механізм передбачає міжнародний контроль за виконанням державою взятих на себе зобов'язань у сфері прав людини, а встановлення ЄСПЛ відповідного порушення зумовлює необхідність вжиття державою передбачених заходів індивідуального та загального характеру [101, с. 23–24].

При цьому роль Європейського суду з прав людини не полягає у заміні національного судового захисту. Конвенційний механізм має субсидіарний характер, а первинний обов'язок щодо забезпечення та захисту гарантованих Конвенцією прав покладається саме на державу та її національні органи. Тому стандарти, сформовані у практиці ЄСПЛ, мають значення не лише при констатації вже допущеного порушення, а й як орієнтир для побудови та практичного застосування внутрішньодержавних процесуальних механізмів.

Актуальність проблеми забезпечення права на справедливий суд для України підтверджується і статистичними показниками діяльності ЄСПЛ. За останніми оприлюдненими річними статистичними даними Європейського суду з прав людини, станом на 31 грудня 2025 року Україна посідала третє місце серед держав за кількістю заяв, що перебували на розгляді ЄСПЛ. На Україну припадало 4 004 нерозглянуті заяви, або близько 7,5 % від їх загальної кількості. Такі показники слід оцінювати не лише як кількісну характеристику звернень до міжнародної судової установи, а й як свідчення практичної значущості проблеми ефективності національних механізмів захисту конвенційних прав.

Водночас кількість звернень до ЄСПЛ сама по собі не може бути достатнім показником стану дотримання права на справедливий суд, оскільки звернення особи ще не означає встановлення Судом порушення Конвенції. Більш показовими для наукового аналізу є рішення, у яких ЄСПЛ констатував порушення конкретних гарантій ст. 6 ЄКПЛ. Саме практика Суду дозволяє визначити, які недоліки національного судочинства набувають характеру порушення міжнародних стандартів та які вимоги повинні враховуватися при вдосконаленні кримінального процесуального законодавства і практики його застосування.

На нашу думку, у кримінальному процесуальному аспекті право на справедливий суд доцільно розглядати як гарантовану державою можливість особи

вимагати розгляду кримінально-правового питання, що стосується її прав та законних інтересів, незалежним і неупередженим судом із дотриманням установленої законом належної правової процедури та комплексу процесуальних гарантій, необхідних для реального й ефективного захисту її прав.

Разом із тим право на справедливий суд не охоплює всього змісту справедливості як кримінальної процесуальної категорії. Перше має характер суб'єктивного права, носієм якого є конкретна особа, тоді як справедливість кримінального провадження, відповідно до запропонованого нами підходу, є ширшою інтегративною вимогою до організації та здійснення кримінальної процесуальної діяльності. Вона поширюється не лише на судовий розгляд, а й на досудове розслідування, застосування заходів забезпечення кримінального провадження, доказування, здійснення судового контролю та прийняття інших процесуальних рішень.

Вважаємо, що саме через таке співвідношення необхідно визначати місце права на справедливий суд у запропонованій нами концепції справедливості кримінального провадження: право на справедливий суд є однією з форм її конкретизації на рівні суб'єктивних процесуальних прав особи, тоді як справедливість як загальна засада встановлює вимоги до кримінальної процесуальної діяльності в цілому. Такий підхід дозволяє, з одного боку, зберегти самостійне значення права, гарантованого ст. 6 ЄКПЛ, а з іншого - не звужувати справедливість кримінального провадження виключно до судових стадій.

Розкриття змісту права на справедливий суд потребує попереднього з'ясування його співвідношення з більш широкою категорією судового захисту. Ці поняття тісно взаємопов'язані, однак не є тотожними. Право на судовий захист передусім забезпечує особі можливість звернутися до суду з метою захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного права або законного інтересу та отримати ефективний результат такого захисту. Право на справедливий суд, своєю чергою, встановлює вимоги до способу реалізації судової форми захисту, тобто до організації суду, процедури розгляду справи та процесуальних гарантій, якими повинна бути забезпечена особа.

У зв’язку з цим ефективність судового захисту не може оцінюватися лише за формальним критерієм доступності суду. Сам факт нормативного закріплення можливості звернення до судового органу не забезпечує реального захисту прав особи, якщо процедура розгляду не відповідає вимогам незалежності та неупередженості суду, рівності процесуальних можливостей, права бути почутим, розумності строків та іншим гарантіям належного судочинства. Відтак судовий захист і справедливий судовий розгляд утворюють взаємопов’язані елементи єдиного механізму судового забезпечення прав людини.

Неоднозначність доктринального розуміння права на судовий захист зумовлена складністю його юридичної природи. У науковій літературі відповідна категорія характеризується одночасно як конституційне право особи, юридична гарантія інших прав і свобод, елемент правового статусу людини та правовий механізм забезпечення їх відновлення. Така багатоплановість не обов’язково свідчить про суперечливість наукових підходів, а значною мірою пояснюється можливістю дослідження одного правового явища з різних позицій.

Для з’ясування природи права на судовий захист важливим є його розгляд в об’єктивному та суб’єктивному значеннях. В об’єктивному розумінні йдеться про сукупність правових норм, принципів, гарантій та інституційних механізмів, які встановлюють порядок здійснення судового захисту та визначають юридичні засоби його забезпечення. Суб’єктивний аспект характеризує належну конкретній особі юридично гарантовану можливість звернутися до суду, використовувати передбачені законом процесуальні засоби захисту та вимагати належного розгляду її вимог.

Водночас у структурі суб’єктивного права на судовий захист можна виокремити процесуальний та результативний компоненти. Перший охоплює можливість ініціювати судовий розгляд, брати участь у ньому, подавати докази, заявляти клопотання, користуватися правовою допомогою, оскаржувати судові рішення та реалізовувати інші передбачені законом процесуальні правомочності. Другий пов’язаний із можливістю отримати ефективний захист порушеного права та, за наявності відповідних правових підстав, його поновлення або інший передбачений

законом спосіб захисту. Саме взаємозв'язок цих компонентів надає судовому захисту реального, а не суто декларативного характеру.

З таких позицій конституційне закріплення права на судовий захист слід розглядати як нормативну основу для формування відповідної системи галузевих процесуальних гарантій. Конституційне положення визначає загальний стандарт, тоді як конкретні механізми його реалізації встановлюються процесуальним законодавством з урахуванням особливостей відповідного виду судочинства. У кримінальному провадженні це набуває особливого значення, оскільки судовий захист повинен функціонувати в умовах потенційно інтенсивного державного втручання у права та свободи особи.

Різні аспекти змісту досліджуваного права відображені у працях науковців. Так, З. І. Шевчук основну увагу приділяє його суб'єктивному характеру та пов'язує судовий захист із можливістю особи домагатися відкритого розгляду і вирішення справи упродовж розумного строку компетентним, незалежним та неупередженим судом. Реалізація такого права передбачає використання передбачених законодавством засобів захисту прав і свобод, а також можливість перевірки судового рішення шляхом його оскарження у встановленому законом порядку [168, с. 545–552].

Дещо інший підхід простежується у працях М. Р. Аракеляна, який розкриває право на судовий захист через систему фундаментальних вимог до здійснення судочинства. До його змісту науковець включає доступність правосуддя, можливість апеляційного та касаційного перегляду, незалежність і неупередженість суду, рівність учасників перед законом і судом, забезпечення права на захист, публічність судового розгляду та дотримання установлених строків розгляду справи [28, с. 20]. Такий підхід фактично демонструє тісний зв'язок права на судовий захист із процесуальними гарантіями справедливого судочинства.

Більш концентроване визначення пропонує М. В. Менджул, пов'язуючи право на судовий захист із гарантованою кожній особі можливістю забезпечувати захист своїх прав, свобод та законних інтересів за допомогою незалежного й неупередженого суду, створеного відповідно до закону [99, с. 7]. У такому розумінні акцент

переноситься із сукупності окремих процесуальних правомочностей на інституційні характеристики судового органу, здатного забезпечити належний захист.

Функціональний аспект досліджуваного права розкривається у позиції В. В. Бонтлаба. Науковець пов'язує його реалізацію з ефективністю судової влади, доступністю правосуддя, удосконаленням механізмів захисту прав людини, реальним поновленням порушених прав, а також ефективним і справедливим вирішенням правових спорів [38, с. 69]. Такий підхід дозволяє розглядати судовий захист не лише як індивідуальну юридичну можливість конкретної особи, а й як показник функціональної спроможності системи правосуддя виконувати своє правозахисне призначення.

Порівняння наведених наукових позицій свідчить, що відмінності між ними значною мірою зумовлені тим, який саме аспект права на судовий захист обирається визначальним. Одні дослідники концентрують увагу на процесуальній можливості звернення до суду, інші - на досягненні результату у вигляді захисту або відновлення порушеного права. В окремих підходах основним є суб'єктивний характер відповідного права, тоді як інші акцентують на системі об'єктивно встановлених державою гарантій. Відрізняється і функціональна характеристика цього права: воно визначається як самостійне конституційне право або одночасно як юридична гарантія реалізації інших прав і свобод.

На нашу думку, наведені підходи не повинні протиставлятися, оскільки вони характеризують різні сторони одного комплексного правового явища. Зведення права на судовий захист виключно до можливості звернення до суду невиправдано звужує його зміст, оскільки формальний доступ до судової установи не гарантує особі ефективного захисту. Водночас недоцільно ототожнювати його лише з кінцевим поновленням порушеного права, оскільки результат судового розгляду повинен бути досягнутий із дотриманням належної правової процедури.

Ураховуючи це, пропонуємо розуміти право на судовий захист як гарантовану Конституцією та законами України юридичну можливість особи звернутися до незалежного і неупередженого суду, використовувати передбачені законом процесуальні засоби для захисту своїх прав, свобод та законних інтересів, вимагати

розгляду відповідного питання з дотриманням належної правової процедури та, за наявності правових підстав, отримати ефективне поновлення порушеного права або інший передбачений законом спосіб його захисту.

Запропоноване визначення поєднує декілька взаємопов'язаних складових: доступ до суду, належну процедуру розгляду, можливість ефективної процесуальної участі особи та результативність судового захисту. Саме їх сукупність, на нашу думку, дозволяє відмежувати реальний судовий захист від формального забезпечення можливості звернення до суду.

Водночас для предмета цього дослідження принципове значення має розмежування права на судовий захист і права на справедливий суд. Перше характеризує юридичну можливість особи ініціювати та отримати судовий захист, тоді як друге встановлює якісні стандарти процедури, у межах якої такий захист повинен здійснюватися. Тому право на справедливий суд доцільно розглядати як необхідну процесуальну складову ефективного судового захисту, без якої саме існування можливості звернення до суду не забезпечує повноцінної реалізації конституційної гарантії.

У кримінальному провадженні зазначене співвідношення набуває додаткової специфіки. Справедливість не вичерпується можливістю особи звернутися до суду або вимагати дотримання гарантій безпосередньо під час судового розгляду. Як обґрунтовувалося вище, вона має поширюватися на кримінальну процесуальну діяльність у цілому, включаючи досудове розслідування та судовий контроль. Саме тому право на судовий захист і право на справедливий суд виступають важливими формами реалізації справедливості, однак не охоплюють усього змісту справедливості як запропонованої нами самостійної інтегративної засади кримінального провадження.

Нормативне визнання права на судовий захист саме по собі не свідчить про його повноцінну реалізацію. У цьому аспекті заслуговує на підтримку позиція Я. М. Ніколаєнка, який розмежовує законодавче проголошення відповідного права та його практичне здійснення. Реалізація права на судовий захист передбачає не лише наявність нормативної гарантії, а й можливість зацікавленої особи фактично

скористатися комплексом матеріально-правових і процесуальних засобів, необхідних для захисту та відновлення порушених прав [103, с. 50].

Такий підхід має принципове значення для розуміння права на справедливий суд. Формальне закріплення можливості звернення до суду не забезпечує належного судового захисту, якщо існують правові або фактичні перешкоди для ініціювання провадження, участі особи у розгляді справи чи використання передбачених законом засобів захисту. Отже, при оцінюванні ефективності відповідного права необхідно враховувати не лише його нормативне закріплення, а й реальну доступність механізмів його здійснення.

Міжнародно-правову основу права на справедливий суд становить комплекс взаємопов'язаних стандартів захисту людини. Центральне місце серед них належить ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка встановлює гарантії справедливого судового розгляду. Водночас відповідні засади знаходять відображення у ст. 8 Загальної декларації прав людини, положеннях ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а на національному рівні - у статтях 55, 124, 129 Конституції України та положеннях кримінального процесуального законодавства, зокрема ст. 21 КПК України [67; 55; 102; 68].

Наведені нормативні положення дають підстави розглядати судовий захист і справедливий судовий розгляд не як ізольовані правові конструкції, а як взаємопов'язані компоненти системи гарантій прав людини. При цьому можливість звернення до суду є необхідною передумовою реалізації права на справедливий суд: неможливо оцінювати справедливість судового провадження, якщо особа фактично позбавлена можливості домогтися розгляду свого питання судом.

З'ясування змісту відповідної гарантії потребує звернення до категорії правосуддя. Як зазначає Н. В. Сібільова, правосуддя належить до фундаментальних юридичних понять, значення якого виходить за межі наук, безпосередньо присвячених організації та діяльності судової влади, і має суттєве методологічне значення для інших галузей юридичного знання [131, с. 189].

У загальному правовому розумінні правосуддя характеризується як здійснювана судом у передбаченій законом процесуальній формі діяльність із

розгляду та вирішення справ, віднесених до його юрисдикції. Її функціональне призначення пов'язується із захистом прав і свобод людини, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а також охоронюваних законом публічних інтересів [170, с. 50].

Водночас зведення правосуддя виключно до формально визначеної діяльності суду було б недостатнім. Принципове значення у цьому аспекті має правова позиція Конституційного Суду України, сформульована у Рішенні № 3-рп/2003 від 30 січня 2003 року. Конституційний Суд пов'язав сутність правосуддя не лише із самим фактом судового розгляду, а з його відповідністю вимогам справедливості та здатністю забезпечити ефективне поновлення особи в правах [125].

Отже, процесуальна форма набуває цінності не сама по собі, а як юридичний механізм, що повинен створювати умови для справедливого розгляду та ефективного захисту особи. У цьому розумінні справедливість виступає якісною характеристикою здійснення правосуддя, а дотримання належної процедури - однією з основних передумов її забезпечення [108, с. 24].

Саме на цьому рівні право на справедливий суд безпосередньо пов'язується з доступом до правосуддя. Якщо право на справедливий суд визначає якісні характеристики судового провадження, то доступ до правосуддя створює первинну можливість скористатися відповідним механізмом. Тому доступність правосуддя необхідно розглядати як одну з базових передумов реального, а не декларативного здійснення судового захисту.

У буквальному значенні поняття «доступ» пов'язується з можливістю наблизитися до певного об'єкта, потрапити до нього або скористатися ним [134]. Проте для юридичного дослідження такого лінгвістичного розуміння недостатньо. У процесуальному аспекті доступ передбачає не фізичну можливість звернення до судової установи, а наявність реальних юридичних та організаційних умов, які дозволяють особі ініціювати судову процедуру і повноцінно реалізовувати свої права в її межах.

Тому доступ до правосуддя, на нашу думку, не слід ототожнювати виключно з правом подати заяву, скаргу чи інший процесуальний документ до суду. Таке вузьке

розуміння фактично зводить доступність правосуддя до формальної можливості розпочати судове провадження, залишаючи поза увагою подальшу здатність особи ефективно брати участь у ньому.

Пропонуємо розглядати доступ до правосуддя як гарантовану державою юридичну і фактичну можливість особи без необґрунтованих перешкод звернутися до компетентного суду, ініціювати передбачену законом процедуру судового захисту, брати ефективну участь у її здійсненні, використовувати належні процесуальні засоби захисту та отримати судове рішення, здатне забезпечити ефективний захист або відновлення порушеного права.

У запропонованому визначенні принциповим є поєднання юридичної та фактичної доступності правосуддя. Юридична доступність передбачає існування належного нормативного механізму звернення до суду та відсутність невиправданих процесуальних обмежень. Фактична доступність характеризує реальну спроможність особи скористатися таким механізмом. Саме тому оцінювання доступу до правосуддя повинно враховувати не лише зміст процесуальних норм, а й те, чи не перетворюють установлені законом або наявні на практиці бар'єри право на звернення до суду на суто формальну можливість.

Особливого значення така конструкція набуває у кримінальному провадженні. Доступ до правосуддя тут не обмежується становищем обвинуваченого. Реальної можливості судового захисту потребують потерпілий, особа, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, власник або володілець майна, щодо якого застосовуються процесуальні обмеження, та інші учасники кримінальних процесуальних відносин. Тому доступність правосуддя повинна оцінюватися з урахуванням конкретного процесуального статусу особи та характеру права, яке потребує судового захисту.

Водночас доступ до правосуддя не є тотожним праву на справедливий суд. Перший забезпечує можливість особи потрапити до системи судового захисту та ефективно використовувати її процесуальні механізми, тоді як друге встановлює комплекс вимог до якості судового розгляду. Проте між ними існує нерозривний

функціональний зв'язок: без реального доступу до суду гарантії справедливого судового розгляду не можуть бути практично реалізовані.

У контексті запропонованого нами розуміння справедливості як інтегративної засади кримінального провадження доступ до правосуддя слід розглядати як одну з необхідних умов її реалізації. Справедливість вимагає не лише формального існування судового механізму, а реальної можливості особи скористатися ним без необґрунтованих перешкод, отримати належні процесуальні можливості для захисту своєї позиції та домогтися ефективного розгляду питання, яке стосується її прав і законних інтересів.

Таким чином, нормативне проголошення права на судовий захист, доступ до правосуддя та право на справедливий суд утворюють взаємопов'язані, але самостійні правові категорії. Право на судовий захист визначає загальну юридичну можливість особи вимагати захисту своїх прав судом; доступ до правосуддя характеризує реальну можливість скористатися відповідним механізмом; право на справедливий суд встановлює якісні стандарти процедури, в межах якої такий захист здійснюється. Їх узгоджена реалізація є необхідною передумовою забезпечення справедливості кримінального провадження в цілому.

У нормативно-правових актах, практиці національних і міжнародних судових установ та юридичній доктрині для характеристики можливості особи захищати свої права за допомогою судових механізмів використовується значна кількість близьких за змістом категорій. Серед них - «право на судовий захист», «право на суд», «право на доступ до суду», «доступ до правосуддя», «доступність правосуддя», «право на звернення до суду», «право на справедливий суд» та «право на справедливий судовий розгляд». Незважаючи на змістовну спорідненість, їх повне ототожнення видається методологічно необґрунтованим, оскільки кожне з цих понять характеризує окремий аспект взаємодії особи із системою правосуддя.

Визначальне значення для встановлення співвідношення між відповідними категоріями має практика Європейського суду з прав людини. Однією з основоположних у цьому питанні стала справа «Голдер проти Сполученого Королівства», у якій ЄСПЛ сформулював концепцію «права на суд» (right to a court),

вивівши її зі змісту ст. 6 Конвенції. Суд виходив із того, що гарантії справедливості, публічності та розумного строку судового провадження втратили б практичне значення, якби Конвенція не гарантувала особі насамперед можливості передати відповідне питання на розгляд суду [140].

Таким чином, «право на суд» у конвенційному розумінні доцільно характеризувати як комплексну юридичну конструкцію. Одним із її первинних елементів є право на доступ до суду, тобто реальна можливість особи домогтися розгляду судовим органом питання, яке стосується її цивільних прав та обов'язків або висунутого проти неї кримінального обвинувачення. Водночас зміст права на суд цим не вичерпується, оскільки після відкриття доступу до судової процедури особа повинна бути забезпечена іншими гарантіями, передбаченими ст. 6 ЄКПЛ, зокрема незалежністю та безсторонністю суду, справедливістю і публічністю розгляду, а також дотриманням вимоги розумного строку.

Такий підхід отримав подальший розвиток у практиці ЄСПЛ. Зокрема, у справах «Ашінґдейн проти Сполученого Королівства» та «Спорронґ і Льоннрот проти Швеції» Суд конкретизував вимоги до доступності судового захисту та допустимих меж його обмеження [138]. Важливість цих правових позицій для дослідження кримінального провадження зберігається незалежно від того, що обставини відповідних справ не були безпосередньо пов'язані з кримінальним переслідуванням. Сформульовані ЄСПЛ загальні підходи до природи доступу до суду мають значення для розуміння змісту ст. 6 Конвенції загалом.

При цьому необхідно враховувати, що конвенційні гарантії ст. 6 мають різний зміст залежно від характеру провадження. Положення цієї статті застосовуються при вирішенні спорів щодо цивільних прав та обов'язків, а також при встановленні обґрунтованості кримінального обвинувачення. У кримінальному провадженні загальні гарантії справедливого судового розгляду доповнюються презумпцією невинуватості та спеціальними мінімальними правами обвинуваченого. Відтак сформовані ЄСПЛ стандарти мають враховуватися з огляду на предмет та процесуальну природу конкретного провадження.

Для кримінального процесу особливого значення набуває питання про межі дії права на доступ до суду. Специфіка кримінального провадження полягає у тому, що значний обсяг процесуальної діяльності здійснюється ще до передачі кримінального провадження на судовий розгляд. На стадії досудового розслідування судова влада реалізується насамперед через механізм судового контролю, зокрема під час вирішення питань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, надання дозволу на проведення окремих процесуальних дій та розгляд скарг на рішення, дії чи бездіяльність відповідних суб'єктів. Тому доступ до суду у кримінальному процесі не можна зводити виключно до можливості розгляду обвинувачення судом по суті.

Водночас право на доступ до суду є лише одним із елементів ширшої системи гарантій справедливого судочинства. Саме тому доцільно розмежовувати «доступ до суду» та «право на справедливий суд». Перше характеризує можливість особи розпочати або ініціювати належну судову процедуру щодо питання, яке стосується її прав та законних інтересів. Друге охоплює не тільки саму можливість звернення до суду, а й сукупність якісних вимог до подальшого судового провадження.

Не повністю тотожними, на нашу думку, є також поняття «право на судовий захист» та «право на справедливий суд». Національне законодавство пов'язує судовий захист із конституційною гарантією захисту прав і свобод судом, а процесуальне законодавство конкретизує форми та способи реалізації цієї можливості [118; 163; 52; 65]. Тому право на судовий захист доцільно розглядати як ширшу за своїм функціональним призначенням категорію, яка охоплює можливість особи використати судовий механізм для захисту або відновлення свого права. Право на справедливий суд, своєю чергою, характеризує стандарти, яким повинна відповідати процедура здійснення такого захисту.

З огляду на це не видається достатньо обґрунтованим механічне визнання понять «право на судовий захист», «право на звернення до суду», «право на суд» і «право на справедливий суд» повними синонімами. Вони перетинаються за змістом, але акцентують різні юридично значущі аспекти. Право на звернення до суду характеризує передусім можливість ініціювати відповідну процедуру; право на

судовий захист - її правозахисне призначення; право на суд у конвенційному розумінні - гарантовану можливість отримати судовий розгляд; право на справедливий суд - якісні стандарти такого розгляду.

Окремого з'ясування потребує співвідношення категорій «доступ до суду» та «доступ до правосуддя». У юридичній літературі вони нерідко використовуються як близькі за значенням, однак буквальне та функціональне тлумачення дозволяє виявити між ними певну відмінність. Суд є органом державної влади, уповноваженим здійснювати правосуддя, тоді як правосуддя характеризує відповідну діяльність та її правозахисний результат. Тому доступ до суду передусім відображає можливість особи звернутися до компетентного судового органу, тоді як доступ до правосуддя доцільно тлумачити ширше - як реальну можливість скористатися всією системою юридичних і процесуальних засобів, необхідних для отримання ефективного судового захисту.

Саме в такому значенні доступ до правосуддя не завершується прийняттям судом заяви, скарги чи іншого процесуального документа. Він передбачає можливість особи брати належну участь у провадженні, користуватися процесуальними правами, представляти свою позицію, отримувати судовий розгляд без необґрунтованих перешкод і, за наявності відповідних підстав, домогтися ефективного захисту порушеного права. Отже, доступність правосуддя характеризує не лише «вхід» до судової системи, а реальну спроможність цієї системи забезпечити виконання її правозахисної функції.

У цьому аспекті важливими є й міжнародні стандарти, відповідно до яких доступність правосуддя та справедливість судового розгляду розглядаються як взаємопов'язані елементи ефективного судового захисту [120]. Їх взаємозв'язок має послідовний характер: передумовою справедливого судового розгляду є реальна можливість особи отримати доступ до суду, однак сам доступ не гарантує справедливості подальшої процедури. Саме тому обидва елементи повинні оцінюватися у сукупності.

На нашу думку, для усунення термінологічної невизначеності доцільно розмежовувати досліджувані категорії за їх функціональним призначенням. «Право на

судовий захист» слід розуміти як гарантовану можливість особи захищати свої права та законні інтереси за допомогою судового механізму; «право на доступ до суду» - як юридичну і фактичну можливість ініціювати перед компетентним судом процедуру захисту або судового контролю; «доступ до правосуддя» - як ширшу можливість реально й ефективно скористатися судовим механізмом упродовж відповідної процедури; «право на справедливий суд» - як комплексну гарантію належної якості судового провадження, що охоплює доступ до суду та інші встановлені міжнародними і національними стандартами процесуальні вимоги.

При цьому «право на справедливий розгляд» не слід ставити на один рівень із правом на доступ до суду. Справедливість розгляду характеризує вже спосіб здійснення судової процедури, тоді як доступ до суду є необхідною передумовою її виникнення. Отже, в структурі права на справедливий суд ці елементи виконують різні функції, хоча лише їх сукупність забезпечує реальність відповідної гарантії.

Запропонований підхід дозволяє вибудувати певну логічну послідовність реалізації судового захисту: виникнення у особи потреби в судовому захисті - можливість звернутися до суду - реальний доступ до правосуддя - здійснення судового провадження з дотриманням вимог справедливості - отримання ефективного судового захисту. Саме така послідовність, на нашу думку, найбільш повно відображає функціональний взаємозв’язок досліджуваних категорій.

Для кримінального провадження така диференціація має не лише теоретичне, а й практичне значення. Вона дозволяє оцінювати справедливість не виключно на рівні остаточного судового розгляду, а й з позиції того, чи мала особа реальну можливість своєчасно звернутися за судовим захистом, отримати ефективний судовий контроль за втручанням у її права та скористатися належними процесуальними гарантіями. Саме тому доступ до суду та доступ до правосуддя слід розглядати як важливі складові механізму реалізації запропонованої нами інтегративної засади справедливості кримінального провадження.

Наявність у законодавстві процесуального механізму звернення до суду ще не означає, що особі фактично забезпечено доступ до правосуддя. Реальність такого доступу визначається насамперед тим, чи може особа без невиправданих перешкод

скористатися встановленою процедурою, належним чином реалізувати передбачені законом процесуальні можливості та отримати ефективний судовий захист. Саме тому дослідження доступу до правосуддя доцільно здійснювати не лише через аналіз нормативного закріплення відповідного права, а й з позиції практичної дієвості механізмів його реалізації.

Такий підхід послідовно простежується у практиці ЄСПЛ. У справі «Белле проти Франції» Суд фактично виходив із того, що існування на національному рівні формальної можливості судового захисту саме по собі не є достатнім для виконання вимог ст. 6 Конвенції. Визначальним є те, наскільки передбачений державою механізм дозволяє особі реально скористатися «правом на суд». Рівень доступу має бути достатнім для забезпечення цього права з урахуванням принципу верховенства права, притаманного демократичному суспільству [139].

Отже, доступність судового механізму повинна оцінюватися не абстрактно, а з огляду на фактичну можливість його використання конкретною особою. Наявність законодавчо визначеного порядку звернення до суду втрачає гарантійне значення, якщо встановлені правила або практика їх застосування створюють перешкоди, які фактично унеможливлюють реалізацію відповідного права.

Інший аспект цієї проблеми розкритий ЄСПЛ у справах «Мултіплекс проти Хорватії» та «Кутіч проти Хорватії». Сформульовані Судом правові позиції свідчать, що доступ до суду не може обмежуватися лише можливістю започаткувати відповідне провадження. Судовий механізм повинен забезпечувати принципову можливість отримання судового вирішення питання, переданого на розгляд. Інакше гарантії справедливості судового провадження значною мірою втрачали б своє практичне призначення [145; 144].

Не менш важливим критерієм реальності доступу до суду є недопустимість надмірного процесуального формалізму. Показовою у цьому аспекті є справа «Перес де Рада Каваніллес проти Іспанії», в якій надто суворе застосування національними судами процесуальних вимог призвело до фактичного позбавлення заявниці можливості скористатися судовим захистом. За таких обставин ЄСПЛ констатував порушення ст. 6 Конвенції [148]. Ця позиція підтверджує, що процесуальні правила,

виконуючи важливу регулятивну та гарантійну функції, не повинні застосовуватися таким чином, щоб сама процедура ставала необґрунтованою перешкодою для реалізації права.

Наведені підходи ЄСПЛ дозволяють виокремити щонайменше три характеристики належного доступу до правосуддя: реальність можливості скористатися судовим механізмом; ефективність відповідної процедури; недопустимість непропорційних процесуальних перешкод. У сукупності вони свідчать про те, що доступ до правосуддя має оцінюватися не за фактом існування певної норми, а за здатністю передбаченого нею механізму забезпечувати практичну реалізацію прав особи.

Разом із тим перенесення зазначених стандартів на сферу кримінального провадження потребує врахування його галузевої специфіки. На відміну від класичної моделі цивільного спору, кримінальне провадження охоплює досудову та судову процесуальну діяльність, а можливість особи звернутися до суду залежить від її процесуального статусу, характеру рішення чи дії, які зачіпають її права, та встановленого КПК України порядку судового контролю. Відповідно, доступ до правосуддя у кримінальному процесі не можна ототожнювати виключно з можливістю ініціювати судовий розгляд кримінального обвинувачення.

На стадії досудового розслідування він може реалізовуватися через звернення до слідчого судді, оскарження визначених законом рішень, дій чи бездіяльності, судовий контроль за застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження та інші передбачені законом процесуальні механізми. У судових стадіях зміст відповідної гарантії розширюється з урахуванням можливості особи брати участь у судовому провадженні та використовувати передбачені її процесуальним статусом засоби захисту.

У зв’язку з цим викликає заперечення підхід, за яким доступ до правосуддя пов’язується з обов’язковим отриманням певного кінцевого процесуального рішення - обвинувального чи виправдувального вироку, ухвали суду або постанови про закриття кримінального провадження. Результативність доступу до правосуддя не означає гарантованості бажаного для учасника результату. Її слід пов’язувати з

реальною можливістю скористатися належною процедурою судового захисту та отримати розгляд відповідного питання компетентним судом у тих випадках і порядку, які передбачені законом.

Окремого значення набуває термінологія, використана самим законодавцем. У ст. 7 КПК України «доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень» віднесено до загальних засад кримінального провадження, а зміст відповідної засади конкретизовано у ст. 21 Кодексу. При цьому положення останньої охоплюють право на справедливий розгляд і вирішення справи у розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону, а також гарантії участі особи у розгляді питання, що стосується її прав та обов'язків.

На нашу думку, поєднання законодавцем цих положень у межах однієї статті не означає тотожності доступу до правосуддя та права на справедливий судовий розгляд. Йдеться радше про функціонально пов'язані гарантії, одна з яких забезпечує реальну можливість особи скористатися судовим механізмом, а інша визначає вимоги до якості процедури, що здійснюється після реалізації такого доступу. Саме тому зміст ст. 21 КПК України доцільно оцінювати системно, а не виходячи лише з назви відповідної засади.

Необхідно також розмежовувати поняття «доступ до правосуддя» та «доступність правосуддя». Хоча у правничій термінології вони нерідко використовуються для характеристики близьких явищ, їх функціональне призначення відрізняється. Положення ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» пов'язують діяльність судової системи із забезпеченням доступності правосуддя кожній особі. У такому контексті доступність характеризує насамперед стан організації системи правосуддя та створені державою умови, які дозволяють особі реалізувати відповідне право.

Отже, якщо доступ до правосуддя характеризує можливість конкретного суб'єкта скористатися судовими механізмами, то доступність правосуддя відображає властивості середовища, в якому така можливість реалізується. До них можуть бути віднесені нормативні, організаційні, інформаційні, територіальні, фінансові та інші

чинники, здатні сприяти реалізації права або, навпаки, створювати для особи фактичні перешкоди.

Таке розмежування має значення і для оцінки справедливості кримінального провадження. Особа може формально мати право звернутися до суду, однак за відсутності необхідних умов для його практичного здійснення відповідна гарантія залишатиметься декларативною. Тому доступність правосуддя виступає об'єктивною передумовою, тоді як доступ до правосуддя характеризує можливість конкретної особи скористатися створеною державою системою процесуальних гарантій.

У науковій літературі доступ до правосуддя характеризується також як особлива юридична конструкція sui generis, що об'єднує систему кримінальних процесуальних прав, гарантій, дозволів і заборон, завдяки яким учасники кримінального провадження отримують можливість усвідомлювати належні їм права та реально їх здійснювати [171, с. 167]. Такий підхід дозволяє розкрити багатокомпонентний характер досліджуваного явища. Водночас, на нашу думку, його не слід надмірно розширювати шляхом включення до змісту доступу до правосуддя практично всіх процесуальних гарантій кримінального провадження, оскільки в такому разі ця категорія фактично втрачає власні межі та починає збігатися зі справедливістю кримінального провадження загалом.

З урахуванням наведеного доступ до правосуддя у кримінальному провадженні пропонуємо визначати як гарантовану кримінальним процесуальним законом реальну можливість особи без необґрунтованих та непропорційних перешкод використовувати передбачені законом механізми судового захисту і судового контролю, брати участь у відповідних процедурах та здійснювати належні їй процесуальні права для захисту своїх прав, свобод і законних інтересів.

Натомість доступність правосуддя доцільно розуміти як якісну характеристику організації та функціонування системи правосуддя, що відображає наявність правових, організаційних та інших необхідних умов для реального й ефективного здійснення особою права на доступ до правосуддя.

Таким чином, термінологічно близькі конструкції, що використовуються для характеристики судового захисту, доцільно розмежовувати за їх функціональним

призначенням. Право на доступ до суду характеризує можливість звернутися до компетентного судового органу; доступ до правосуддя - реальну можливість скористатися передбаченим законом механізмом судового захисту та судового контролю; доступність правосуддя - умови, створені державою для здійснення такої можливості; право на справедливий судовий розгляд - якісні вимоги до самої судової процедури. Право на судовий захист при цьому має більш загальне правозахисне призначення та охоплює можливість особи вимагати захисту й, за наявності відповідних правових підстав, відновлення порушених прав за допомогою суду.

Запропоноване розмежування дозволяє точніше визначити місце доступу до правосуддя у системі засад кримінального провадження. Він є самостійною нормативно закріпленою гарантією, однак водночас функціонально пов'язаний зі справедливістю кримінального провадження. Якщо доступ до правосуддя відповідає на питання, чи має особа реальну можливість скористатися судовим механізмом захисту, то справедливість визначає, яким повинен бути цей механізм, межі допустимого процесуального втручання та якісні вимоги до процедури і прийнятих у її межах рішень. Саме тому доступ до правосуддя доцільно розглядати не як тотожне справедливості поняття, а як одну з необхідних процесуальних гарантій її забезпечення.

Гарантованість доступу до правосуддя не означає відсутності будь-яких процесуальних умов його реалізації. Кримінальне провадження за своєю природою передбачає нормативно визначений порядок звернення до суду, строки здійснення відповідних процесуальних прав, вимоги до форми та змісту процесуальних документів, а також встановлення випадків, у яких певне судове рішення може бути предметом окремого перегляду. Тому сама наявність таких процесуальних умов не може автоматично розцінюватися як обмеження, несумісне з правом особи на судовий захист.

У зв'язку з цим принципове значення має розмежування правомірного процесуального регулювання та такого обмеження, яке фактично унеможливлює або надмірно ускладнює реалізацію права на доступ до суду. Межа між ними визначається

не лише формальною наявністю законодавчої підстави, а передусім обґрунтованістю встановленої умови, метою її запровадження та співмірністю наслідків для прав особи.

Саме такий підхід сформувався у практиці ЄСПЛ. У справі «Пелевін проти України» Суд виходив із того, що право на доступ до суду як складова «права на суд» за своєю природою допускає певне державне регулювання. Зокрема, законодавство може встановлювати процесуальні вимоги щодо прийнятності звернень та інші умови використання судових механізмів [146]. Отже, ст. 6 Конвенції не встановлює абсолютної заборони на будь-які процесуальні обмеження.

Проте можливість держави регулювати порядок реалізації відповідного права не є необмеженою. ЄСПЛ пов’язує допустимість такого регулювання з декількома взаємозалежними умовами: установлене обмеження не повинно нівелювати саму сутність права на доступ до суду, має переслідувати легітимну мету, а використані державою засоби повинні перебувати у розумному співвідношенні пропорційності з метою, для досягнення якої вони застосовуються [146]. Таким чином, вирішальним є не сам факт існування процесуального обмеження, а його виправданість та вплив на реальну можливість особи отримати судовий захист.

Національний конституційний підхід до цієї проблеми також ґрунтується на вимозі забезпечення реальності доступу до правосуддя. У Рішенні Конституційного Суду України № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 року зміст відповідної гарантії пов’язано з можливістю особи ініціювати судовий розгляд та безпосередньо брати участь у ньому [126]. Отже, конституційна цінність доступу до правосуддя полягає не у формальному існуванні судової процедури, а в забезпеченні особі практичної можливості скористатися нею.

Специфіка кримінального провадження водночас зумовлює необхідність установлення певних меж судового оскарження. Право на доступ до правосуддя не породжує необмеженого права на негайний апеляційний перегляд будь-якого рішення, ухваленого у кримінальному провадженні. Законодавець може диференціювати порядок перегляду процесуальних рішень залежно від їх характеру, правових наслідків та стадії провадження.

Показовим прикладом такої диференціації є передбачена ст. 309 КПК України модель апеляційного оскарження ухвал слідчого судді під час досудового розслідування [80]. Її існування саме по собі не суперечить доступу до правосуддя. Встановлення спеціального порядку перегляду окремих категорій рішень може бути зумовлене необхідністю забезпечення належної послідовності кримінального провадження, процесуальної економії та недопущення необґрунтованого затягування досудового розслідування.

Однак із цього не випливає, що будь-яке законодавче виключення можливості апеляційного перегляду автоматично є правомірним. Визначальним має бути характер процесуального рішення та інтенсивність його впливу на права особи. Чим істотнішими є наслідки такого рішення для конституційних прав і свобод учасника кримінального провадження, тим вагомішим повинно бути обґрунтування відсутності можливості його оперативного судового перегляду.

Саме тому положення ст. 309 КПК України доцільно аналізувати не тільки формально - через встановлення того, включено чи не включено конкретну ухвалу до переліку рішень, що підлягають апеляційному оскарженню. Необхідним є також змістовний аналіз того, чи залишається у розпорядженні особи інший ефективний процесуальний механізм, здатний забезпечити своєчасний захист порушеного права. Відкладена можливість висловити заперечення на наступній стадії кримінального провадження не в усіх випадках може бути рівноцінною негайному судовому перегляду, особливо якщо наслідки відповідного рішення мають невідкладний або незворотний характер.

У цьому аспекті показовою є практика Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. У постановах у справах № 219/13349/18 та № 766/22242/17 питання допустимості апеляційного перегляду ухвал слідчого судді, постановлених за результатами розгляду скарг у порядку ст. 206 КПК України, вирішувалося з урахуванням законодавчо визначених меж апеляційного оскарження [152; 153]. Наведені рішення демонструють значення нормативної визначеності процесуальної форми, однак водночас актуалізують більш загальне питання про співвідношення

встановлених законом процесуальних обмежень із необхідністю забезпечення ефективного судового захисту.

На нашу думку, саме тут необхідно розмежовувати право на доступ до правосуддя та право на апеляційне оскарження конкретного процесуального рішення. Вони не є тотожними. Доступ до правосуддя є ширшою гарантією, тоді як апеляційний перегляд становить один із можливих процесуальних механізмів її реалізації у випадках, установлених законом. Тому відсутність права на окреме апеляційне оскарження певної ухвали сама по собі ще не свідчить про порушення доступу до правосуддя. Таке порушення може виникати тоді, коли сукупність установлених процесуальних правил фактично залишає особу без ефективної можливості домогтися судового захисту права, яке зазнало істотного втручання.

У зв'язку з цим підтримуємо позицію щодо необхідності врахування стандартів ЄСПЛ при визначенні змісту доступу до правосуддя [84], однак вважаємо за необхідне її конкретизувати. Конвенційні стандарти мають використовуватися не лише при нормативному конструюванні відповідних процесуальних механізмів, а й безпосередньо під час їх застосування у конкретному кримінальному провадженні. Інакше законодавчо допустиме обмеження внаслідок формалістичного або непропорційного застосування може трансформуватися у фактичне порушення права особи на судовий захист.

Підсумовуючи викладене, доступ до правосуддя у кримінальному провадженні доцільно розглядати як багаторівневу правову категорію, зміст якої не вичерпується лише можливістю звернення до суду. Його нормативна природа проявляється одночасно у декількох площинах: як загальна засада кримінального провадження, як процесуальна гарантія, як суб'єктивна можливість учасника використовувати судові механізми захисту та як особлива юридична конструкція, що забезпечує фактичну реалізацію відповідних процесуальних прав. Саме поєднання цих характеристик дозволяє розкрити функціональне призначення доступу до правосуддя у кримінальному процесі.

Разом із тим широке використання у законодавстві, судовій практиці та юридичній доктрині близьких за змістом понять зумовлює необхідність їх чіткого

розмежування. Йдеться, зокрема, про такі категорії, як «доступ до суду», «доступ до правосуддя», «доступність правосуддя», «право на судовий захист», «право на суд» і «право на справедливий суд». Їх зміст частково перетинається, однак вони не є повністю взаємозамінними, оскільки характеризують різні елементи механізму судового захисту.

Практика ЄСПЛ дає підстави визначити декілька принципових характеристик доступу до суду. Насамперед він є необхідною передумовою реалізації права на суд у розумінні ст. 6 ЄКПЛ. При цьому відповідна гарантія не обмежується формальним правом подати заяву, скаргу чи інший процесуальний документ, а передбачає реальну можливість скористатися судовою процедурою та отримати належний розгляд відповідного питання. Водночас право на доступ до суду не має абсолютного характеру: держава вправі встановлювати процесуальні умови його реалізації, якщо вони переслідують легітимну мету, є пропорційними та не позбавляють особу самої сутності права.

Отже, ключовою характеристикою доступу до правосуддя є його практична ефективність. Формальне існування процесуального механізму не може розглядатися як достатня гарантія, якщо встановлені правила або практика їх застосування роблять реалізацію права надмірно ускладненою, ілюзорною чи фактично неможливою. Саме тому доступ до правосуддя має оцінюватися не лише через нормативне закріплення відповідних процедур, а й через реальну здатність особи ними скористатися.

Водночас сам по собі доступ до судового механізму ще не означає забезпечення справедливості кримінального провадження. Навіть за відсутності перешкод для звернення до суду подальша процедура може не відповідати вимогам незалежності, безсторонності, рівності процесуальних можливостей, розумного строку або інших гарантій належного судочинства. Саме тому наступним рівнем аналізу є категорія права на справедливий суд, яка характеризує вже не саму можливість звернення до судової влади, а якість судової процедури та умови її здійснення.

Разом із тим справедливість не може бути зведена лише до формальної рівності. Однакове застосування правових правил до осіб, які перебувають у суттєво різних процесуальних умовах, не завжди забезпечує справедливий результат. Тому правове

розуміння справедливості допускає обґрунтовану диференціацію правового становища, якщо вона має об’єктивні підстави та не призводить до свавільного чи дискримінаційного обмеження прав.

У цьому аспекті заслуговує на увагу позиція С. П. Погребняка, який пов’язує формальну справедливість із природою самого права та його здатністю виступати неупередженим механізмом вирішення соціальних конфліктів [110, с. 3]. Вимога неупередженості означає, що правова оцінка не повинна залежати від особистості учасника, його соціального становища чи інших обставин, які не мають юридично релевантного значення.

Проте формальна неупередженість ще не охоплює всього змісту справедливого судочинства. Сучасне розуміння справедливості включає також оцінку фактичних процесуальних можливостей сторін, необхідності спеціальних гарантій для окремих учасників, відповідності обмежень поставленій меті та загальної збалансованості процедури. Саме тому справедливий суд не може оцінюватися виключно за критерієм однакового застосування процесуальних норм.

Із цього випливає, що право на справедливий суд має складну внутрішню структуру. Воно охоплює не лише результат судової діяльності, а насамперед вимоги до способу здійснення судового провадження. Законність і обґрунтованість рішення мають принципове значення, однак вони не можуть компенсувати істотні порушення самої процедури, якщо особа була позбавлена належних можливостей для захисту своїх прав.

Саме в цьому полягає відмінність сучасного правового розуміння справедливого суду від історичних моделей правосуддя. На ранніх етапах розвитку державності справедливість судового рішення могла обґрунтовуватися волею правителя, релігійними уявленнями або становим статусом учасників. Поступове утвердження ідей верховенства права, юридичної рівності, незалежності судової влади та невідчужуваності прав людини спричинило трансформацію справедливості із переважно моральної категорії у систему конкретних юридичних гарантій.

У юридичній літературі зазначене розмежування відображене у концепції процедурної та матеріальної (змістової) справедливості. Так, О. Г. Шило та О. Б.

Прокопенко пов’язують матеріальну справедливість зі змістом судового рішення, тоді як процедурну - з дотриманням належного порядку судового розгляду та забезпеченням процесуальних прав його учасників [173, с. 42–44; 119, с. 6]. Такий підхід дозволяє розмежувати справедливість процесу формування рішення та справедливість самого результату, хоча стосовно кримінального провадження, на нашу думку, потребує певного розширення.

Передусім процедурну справедливість не варто ототожнювати виключно з дотриманням формально встановленого кримінальним процесуальним законом порядку. Законність процесуальної діяльності є обов’язковою передумовою справедливості, проте не вичерпує її змісту. Процедура може формально відповідати вимогам закону, але водночас створювати для одного з учасників надмірний процесуальний тягар, не забезпечувати реальної можливості здійснення належних йому прав або призводити до непропорційного втручання у сферу його прав і свобод.

Тому процедурна справедливість характеризує не стільки формальну правильність послідовності процесуальних дій, скільки якість кримінальної процесуальної форми. Її зміст охоплює дотримання встановленого законом порядку, забезпечення процесуальних прав, неупередженість, реальність участі особи у відповідній процедурі, відсутність необґрунтованих процесуальних переваг та недопустимість надмірного обмеження прав учасників.

Не меншого уточнення потребує матеріальний аспект справедливості. Якщо пов’язувати його виключно зі справедливістю остаточного судового рішення, поза межами оцінювання залишатиметься значна частина кримінальної процесуальної діяльності. Уже під час досудового розслідування приймаються рішення, які можуть істотно змінювати правове становище особи: про застосування запобіжних заходів та інших заходів забезпечення кримінального провадження, проведення процесуальних дій, пов’язаних з обмеженням конституційних прав, арешт майна тощо. Справедливість таких рішень не може визначатися лише тим, чи було дотримано встановлену процедуру їх прийняття. Оцінюванню підлягає також зміст відповідного втручання, його необхідність, обґрунтованість та співмірність поставленій процесуальній меті.

Проблема структури права на справедливий судовий розгляд безпосередньо пов’язана з багатовимірністю самої категорії справедливості. Як слушно зазначає Т. О. Лоскутов, концепція справедливості охоплює як права людини, реалізація яких знаходить своє відображення у змісті судових рішень, так і процедурні права, що забезпечуються через дотримання вимог процесуального права [88, с. 52]. Отже, справедливість судочинства формується не в одному вимірі: вона залежить і від належності процедури, і від змісту та юридичних наслідків прийнятого рішення.

Проте співвідношення між цими складовими не є механічним. Справедлива процедура створює необхідні передумови для прийняття справедливого рішення, але сама по собі не завжди усуває ризик змістовно несправедливого результату. На відповідну проблему звертає увагу В. В. Михайленко, зазначаючи, що в ідеальній моделі верховенства права справедливий судовий розгляд не повинен завершуватися несправедливим вироком. Водночас практика ЄСПЛ демонструє, що оцінка справедливості провадження здійснюється комплексно: окреме порушення процесуальної гарантії не в кожному випадку означає несправедливість провадження в цілому, так само як формальне дотримання процедури не завжди є достатнім для досягнення справедливого результату [101].

Саме комплексність права на справедливий судовий розгляд зумовила появу значної кількості наукових підходів до визначення його внутрішньої структури. Відмінність між ними полягає не стільки у переліку конкретних гарантій, скільки у критерії, за яким вони групуються. Одні автори виходять із характеру відповідних гарантій, інші - з їх функціонального призначення, треті - з етапу, на якому вони реалізуються.

Найпоширенішим є розмежування інституційних і процесуальних елементів. Перші характеризують суд як орган здійснення правосуддя та охоплюють вимоги його незалежності, безсторонності й утворення відповідно до закону. Другі стосуються безпосередньо порядку судового розгляду і включають змагальність, рівність процесуальних можливостей сторін, публічність, розумність строків та інші гарантії належної судової процедури.

Схожа логіка простежується у класифікації Д. В. Сімоновича, який виокремлює фундаментальні та статусні гарантії. До фундаментальних віднесено незалежність і неупередженість суду, публічність судового розгляду та розумність строків, тоді як статусний блок охоплює рівність сторін, змагальність і право на правову допомогу [132, с. 13]. Незважаючи на інше термінологічне оформлення, фактично йдеться про розмежування загальних умов справедливого правосуддя та конкретних процесуальних можливостей його учасників.

Аналогічний методологічний підхід лежить в основі поділу елементів права на справедливий судовий розгляд на статичні та динамічні [165, с. 75–76], а також на організаційні та функціональні [63]. Статичні або організаційні елементи характеризують стан і побудову судової системи, тоді як динамічні або функціональні розкривають порядок реалізації процесуальних прав у межах конкретного судового провадження.

Разом із тим наведені двогрупові класифікації мають певне обмеження: вони не дозволяють повною мірою врахувати особливу функцію доступу до суду. За своїм призначенням доступ не є лише характеристикою судової інституції і водночас не зводиться до окремого правила судового розгляду. Він передує реалізації більшості інших гарантій і створює юридичну та фактичну можливість особи скористатися ними.

Саме тому обґрунтованою видається позиція, відповідно до якої доступ до суду слід виділяти як самостійний структурний елемент права на справедливий судовий розгляд [159, с. 71]. Його системоутворююче значення полягає у тому, що за відсутності реальної можливості звернутися до суду всі подальші гарантії - незалежність суду, змагальність, рівність процесуальних можливостей, публічність чи дотримання розумних строків - залишаються для особи фактично недоступними.

Такий підхід відповідає і логіці практики ЄСПЛ. Право на доступ до суду розглядається Судом як невід’ємний аспект права на суд. Його зміст не обмежується формальною можливістю подати заяву чи інше процесуальне звернення, а передбачає реальність і практичну ефективність відповідного механізму. Водночас це право не є абсолютним і допускає встановлення процесуальних обмежень за умови, що вони не

позбавляють його самої сутності та відповідають вимогам правомірності й пропорційності.

У цьому контексті більш переконливою видається багаторівнева класифікація, запропонована О. С. Ткачуком. Учений виокремлює прелімінарний, інституційний, процесуальний та легітимаційний елементи права на справедливий судовий розгляд [160, с. 8; 72; 159, с. 75]. Її перевага полягає у тому, що вона дозволяє розглядати відповідне право не як статичний набір гарантій, а як послідовний механізм їх реалізації.

Прелімінарний елемент представлений доступом до суду. Його функція полягає у створенні початкової можливості звернення за судовим захистом та приведенні в дію всієї системи подальших гарантій.

Інституційний елемент визначає вимоги до суду, який здійснює розгляд справи. Незалежність, безсторонність та утворення суду відповідно до закону формують необхідні організаційно-правові умови для здійснення справедливого правосуддя.

Процесуальний елемент охоплює вимоги до порядку судового розгляду. До нього належать гарантії, що забезпечують реальну участь особи у провадженні, змагальність, рівність процесуальних можливостей, публічність, розумність строків та інші компоненти належної правової процедури.

Легітимаційний елемент пов’язаний із правовою визначеністю та виконанням судового рішення [160, с. 8; 72; 159, с. 75]. Його значення полягає в тому, що ефективність права на справедливий суд не може завершуватися лише ухваленням рішення. Для повноцінного судового захисту воно має набувати юридичної визначеності та, якщо підлягає виконанню, бути реально виконаним.

На нашу думку, саме остання класифікація найбільш повно відображає функціональну логіку права на справедливий судовий розгляд. Водночас вона може бути певною мірою уточнена з урахуванням специфіки кримінального провадження та послідовності реалізації відповідних гарантій.

У зв’язку з цим пропонуємо виокремлювати чотири функціонально взаємопов’язані блоки права на справедливий судовий розгляд: передумовний, інституційний, процедурний та результативний.

Передумовний блок охоплює гарантії, без яких особа взагалі не може перейти до реалізації права на справедливий суд. Центральне місце серед них займає доступ до суду як реальна можливість використати судовий механізм захисту.

Інституційний блок характеризує належність самого суду як суб'єкта здійснення правосуддя. Його зміст становлять законність утворення суду, незалежність та безсторонність. Саме ці характеристики мають гарантувати, що справа розглядатиметься органом, спроможним приймати рішення без неналежного зовнішнього чи внутрішнього впливу.

Процедурний блок охоплює гарантії, які визначають якість безпосереднього судового розгляду. До нього належать змагальність, рівність процесуальних можливостей сторін, право на захист, публічність, розумність строків, можливість бути почутим судом та інші елементи належної процедури.

Результативний блок пов'язаний із завершенням судового захисту та забезпеченням його юридичної ефективності. До нього доцільно віднести вимоги правової визначеності, остаточності судового рішення у встановлених законом межах, його належної мотивованості та виконання.

Запропонований поділ має не лише класифікаційне, а й методологічне значення. Він дозволяє простежити послідовність реалізації права на справедливий судовий розгляд: спочатку особа повинна мати реальну можливість звернутися до суду; далі її справа має бути передана на розгляд належного суду; сам розгляд повинен здійснюватися відповідно до вимог справедливої процедури; а його результат має отримати належне юридичне завершення.

На нашу думку, право на справедливий суд у кримінальному провадженні доцільно визначати як гарантовану національним законодавством і міжнародними стандартами юридичну можливість особи вимагати розгляду та вирішення питання, що стосується її прав, свобод чи законних інтересів, незалежним і неупередженим судом, створеним відповідно до закону, у межах належної судової процедури, яка забезпечує реальну участь особи, необхідні процесуальні гарантії та прийняття належним чином мотивованого рішення у розумний строк.

Запропоноване визначення дозволяє охопити основні характеристики цього права без надмірного розширення його змісту. Воно поєднує суб'єктивний аспект - можливість особи вимагати належного судового розгляду - та об'єктивний аспект, представлений системою вимог до суду, процедури та результату судової діяльності.

При цьому право на справедливий суд необхідно чітко відмежовувати від суміжних категорій. Право на судовий захист характеризує можливість особи звернутися до суду з вимогою про захист своїх прав. Доступ до правосуддя відображає реальність і практичну здійсненність такої можливості. Право на справедливий суд визначає якісні характеристики самого судового розгляду. Справедливість кримінального провадження, своєю чергою, має ширший зміст і поширюється не лише на судову діяльність, а й на досудове розслідування, судовий контроль, застосування заходів забезпечення кримінального провадження та інші форми кримінальної процесуальної діяльності.

Саме тому право на справедливий суд не вичерпує зміст справедливості кримінального провадження. Воно охоплює передусім судову форму реалізації відповідної вимоги, тоді як справедливість як інтегративна категорія дозволяє оцінювати всю кримінальну процесуальну діяльність - порядок її здійснення, обґрунтованість прийнятих рішень, допустимість і пропорційність обмеження прав особи та баланс публічних і приватних інтересів. У цьому полягає їх функціональне співвідношення та водночас принципова відмінність [36].

Отже, право на справедливий судовий розгляд слід розглядати як самостійне комплексне процесуальне право, що водночас виступає однією з основних юридичних форм реалізації загальної вимоги справедливості у сфері здійснення правосуддя. Його зміст формується через взаємодію інституційних, процедурних і результативних гарантій, а ефективність реалізації залежить не від наявності кожної з них окремо, а від їх узгодженого функціонування.

1.3 Стан наукової розробленості проблем забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні

Дослідження сучасного стану реалізації права на справедливий суд у кримінальному процесі України доцільно розпочати з аналізу його історичного становлення. Такий підхід дозволяє простежити еволюцію уявлень про справедливе правосуддя, визначити основні етапи нормативного закріплення відповідних гарантій та з'ясувати, яким чином вони набули сучасного змісту в міжнародному та національному праві. Особливого значення це набуває в умовах подальшого реформування кримінального процесуального законодавства України та його узгодження з європейськими стандартами захисту прав людини.

Ідея справедливого судового розгляду формувалася протягом тривалого історичного періоду і не може пов'язуватися виключно з подіями XX ст. Водночас саме наслідки Другої світової війни стали потужним каталізатором міжнародно-правової інституціоналізації прав людини. Масштабні порушення основоположних прав продемонстрували недостатність моделі, за якої їх забезпечення розглядалося переважно як внутрішня справа держави. У результаті сформувався новий підхід, за якого права і свободи людини набули міжнародно-правового значення та стали однією з основ післявоєнного правопорядку [93, с. 130].

У цьому процесі особливе місце посіли гарантії судового захисту. Саме судова форма захисту покликана створювати правовий механізм протидії свавільному втручанню держави у сферу прав і свобод особи. Для кримінального судочинства така гарантія має підвищене значення, оскільки кримінальне провадження пов'язане із застосуванням заходів державного примусу та можливістю істотного обмеження особистої свободи, права власності, приватності та інших основоположних прав.

Одним із перших універсальних міжнародних документів, у якому були системно закріплені відповідні гарантії, стала Загальна декларація прав людини 1948 року. Стаття 8 Декларації передбачила право кожної людини на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами у разі порушення її основних прав, гарантованих конституцією або законом [62]. Водночас ст. 10

закріпила право на рівних засадах на справедливий і публічний розгляд справи незалежним і безстороннім судом при визначенні прав та обов'язків особи або обґрунтованості висунутого проти неї кримінального обвинувачення [62].

Значення цих положень полягає в тому, що вони сформували базову модель справедливого правосуддя, яка поєднала право на судовий захист із вимогами незалежності та безсторонності суду, рівності, публічності та справедливості процедури. У подальшому ці положення були конкретизовані в міжнародних договорах, що мали вже юридично обов'язковий характер для держав-учасниць.

Важливим етапом такого розвитку стало прийняття 4 листопада 1950 року Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У її преамбулі утверджується взаємозв'язок між захистом основоположних свобод, демократією, справедливістю та миром, а забезпечення прав людини визначається одним із ключових напрямів діяльності держав - членів Ради Європи [67].

Безпосередньо право на справедливий суд отримало нормативне закріплення у ст. 6 Конвенції. Її зміст формує комплекс гарантій, які стосуються як характеристик суду, так і порядку здійснення судового розгляду. У кримінальному провадженні загальні вимоги п. 1 ст. 6 доповнюються презумпцією невинуватості, передбаченою п. 2, а також мінімальними процесуальними гарантіями особи, якій висунуто кримінальне обвинувачення, закріпленими у п. 3.

Важливо, що конвенційні гарантії справедливого судового розгляду не завжди обмежуються виключно стадією судового розгляду. Окремі вимоги ст. 6 Конвенції можуть поширювати свій захисний ефект і на попередні стадії кримінального провадження, якщо порушення, допущене на цьому етапі, здатне істотно вплинути на справедливість подальшого судового розгляду.

Саме такий підхід був сформульований ЄСПЛ у справі «Імбріоша проти Швейцарії». Суд зазначив, що вимоги п. 3 ст. 6 можуть мати значення ще до початку судового розгляду, якщо їх недотримання на ранньому етапі здатне серйозно поставити під загрозу справедливість провадження в цілому [14]. Ця позиція має принципове значення для кримінального процесу, оскільки порушення права на

захист, допущені на початкових стадіях, можуть мати наслідки, які неможливо повністю усунути під час подальшого судового розгляду.

Подальший розвиток гарантій справедливого судочинства відбувався і через прийняття додаткових міжнародно-правових актів. Зокрема, право на перегляд вироку судом вищої інстанції, яке безпосередньо не сформульоване у ст. 6 Конвенції, було закріплене у ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції [14]. Це свідчить про поступове розширення системи процесуальних гарантій та її адаптацію до потреб ефективного судового захисту.

В універсальному міжнародному вимірі важливе значення мало прийняття Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року. Його положення закріпили вимоги рівності перед судами і трибуналами, справедливого та публічного розгляду компетентним, незалежним і безстороннім судом, а також низку спеціальних гарантій особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування. У такий спосіб у другій половині XX ст. право на справедливий суд набуло характеру загальновизнаного міжнародного стандарту.

Однак формальне закріплення відповідних гарантій саме по собі не вирішило проблем їх практичної реалізації. Подальший розвиток концепції справедливого суду значною мірою відбувався через правозастосовну діяльність ЄСПЛ, який конкретизував зміст окремих гарантій, визначив критерії їх оцінювання та сформував підхід до справедливості провадження як до комплексної категорії.

Саме практика ЄСПЛ дозволила наповнити зміст ст. 6 Конвенції конкретними стандартами щодо незалежності та безсторонності суду, рівності процесуальних можливостей, змагальності, права на правову допомогу, розумності строків, публічності розгляду та інших складових. При цьому Суд оцінює не лише формальне дотримання окремих процесуальних вимог, а й те, наскільки провадження в цілому відповідало критеріям справедливості.

У цьому аспекті заслуговує на увагу позиція Добблера Кертіса, який розглядає право на справедливий судовий розгляд як одну з основоположних кримінальних процесуальних гарантій, що забезпечує практичну реалізацію інших прав, передбачених Конвенцією. Комплексність цього права зумовлена значною кількістю

взаємопов’язаних процесуальних гарантій, кожна з яких виконує окрему функцію у механізмі справедливого судочинства [20, с. 10, 12].

Особливе місце серед таких гарантій посідає право на захист. У справі «Шабельник проти України» ЄСПЛ наголосив на фундаментальному значенні ефективної правової допомоги для забезпечення справедливості кримінального провадження [151]. Такий підхід підтверджує, що окремі процесуальні права мають оцінюватися не ізольовано, а з огляду на їх вплив на загальну справедливість судового розгляду.

З цього погляду право на справедливий суд не може бути зведене до однієї процесуальної гарантії або до формальної можливості звернення до суду. Воно становить комплексну юридичну конструкцію, у межах якої поєднуються вимоги щодо доступу до суду, належності самого суду, якості судової процедури та ефективності судового захисту.

Саме тому слушною є позиція Дж. Макбрейда, який розглядає право на справедливий судовий розгляд як один із ключових елементів правової держави, оскільки його належне забезпечення створює передумови для ефективного захисту інших прав, свобод та законних інтересів особи [94, с. 9].

Окремий етап історичного розвитку права на справедливий суд пов’язаний зі становленням України як незалежної держави та формуванням власної системи гарантій прав і свобод людини. Проголошення незалежності 24 серпня 1991 року започаткувало не лише процес інституційної розбудови держави, а й поступове переосмислення засад взаємовідносин між людиною і публічною владою. Одним із визначальних напрямів такого розвитку стало утвердження пріоритету прав людини та створення правових механізмів їх судового захисту відповідно до міжнародних і європейських стандартів.

Нормативне оформлення цього напряму відбулося передусім на конституційному рівні. Конституція України визначила державу як суверенну і незалежну, демократичну, соціальну та правову, одночасно встановивши, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість її діяльності [68]. Тим

самим захист людини був закріплений не як окремий напрям державної політики, а як одна з визначальних засад функціонування державної влади.

Важливе місце у відповідній системі гарантій посідає ст. 55 Конституції України, якою передбачено судовий захист прав і свобод людини і громадянина [68]. Зазначене положення створило конституційне підґрунтя для формування системи судового захисту, однак саме по собі ще не розкриває всього змісту права на справедливий суд. Останнє формується у взаємозв'язку конституційних положень про судову владу, процесуальних гарантій, міжнародних зобов'язань України та стандартів, вироблених у практиці міжнародних судових інституцій.

У цьому аспекті С. В. Степанов слушно пов'язує розвиток українського конституціоналізму з впливом загальновизнаних принципів міжнародного права та європейських правових стандартів. Науковець наголошує, що Конституція України визначає не лише засади державного устрою та систему прав і свобод людини, а й стратегічні орієнтири розвитку держави, реалізація яких передбачає приведення різних сфер суспільного і державного життя у відповідність до міжнародних та європейських стандартів [154, с. 21]. Для кримінального судочинства це означало поступове зміщення акценту від переважно внутрішньодержавного розуміння процесуальних гарантій до їх оцінювання крізь призму міжнародних стандартів захисту особи.

Визначальним у цьому процесі стало приєднання України до європейської системи захисту прав людини. 9 листопада 1995 року Україна набула членства у Раді Європи, а подальша ратифікація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 року створила міжнародно-правову основу для застосування в Україні конвенційних стандартів [116].

Ратифікація Конвенції мала принципове значення для розвитку національного розуміння права на справедливий суд. Йшлося вже не лише про визнання загальної цінності судового захисту, а про прийняття державою конкретних міжнародно-правових зобов'язань щодо забезпечення стандартів, установлених ст. 6 Конвенції. Відповідно, подальший розвиток законодавства та правозастосовної практики мав відбуватися з урахуванням вимог до доступу до суду, характеристик самого суду,

процесуальної форми розгляду справи та спеціальних гарантій особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування.

При цьому особливість конвенційного механізму полягає в тому, що зміст відповідних стандартів не обмежується буквальним текстом Конвенції. Їх конкретизація здійснюється у практиці Європейського суду з прав людини, яка дозволяє встановити зміст окремих гарантій та критерії їх дотримання у конкретних правовідносинах. Саме завдяки цьому право на справедливий суд набуло динамічного характеру, а його зміст поступово розширювався та уточнювався відповідно до розвитку правозастосовної практики.

Важливим кроком у забезпеченні взаємодії конвенційної та національної систем захисту прав людини стало прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року [112]. Його прийняття створило нормативні засади для виконання рішень ЄСПЛ та використання практики Суду у внутрішньодержавному правозастосуванні.

Значення цього Закону виходить за межі виконання державою індивідуальних рішень, ухвалених у конкретних справах. Застосування практики ЄСПЛ створює можливість враховувати сформовані Судом стандарти під час тлумачення та застосування національного законодавства, а отже - запобігати повторенню аналогічних порушень Конвенції. Таким чином, конвенційний механізм поступово набув не лише відновлювального, а й превентивного значення для національної правової системи.

Особливо виразно цей процес простежується у кримінальному процесуальному законодавстві. Чинний КПК України не обмежується загальним визнанням міжнародних стандартів. Частина 2 ст. 8 КПК України безпосередньо пов’язує застосування принципу верховенства права з урахуванням практики ЄСПЛ, а ч. 5 ст. 9 передбачає застосування кримінального процесуального законодавства України з урахуванням практики цього Суду [80]. У такий спосіб конвенційні стандарти отримали безпосередній нормативний зв’язок із механізмом кримінального процесуального правозастосування.

Для визначення змісту права на справедливий суд принциповим є також розуміння меж компетенції ЄСПЛ. Його діяльність не спрямована на повторний перегляд національних судових рішень як ще однією судовою інстанцією. ЄСПЛ, як правило, не підміняє національні суди у вирішенні питань факту, оцінюванні доказів або застосуванні внутрішнього законодавства. Предметом його оцінювання є насамперед дотримання державою прав і гарантій, установлених Конвенцією.

Це дозволяє провести важливе розмежування між справедливістю провадження та юридичною правильністю його результату. Стаття 6 Конвенції не гарантує особі ухвалення бажаного для неї рішення, а встановлює вимоги до того, яким чином повинно здійснюватися правосуддя. Відтак несприятливий результат судового розгляду сам по собі не свідчить про його несправедливість, так само як формальне дотримання окремих процесуальних правил не завжди є достатнім для висновку про справедливість провадження в цілому.

У цьому аспекті практика ЄСПЛ має особливе значення для конкретизації поняття «справедливий розгляд». Суд не сформував і, з огляду на динамічний характер Конвенції, фактично не обмежує його зміст закритим переліком ознак. Натомість у процесі тлумачення ст. 6 було вироблено систему взаємопов’язаних гарантій, до яких належать, зокрема, доступ до суду, рівність процесуальних можливостей сторін, змагальність, право бути почутим, належна мотивація судових рішень та інші вимоги справедливої судової процедури [162, с. 360].

Зазначене свідчить, що право на справедливий суд має не статичний, а еволюційний характер. Його нормативне ядро визначене Конвенцією, тоді як конкретний зміст окремих гарантій розкривається через їх тлумачення ЄСПЛ. Завдяки цьому загальні положення ст. 6 можуть застосовуватися до різних процесуальних ситуацій та адаптуватися до нових викликів у сфері здійснення правосуддя.

Для кримінального провадження показовим є розвиток стандартів права на захист. Так, у справі «Шабельник проти України» ЄСПЛ звернув увагу на фундаментальне значення ефективної допомоги захисника для забезпечення справедливого судового розгляду [151]. Відповідний підхід демонструє, що при

оцінюванні справедливості значення має не лише формальне існування певного процесуального права, а й реальна можливість особи ним скористатися.

Сформована в Україні нормативна основа права на справедливий суд актуалізує інше, не менш важливе питання - наскільки закріплені на конституційному, міжнародному та галузевому рівнях гарантії забезпечують реальну можливість особи користуватися цим правом у кримінальному провадженні. Саме у площині практичної реалізації найбільш виразно виявляється співвідношення між проголошеними правовими стандартами та фактичним станом їх забезпечення.

Такий підхід безпосередньо випливає із закладеної у ст. 3 Конституції України людиноцентричної моделі взаємовідносин держави та особи. Визнання прав і свобод людини та їх гарантій такими, що визначають зміст і спрямованість діяльності держави [68], передбачає не лише їх нормативне проголошення, а й створення юридичних механізмів, здатних забезпечити їх практичне здійснення та захист. Відповідно, ефективність реалізації права на справедливий суд є одним із показників того, наскільки зазначений конституційний припис знаходить своє втілення у сфері кримінального судочинства.

З огляду на це сучасний розвиток кримінального процесуального законодавства має бути зорієнтований не стільки на кількісне розширення переліку процесуальних гарантій, скільки на забезпечення їх дієвості. Наявність процесуального права в законі втрачає значну частину свого практичного значення, якщо порядок його здійснення є надмірно ускладненим, відсутні ефективні засоби реагування на його порушення або сформована практика не забезпечує можливості повноцінно ним скористатися.

Саме у такому аспекті варто сприймати позицію О. І. Коровайка, який пов’язує євроінтеграційний розвиток України з необхідністю подальшого впровадження міжнародних стандартів судочинства не лише у нормативне регулювання, а й у практику його застосування. Трансформація національного кримінального процесу передбачає перегляд усталених підходів до співвідношення публічних інтересів держави та процесуальних гарантій особи, посилення змагальних засад і вдосконалення механізмів судового захисту [70, с. 275].

Водночас розвиток кримінальної процесуальної форми відповідно до міжнародних стандартів не повинен розглядатися як механічне запозичення іноземних правових конструкцій. Формування ефективної моделі кримінального провадження потребує врахування особливостей національної правової системи та одночасного використання тих міжнародних стандартів, які забезпечують належний рівень захисту прав людини. У науковій літературі справедливо звертається увага на необхідність пошуку оптимальної організації кримінальної процесуальної діяльності, яка поєднувала б позитивний світовий досвід із національними правовими традиціями та особливостями розвитку української системи правосуддя [100, с. 94–95].

Зазначене дозволяє стверджувати, що основна проблема сучасного етапу полягає вже не стільки у визнанні права на справедливий суд, скільки у забезпеченні його ефективної реалізації. Відповідно змінюється і спрямованість наукового пошуку: поряд із дослідженням юридичної природи та змісту цього права особливого значення набуває встановлення того, які правові, інституційні та процесуальні чинники сприяють або, навпаки, перешкоджають його здійсненню в конкретному кримінальному провадженні.

Саме тому визначення сучасного стану наукової розробленості досліджуваної проблематики є необхідною складовою подальшого дослідження. Його призначення полягає не у формальному перерахуванні праць, у яких тією чи іншою мірою порушувалося питання справедливого судочинства, а у встановленні того, як розвивалися відповідні наукові погляди, які концептуальні положення вже сформувалися у правовій доктрині та які питання продовжують залишатися дискусійними.

Аналіз наукового доробку дозволяє також визначити ступінь дослідженості окремих складових права на справедливий суд, простежити взаємозв’язок між сформованими науковими концепціями та змінами кримінального процесуального законодавства, а також встановити, наскільки наявні теоретичні положення відповідають сучасній практиці застосування конвенційних стандартів.

У цьому розумінні опрацювання праць попередників виконує не лише інформаційну, а передусім аналітичну та методологічну функції. Воно дозволяє

визначити вихідні положення власного дослідження, критично оцінити сформовані доктринальні підходи, уникнути повторення вже отриманих наукових результатів та встановити ті напрями, у межах яких існує можливість подальшого розвитку наукового знання [172, с. 24].

При цьому стан наукової розробленості не варто визначати виключно за кількістю опублікованих праць. Значно важливішим є встановлення їх предметної спрямованості, повноти охоплення проблеми та актуальності сформульованих висновків з огляду на сучасний стан законодавства і практики. Це особливо важливо для дослідження права на справедливий суд, зміст якого постійно конкретизується у практиці ЄСПЛ та отримує подальший розвиток у національному кримінальному процесі.

Вітчизняна юридична наука сформувала значне теоретичне підґрунтя для дослідження справедливого судочинства. Різні аспекти цієї проблематики знайшли відображення у працях Г. І. Бережанського, Н. М. Грень, І. М. Жаровської, С. М. Зеленського, О. І. Коровайка, У. З. Коруц, О. Л. Котович, Д. Є. Крикливця, О. В. Лемака, А. В. Лужанського, С. В. Луніна, Ю. М. Мирошниченка, О. М. Овчаренка, М. А. Погорецького, О. Б. Прокопенка, Н. Ю. Сакари, Р. С. Сопільника, С. В. Степанова, О. С. Ткачука, Е. Л. Трегубова, Т. І. Фулей, О. Г. Шила та інших.

Водночас науковий доробок зазначених учених є неоднорідним за предметом і рівнем узагальнення. Одні дослідження присвячені загальнотеоретичному осмисленню справедливого суду та його місця у системі прав людини; інші - доступу до правосуддя, судовому захисту або окремим процесуальним гарантіям; окремий напрям становлять праці, у яких аналізуються стандарти ст. 6 ЄКПЛ та практика ЄСПЛ. Значний масив досліджень стосується також реалізації конкретних елементів права на справедливий суд без формування цілісної концепції механізму його забезпечення у кримінальному провадженні.

Така диференціація наукових підходів є закономірною, оскільки саме право на справедливий суд має складну структуру і може досліджуватися на різних рівнях - від загальнотеоретичного до галузевого та прикладного. Водночас вона ускладнює

формування цілісного уявлення про стан наукового опрацювання механізму реалізації цього права саме у кримінальному процесі.

У вітчизняній юридичній науці формування теоретичних уявлень про право на справедливий суд відбувалося у тісному зв'язку з дослідженням більш широких категорій - доступності права, судового захисту, доступу до правосуддя та механізмів реалізації суб'єктивних прав. Саме такі праці створили концептуальне підґрунтя для подальшого галузевого осмислення відповідної проблематики у кримінальному процесі.

Одним із показових досліджень цього напряму є робота І. М. Жаровської «Доступність права: теоретико-правові проблеми» [59]. Авторка розглядає доступ до правосуддя як необхідний елемент загальної доступності права, пов'язуючи його не лише з існуванням судової системи, а й із сукупністю юридичних, організаційних та процедурних передумов, завдяки яким особа отримує можливість звернутися за судовим захистом та використати відповідний правовий механізм [58].

Такий підхід є важливим насамперед тому, що дозволяє розглядати доступ до правосуддя не як разовий процесуальний акт звернення до суду, а як певний стан правової системи, за якого судовий захист є реально доступним для особи. Відповідно, доступність правосуддя визначається не тільки наявністю компетентного суду, а й тим, наскільки створена державою процедура дозволяє особі практично реалізувати належне їй право.

Разом із тим загальнотеоретична спрямованість дослідження І. М. Жаровської закономірно не охоплює всіх особливостей доступу до правосуддя у кримінальному провадженні. У цій сфері відповідна категорія набуває додаткового змісту, оскільки судовий захист реалізується не лише під час розгляду обвинувачення по суті, а й через механізми судового контролю на досудовому етапі. Саме тому доступ до правосуддя у кримінальному процесі повинен включати реальну можливість особи ініціювати передбачену законом судову процедуру та використовувати відповідні процесуальні засоби для захисту своїх прав і законних інтересів.

При цьому слід враховувати нормативну конструкцію КПК України. Відповідно до п. 14 ч. 1 ст. 7 КПК України доступ до правосуддя та обов'язковість

судових рішень віднесено до загальних засад кримінального провадження, а їх зміст конкретизовано у ст. 21 Кодексу [80]. Це свідчить про самостійне значення доступу до правосуддя в системі кримінальних процесуальних гарантій.

Подальший розвиток відповідної проблематики простежується у кандидатській дисертації Н. М. Грень «Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження». Важливою особливістю цієї праці є перенесення акценту з нормативного змісту права на механізм його реалізації.

Н. М. Грень розглядає реалізацію права на справедливий суд як послідовний процес переходу закріплених у праві можливостей у площину їх фактичного використання конкретною особою, результатом якого має бути забезпечення, захист або відновлення її прав і законних інтересів [54]. Такий підхід є цінним тим, що дозволяє провести межу між існуванням суб’єктивного права як нормативної можливості та його реальною здійсненністю.

Важливим напрямом розвитку наукових уявлень про доступ до правосуддя стали також конституційно-правові дослідження. У цьому контексті особливе значення має дисертаційна робота А. В. Лужанського «Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні».

Науковець розглядає доступ до правосуддя через систему гарантій, які забезпечують можливість реалізації права на судовий розгляд. При цьому він звертає увагу на особливу природу відповідного права, специфічне коло суб’єктів його реалізації, характер процедур судового захисту та систему державних і міжнародних інституцій, задіяних у забезпеченні прав людини [89].

Принципово важливою є позиція А. В. Лужанського про те, що юридичні гарантії доступу до правосуддя не можуть бути зведені лише до нормативного закріплення права. Їх фактична дієвість значною мірою залежить від організації діяльності судів, інших органів державної влади та посадових осіб, які беруть участь у механізмі його забезпечення [89].

Такий підхід дозволяє розглядати доступ до правосуддя як функціональну систему, в якій норма права становить лише одну зі складових. Іншими елементами є

юридичні засоби її реалізації, механізми попередження порушень, а також способи захисту і відновлення права у разі його недотримання.

У цьому зв'язку заслуговує на увагу запропоноване А. В. Лужанським виокремлення у структурі відповідного механізму кількох взаємопов'язаних складових: механізму правового регулювання, механізму реалізації, механізму охорони та механізму захисту [89; 90]. На нашу думку, така побудова має істотне методологічне значення, оскільки дозволяє відмежувати нормативне встановлення права від його безпосереднього здійснення та від тих правових засобів, які застосовуються у разі виникнення загрози порушення чи самого порушення.

Аналіз праць І. М. Жаровської, Н. М. Грень та А. В. Лужанського дозволяє простежити певну логіку розвитку наукових підходів до досліджуваної проблематики. Спочатку акцент робився на доступності права та можливості звернення до правосуддя; надалі увага перемістилася на фактичну реалізацію суб'єктивних прав; наступним кроком стало дослідження системи юридичних гарантій та механізмів їх забезпечення.

Ця еволюція має безпосереднє значення для дослідження права на справедливий суд у кримінальному провадженні. Вона свідчить, що сучасне розуміння цього права не може обмежуватися ані його нормативним закріпленням, ані лише можливістю звернення до суду. Необхідним є комплексний аналіз того, яким чином створені державою правові та інституційні механізми забезпечують реальне здійснення відповідних процесуальних гарантій.

Продовжуючи аналіз стану наукової розробленості проблематики права на справедливий суд, окрему увагу слід приділити дослідженням, виконаним у межах конституційного права. Їх значення полягає передусім у формуванні доктринальних уявлень про природу судового захисту, зміст відповідного суб'єктивного права, систему його гарантій та взаємозв'язок із європейськими стандартами правосуддя.

У цьому напрямі вагоме значення має дисертаційна праця О. В. Лемак «Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект» (Харків, 2014), присвячена комплексному дослідженню конституційно-правової природи права на судовий захист [86]. Авторкою сформульовано низку теоретичних положень щодо сутності,

структури та механізму реалізації цього права, а також запропоновано напрями вдосконалення його конституційно-правового забезпечення.

Право на судовий захист О. В. Лемак визначає як суб'єктивне публічне право особи на доступ до незалежного та безстороннього вирішення спору відповідно до встановленої правової процедури на засадах верховенства права і справедливості. У його структурі авторка виокремлює інституціональну та процесуальну складові, тим самим пов'язуючи можливість судового захисту як із належною організацією судової влади, так і з процесуальними умовами реалізації відповідного права [86].

Заслуговує на увагу й запропонований дослідницею підхід до визначення елементів доступу до судового захисту, серед яких названо досудове врегулювання спору, доступ до правової допомоги, у тому числі безоплатної, дотримання розумних строків та можливість оскарження судових рішень [86]. Наведена позиція демонструє прагнення авторки розглядати судовий захист як комплексне правове явище, що не вичерпується самим фактом звернення особи до суду.

Безпосередньо проблематиці справедливого судочинства присвячена кандидатська дисертація С. В. Степанової «Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження» (Ужгород, 2018). На відміну від попередньої роботи, предмет дослідження тут зміщується від загальної категорії судового захисту безпосередньо до права на справедливий суд та європейських стандартів його забезпечення.

У роботі досліджено конституційно-правову природу права на справедливий суд, зміст європейських стандартів у цій сфері, місце ЄКПЛ у системі джерел національного права, значення справедливості та верховенства права для здійснення правосуддя, гарантії незалежності й безсторонності суду, а також механізми імплементації відповідних стандартів у правову систему України.

Одним із концептуальних положень дослідження є розуміння права на справедливий суд як невід'ємного елементу верховенства права, нормативний зміст якого формується положеннями ЄКПЛ, практикою ЄСПЛ та конституційною юриспруденцією європейських держав [154, с. 16]. Такий підхід дозволяє авторці

розглядати право на справедливий суд не ізольовано, а в системі фундаментальних принципів сучасної правової держави.

Водночас задекларована у дослідженні новизна щодо формулювання комплексного визначення права на справедливий суд потребує певного уточнення. На момент проведення дослідження відповідна категорія вже була предметом теоретико-правового, конституційного та галузевого аналізу. Тому, на нашу думку, наукову цінність запропонованого визначення доцільніше пов'язувати не з первинністю самої дефініції, а з конкретизацією її конституційно-правового змісту та систематизацією європейських стандартів, які визначають його сучасне розуміння.

Для кримінального процесуального напряму особливий інтерес становить сформульована С. В. Степановою пропозиція щодо посилення судового контролю за ефективністю правової допомоги. Авторкою запропоновано передбачити можливість реагування суду на пасивну поведінку захисника, зокрема шляхом його заміни за згодою підзахисного та подальшого направлення відповідної ухвали до Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури.

Сама постановка питання про необхідність забезпечення не формальної, а ефективної правової допомоги заслуговує на підтримку. Однак запропонований спосіб його вирішення залишає низку дискусійних питань. Не визначено достатньо чітко процесуальні підстави такого судового втручання, критерії оцінювання «пасивності» захисника, стадію кримінального провадження, на якій може застосовуватися відповідний механізм, та його співвідношення з принципами незалежності адвокатської діяльності і свободи вибору тактики захисту.

Проблематика справедливого судочинства отримала самостійний розвиток і в цивільній процесуальній науці. Одним із фундаментальних для цього напряму є дослідження Н. Ю. Сакари «Проблема доступності правосуддя у цивільних справах» (Харків, 2006). Його особливістю стало комплексне осмислення доступності правосуддя як одного зі стандартів належного судового захисту.

Н. Ю. Сакара досліджує доступність правосуддя у взаємозв'язку з розвитком концепції основних прав і свобод людини та характеризує право на доступ до правосуддя як позитивне процесуальне право. Його реалізація передбачає можливість

особи ініціювати судову процедуру для захисту своїх прав та покладає на державу позитивний обов'язок створити необхідні умови для ефективного використання відповідного механізму [129, с. 6].

Особливо важливим є те, що доступність правосуддя у цій концепції не обмежується фізичною чи формально-юридичною можливістю звернутися до суду. Авторка пов'язує її з комплексом вимог до організації та здійснення судочинства, зокрема належною судовою юрисдикцією, процесуальною формою, дотриманням розумних строків та відсутністю невиправданих перешкод для звернення за судовим захистом.

Саме в цій частині результати дослідження Н. Ю. Сакари мають міжгалузеве значення. Незважаючи на цивільно-процесуальний предмет роботи, сформульована авторкою теза про те, що формальне існування права на звернення до суду не забезпечує його доступності без відповідних позитивних дій держави, повною мірою актуальна і для кримінального провадження.

Разом із тим використання цієї концепції у кримінальному процесі потребує врахування його специфіки. Якщо у цивільному судочинстві доступ до правосуддя передусім пов'язаний із можливістю ініціювати розгляд спору про цивільні права та обов'язки, то у кримінальному провадженні судова форма захисту реалізується значно ширше. Вона охоплює не лише розгляд кримінального обвинувачення, а й судовий контроль за процесуальними рішеннями та обмеженнями прав особи під час досудового розслідування.

Порівняння проаналізованих досліджень дозволяє виявити різну предметну спрямованість наукового пошуку. О. В. Лемак зосереджується на конституційній природі права на судовий захист; С. В. Степанова - на європейських стандартах права на справедливий суд та їх імплементації; Н. Ю. Сакара - на доступності правосуддя як умові ефективного судового захисту. Водночас усі три напрями об'єднує спільна тенденція: поступова відмова від суто формального розуміння судового захисту на користь дослідження його реальності та ефективності.

Саме цей висновок має методологічне значення для нашого дослідження. Аналіз наукового доробку свідчить, що нормативне закріплення права, інституційна

наявність суду та формальна можливість звернення до нього є необхідними, але недостатніми передумовами справедливого судочинства. Визначальним стає питання про те, чи здатна особа реально скористатися судовим механізмом і чи відповідає процедура його функціонування встановленим вимогам справедливості.

У подальшому розвиток доктрини права на справедливий суд відбувався за кількома взаємопов'язаними напрямами. Один із них був пов'язаний із визначенням змісту та внутрішньої структури цього права, другий - із дослідженням доступності правосуддя як необхідної передумови його реалізації, третій - із пошуком організаційно-правових механізмів, здатних забезпечити практичне функціонування відповідних гарантій.

Найбільш послідовно структурний підхід до права на справедливий суд представлений у дисертаційному дослідженні О. Б. Прокопенка «Право на справедливий суд» (Харків, 2011) [119]. Автор виходить із того, що справедливість судочинства має складну природу та не може бути зведена виключно до дотримання встановленої процедури. У зв'язку з цим ним розмежовано матеріальну, або змістовну, та процесуальну, або процедурну, справедливість. Перша пов'язується зі змістом судового рішення, друга - з порядком здійснення судового розгляду [119].

Такий підхід має важливе методологічне значення, оскільки дозволяє розглядати справедливість одночасно як вимогу до процедури та до результату судової діяльності. Водночас, на нашу думку, змістовний вимір справедливості не варто обмежувати виключно кінцевим судовим рішенням. У кримінальному провадженні вимоги обґрунтованості, необхідності та пропорційності поширюються і на проміжні процесуальні рішення, особливо ті, що пов'язані з обмеженням прав і свобод особи.

О. Б. Прокопенко також виокремлює інституціональні та процесуальні гарантії права на справедливий суд. До першої групи віднесено незалежність і неупередженість суду, утворення суду на підставі закону та компетентність суддів, до другої - розумний строк розгляду, альтернативні способи вирішення спорів та виконання судових рішень [119, с. 6–7]. Запропонована класифікація засвідчує прагнення автора охопити не лише організацію судової влади, а й порядок та

юридичний результат здійснення правосуддя. Разом із тим окремі її елементи мають різне функціональне призначення, що ускладнює їх об’єднання в межах лише двох груп.

Подібна проблема простежується й у дисертації Г. І. Бережанського «Організаційно-правові засади реалізації права на справедливий суд: порівняльно-правовий аспект» [31]. Автор розглядає це право через змістовну, інституційну, матеріальну та процесуальну складові, а також пропонує власну систему його елементів. Разом із тим виокремлення одночасно змістовної та матеріальної складових потребує додаткового пояснення, оскільки їх зміст частково перетинається.

На нашу думку, наведені підходи свідчать про те, що сама по собі багатокомпонентність права на справедливий суд не викликає сумнівів, однак дискусійним залишається критерій внутрішньої побудови його структури. Саме тому продуктивнішим видається не просте перерахування окремих гарантій, а їх групування відповідно до функції, яку вони виконують у механізмі реалізації цього права.

У цьому контексті важливе значення має докторська дисертація О. С. Ткачука «Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект» (Харків, 2016). Автор розглядає право на справедливий суд у двох функціональних вимірах: як суб’єктивне право конкретної особи та як систему мінімальних вимог до організації й здійснення правосуддя, дотримання яких становить позитивне зобов’язання держави [160, с. 12–16].

Такий підхід дозволяє виявити двосторонній характер відповідного права. З одного боку, воно надає особі юридичну можливість вимагати дотримання визначених гарантій. З іншого - покладає на державу обов’язок створити таку інституційну та процесуальну модель правосуддя, у межах якої ці гарантії можуть бути реально забезпечені.

Для нашого дослідження ця позиція має особливе значення, оскільки реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні також залежить не лише від наявності прав у конкретного учасника, а й від належного функціонування всієї

системи процесуальних гарантій. Саме тому аналіз цього права повинен охоплювати як суб'єктивний, так і об'єктивний виміри його забезпечення.

Інший напрям досліджень пов'язаний із категорією доступності правосуддя. Однією з ключових робіт у цій сфері є дисертація О. М. Овчаренко «Доступність правосуддя та гарантії його реалізації» (Харків, 2007) [104].

Авторка визначає доступність правосуддя як такий стан організації судової системи та здійснення юрисдикційної діяльності, який відповідає потребам суспільства у вирішенні юридично значущих справ і міжнародним стандартам у сфері правосуддя. Доступність розглядається як комплексна характеристика, що охоплює правові, соціальні та економічні елементи [104].

Важливим результатом цього дослідження є розмежування формальної та реальної доступності правосуддя. Формальна доступність відображає нормативне закріплення можливості звернення до суду, тоді як реальна характеризує фактичну здатність особи скористатися відповідним правом. Це розмежування має принципове значення, оскільки дозволяє оцінювати доступ до правосуддя не лише за текстом закону, а й за реальними умовами його реалізації.

О. М. Овчаренко також розглядає право на доступ до суду як процесуальне право-гарантію, забезпечення якого є обов'язком держави [104]. З таким підходом загалом можна погодитися, однак із певним уточненням: доступ до суду є необхідною передумовою реалізації права на справедливий суд, але не охоплює всього його змісту. Після фактичного отримання доступу до суду постає інше питання - чи здійснюватиметься судовий розгляд із дотриманням належних інституційних і процедурних гарантій.

Окремий напрям наукової розробки становлять дослідження конкретних складових справедливого судочинства. Так, С. В. Лунін у дисертації «Принцип змагальності сторін як конституційна гарантія справедливого судочинства» досліджує змагальність як одну з ключових гарантій належної судової процедури [91].

Значення цієї роботи полягає у поглибленому аналізі окремої складової права на справедливий суд. Водночас її результати підтверджують, що жодна окрема процесуальна гарантія не може самостійно забезпечити справедливість судочинства.

Змагальність набуває реального змісту лише у взаємозв'язку з рівністю процесуальних можливостей, незалежністю суду, правом на захист, можливістю бути почутим та іншими гарантіями.

Ширший організаційно-правовий підхід представлений у докторській дисертації Р. Л. Сопільника «Теоретичні та організаційні засади забезпечення права на справедливий суд у світлі євроінтеграції України» (2017) [135].

На основі аналізу практики ЄСПЛ автор відносить до ключових елементів права на справедливий суд доступ до суду, незалежність і неупередженість судового розгляду, змагальність, відкритість процесу, мотивованість судового рішення, дотримання розумного строку та виконання судового рішення [135].

Наведений перелік є показовим, оскільки об'єднує гарантії різної функціональної природи. Доступ до суду створює передумову для реалізації права; незалежність та неупередженість характеризують інституційну якість суду; змагальність, відкритість і розумний строк - судову процедуру; мотивованість та виконання рішення - юридичний результат провадження. Саме така різнорідність елементів підтверджує необхідність їх подальшої систематизації.

Особливістю концепції Р. Л. Сопільника є також розгляд права на справедливий суд через систему судово-правових відносин. Автор виокремлює інституційні, організаційні, функціональні, управлінські та пов'язані з діяльністю ЄСПЛ відносини [136, с. 39].

Такий підхід дає можливість показати залежність реалізації права на справедливий суд від організації судової влади, кадрового забезпечення, судового контролю, виконання судових рішень та міжнародних механізмів захисту. Водночас надмірне розширення предмета відповідного права може призвести до його фактичного ототожнення із загальним функціонуванням судової системи. Тому, на нашу думку, доцільно відмежовувати безпосередні гарантії права особи від ширших організаційних передумов діяльності правосуддя.

Проаналізовані дослідження дозволяють простежити важливу тенденцію розвитку наукової думки. Якщо ранні роботи значною мірою були спрямовані на визначення окремих гарантій - доступності правосуддя, змагальності, незалежності

суду, - то подальші дослідження дедалі частіше намагаються розглядати право на справедливий суд як комплексну правову конструкцію та встановити внутрішні зв'язки між її елементами.

Водночас саме в питанні структури відповідного права доктринальна єдність поки що відсутня. Одні автори використовують поділ на інституційні та процесуальні гарантії, інші додатково виокремлюють матеріальний, змістовний, організаційний або функціональний виміри. У результаті до однієї системи нерідко включаються явища різної юридичної природи - від доступу до суду до виконання остаточного рішення.

Особливого значення для визначення стану наукової розробленості обраної проблематики набувають праці представників кримінальної процесуальної науки. На відміну від загальнотеоретичних, конституційно-правових і судоустрійних досліджень, вони дозволяють розкрити зміст права на справедливий суд з урахуванням специфіки кримінального провадження, характеру процесуальних правовідносин, можливості застосування державного примусу та особливої ролі суду у забезпеченні й захисті прав його учасників.

Фундаментальне значення у цьому напрямі має докторська дисертація О. Г. Шило «Теоретичні основи та практика реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України» [173]. Хоча безпосереднім предметом дослідження є право на судовий захист, сформульовані вченою положення мають принципове значення і для розуміння механізму реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні.

Особливо важливим є перенесення проблематики судового захисту за межі власне судового розгляду кримінального обвинувачення. О. Г. Шило досліджує його реалізацію вже під час досудового провадження, розкриваючи значення судового контролю та процесуальних засобів оскарження рішень, дій і бездіяльності суб'єктів, які здійснюють кримінальне переслідування [173]. Тим самим судовий захист постає не як механізм, що активізується лише після передачі обвинувального акта до суду, а як гарантія, здатна функціонувати від моменту виникнення відповідної потреби у захисті прав особи.

Зазначені положення мають методологічне значення для нашого дослідження. Вони підтверджують необхідність розмежування права на судовий захист і права на справедливий суд. Якщо перше характеризує юридичну можливість особи використовувати судові механізми для захисту своїх прав, у тому числі під час досудового розслідування, то друге визначає комплекс якісних вимог до здійснення судової діяльності. Водночас реалізація судового захисту створює необхідну процесуальну основу для подальшого забезпечення відповідних гарантій справедливого судочинства.

Окремий аспект цієї проблематики досліджено Д. Є. Крикливцем у дисертації «Реалізація засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею» (Львів, 2016) [79]. Цінність цієї роботи полягає у дослідженні змагальності не лише як характеристики судового розгляду кримінального обвинувачення, а як вимоги, що набуває значення і під час здійснення судового контролю на досудовому етапі.

Такий підхід підтверджує, що окремі гарантії, традиційно пов’язані зі справедливим судовим розглядом, можуть мати процесуальне значення ще до початку розгляду справи по суті. Водночас їх зміст на різних стадіях кримінального провадження не обов’язково є однаковим. Зокрема, обсяг змагальності під час розгляду слідчим суддею окремого процесуального питання визначається предметом судового контролю, характером можливого втручання у права особи та особливостями відповідної процедури.

Найбільш комплексно проблема реалізації міжнародних стандартів безпосередньо у кримінальному судовому провадженні представлена у докторській дисертації О. І. Коровайка «Реалізація міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні України» (2017) [71]. Автором досліджено доступ до правосуддя, незалежність і безсторонність суду, розумність строків, публічність судового розгляду та інші вимоги, які формують нормативне підґрунтя справедливого кримінального судочинства.

Наукова цінність цієї роботи полягає насамперед у переході від аналізу окремої процесуальної гарантії до системного дослідження міжнародних стандартів кримінального судочинства. Водночас використане у роботі зближення категорій

права на справедливий суд і права на судовий захист засвідчує одну з характерних для відповідної доктрини проблем - відсутність усталеного розмежування суміжних правових понять. На нашу думку, їх взаємозв'язок не усуває необхідності диференціації: судовий захист характеризує функціональне призначення звернення до судового механізму, тоді як справедливий суд - вимоги до належної організації та здійснення судової процедури.

Суміжний із кримінальним процесом напрям представлений кримінально-правовими та кримінологічними дослідженнями. Так, О. Л. Котович у кандидатській дисертації «Охорона права на справедливий суд в Україні (кримінально-правовий та кримінологічний аспекти)» (2013) розглянув право на справедливий суд уже не стільки як сукупність процесуальних гарантій, скільки як об'єкт кримінально-правової охорони [75].

Такий ракурс доповнює кримінальну процесуальну характеристику досліджуваного права, оскільки дозволяє поставити питання не лише про механізми його реалізації, а й про юридичні наслідки суспільно небезпечного посягання на належне здійснення правосуддя. Водночас висновок про зв'язок кримінальних правопорушень проти правосуддя з порушенням права на справедливий суд не слід абсолютизувати. Порушення конвенційної гарантії та наявність складу кримінального правопорушення є різними юридичними категоріями: встановлення ЄСПЛ порушення Конвенції визначає міжнародно-правову відповідальність держави, але саме по собі не встановлює кримінальної відповідальності конкретної особи.

Саме тому наведене О. Л. Котовичем співвідношення статистики рішень ЄСПЛ та кількості обвинувальних вироків за кримінальні правопорушення проти правосуддя не видається достатньо показовим для оцінювання ефективності кримінально-правової охорони права на справедливий суд. Значно важливішим для нашого дослідження є сам запропонований автором підхід до цього права як до правового блага, яке потребує не лише процесуального забезпечення, а й охорони від найбільш суспільно небезпечних посягань [75].

Таким чином, кримінально-правовий і кримінальний процесуальний напрями дослідження висвітлюють різні сторони одного правового явища. Перший

зосереджується переважно на охороні належного здійснення правосуддя від кримінально протиправних посягань, другий - на створенні та функціонуванні процесуальних гарантій, покликаних забезпечити реальну реалізацію прав особи у кримінальному провадженні.

Національні наукові підходи до відповідної проблематики формувалися під істотним впливом європейської правової доктрини та практики ЄСПЛ.

На більш загальному теоретичному рівні співвідношення верховенства права та конвенційних гарантій досліджує Геранне Лаутенбах (Geranne Lautenbach), аналізуючи відповідну практику ЄСПЛ та матеріальні й процесуальні аспекти захисту конвенційних прав [22, с. 174]. Для нашої роботи важливим є насамперед закладений у такому підході зв'язок між справедливим судочинством і верховенством права. Водночас класифікацію конвенційних прав на матеріальні та процесуальні не варто безпосередньо переносити на структуру права на справедливий суд, яка має складнішу внутрішню організацію.

Проведений аналіз наукових праць дозволяє зробити висновок, що право на справедливий суд не залишалося поза увагою кримінальної процесуальної науки. Навпаки, ґрунтовного дослідження набули судовий захист у досудовому провадженні, судовий контроль, змагальність, доступ до правосуддя, незалежність і безсторонність суду, розумний строк, публічність судового розгляду та механізми імплементації міжнародних стандартів.

Водночас ступінь наукової розробленості окремих складових права на справедливий суд є неоднаковим, а сформовані доктринальні підходи не завжди узгоджуються між собою. Насамперед відсутня єдність у визначенні співвідношення права на справедливий суд із правом на судовий захист, доступом до правосуддя та справедливістю кримінального провадження. Дискусійними залишаються також структура відповідного права, критерії віднесення окремих гарантій до його змісту та особливості їх прояву на різних етапах кримінального провадження.

Тому сучасний стан наукової розробленості досліджуваної проблематики, на нашу думку, доцільно характеризувати не через відсутність спеціальних досліджень, а через різновекторність сформованих наукових підходів. Значна частина праць

присвячена окремим гарантіям або певному етапу кримінального провадження, тоді як їх системний взаємозв'язок потребує подальшого осмислення з урахуванням сучасного кримінального процесуального законодавства та розвитку практики ЄСПЛ.

Крім того, потребує уточнення саме місце права на справедливий суд у системі категорій кримінального процесу. Аналіз наукового доробку показує, що його нерідко зближують із судовим захистом, доступом до правосуддя або загальною справедливістю судочинства. Проте таке зближення не повинно призводити до їх ототожнення. Право на судовий захист визначає можливість особи використовувати судовий механізм захисту; доступ до правосуддя характеризує реальність такого використання; право на справедливий суд встановлює систему якісних вимог до судової процедури.

Водночас і саме право на справедливий суд не охоплює всього змісту справедливості кримінального провадження. Остання, на нашу думку, має ширший характер і поширюється також на досудову процесуальну діяльність, обґрунтованість та пропорційність застосування процесуального примусу, диференціацію процесуального становища учасників, забезпечення реальних можливостей здійснення ними своїх прав та дотримання справедливого балансу між публічними і приватними інтересами.

Отже, проведений аналіз дозволяє визначити не лише наукове підґрунтя подальшого дослідження, а й його основний концептуальний напрям. Існує потреба не у черговому переліку гарантій, що традиційно відносяться до права на справедливий суд, а у встановленні їх місця та функціонального взаємозв'язку в системі кримінального провадження, розмежуванні суміжних правових категорій і визначенні співвідношення права на справедливий суд зі справедливістю як більш широкою інтегративною засадою кримінальної процесуальної діяльності.

Узагальнення наукових праць, присвячених праву на справедливий суд, дає підстави констатувати значну предметну різноманітність відповідних досліджень. Учені звертаються до цієї проблематики з позицій теорії права, конституційного, кримінального процесуального, цивільного процесуального і кримінального права, судоустрою, а також міжнародного захисту прав людини. Водночас галузева

належність наукової праці не завжди відображає її змістовну спрямованість. З огляду на це вважаємо за доцільне систематизувати наявний науковий доробок не за галузевим, а за предметно-функціональним критерієм.

На підставі такого критерію пропонуємо виокремити такі основні напрями наукового дослідження права на справедливий суд.

1. Концептуально-теоретичний напрям охоплює дослідження правової природи, поняття, ознак, змісту та структури права на справедливий суд, його місця у системі прав людини, взаємозв'язку зі справедливістю та верховенством права. До цього напряму можуть бути віднесені праці О. Б. Прокопенка, О. С. Ткачука, Г. І. Бережанського та інших учених [119; 160; 31]. Саме в межах цього напряму сформовано основні доктринальні підходи до розуміння права на справедливий суд як складного, багатокомпонентного правового явища.

2. Дослідження доступу до правосуддя та судового захисту об'єднують праці, у яких увага зосереджена на юридичній і фактичній можливості особи скористатися судовим механізмом захисту, умовах його доступності та системі відповідних гарантій. Цей напрям представлений дослідженнями І. М. Жаровської, А. В. Лужанського, О. В. Лемак, О. М. Овчаренко, Н. Ю. Сакари, О. Г. Шило [58; 59; 89; 90; 86; 104; 129; 173]. Його розвиток має особливе значення для розмежування суміжних категорій «право на судовий захист», «доступ до суду», «доступ до правосуддя», «доступність правосуддя» та «право на справедливий суд».

3. Інституційно-процесуальний напрям становлять дослідження окремих гарантій права на справедливий суд, пов'язаних як із вимогами до суду, так і з порядком здійснення судового провадження. Йдеться насамперед про незалежність і безсторонність суду, його утворення відповідно до закону, змагальність, належні процесуальні можливості учасників, право на захист, публічність судового розгляду, розумність строків, мотивованість судових рішень. Окремі складові цього напряму ґрунтовно досліджували С. В. Лунін, Д. Є. Крикливець, О. І. Коровайко та інші науковці [91; 79; 71].

4. Міжнародно-правовий та імплементаційний напрям охоплює дослідження стандартів ст. 6 ЄКПЛ, практики ЄСПЛ, їх впливу на національну

правову систему та механізмів упровадження європейських стандартів справедливого судочинства у законодавство і правозастосовну практику України. До цього напряму належать праці С. В. Степанової, Р. Л. Сопільника, О. І. Коровайка, Джеремі Макбрайда, Геранне Лаутенбах та інших дослідників [154; 135; 136; 71; 95; 22]. Його значення полягає у формуванні розуміння права на справедливий суд як динамічної системи гарантій, зміст яких конкретизується практикою ЄСПЛ.

5. Кримінально-процесуальний напрям безпосередньо стосується особливостей реалізації судових гарантій у кримінальному провадженні. У його межах досліджуються судовий захист під час досудового розслідування, судовий контроль, оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності, змагальність у судово-контрольних процедурах, а також реалізація міжнародних стандартів під час судового провадження. Цей напрям представлений насамперед працями О. Г. Шило, Д. Є. Крикливця та О. І. Коровайка [173; 79; 71]. Саме він найбільш безпосередньо пов’язаний із предметом нашого дослідження.

6. Охоронний напрям охоплює дослідження юридичних засобів реагування на порушення права на справедливий суд та його кримінально-правової охорони. Найбільш виразно цей підхід представлений у роботі О. Л. Котовича, який розглянув право на справедливий суд як об’єкт кримінально-правової та кримінологічної охорони [75]. Виокремлення цього напряму дозволяє розглядати досліджуване право не лише з позиції механізмів його реалізації, а й у площині правових засобів протидії найбільш суспільно небезпечним посяганням на належне здійснення правосуддя.

Висновки до Розділу 1

1. Справедливість у кримінальному процесі є принципом, покликаним забезпечити належне, об’єктивне та неупереджене здійснення кримінального провадження, захист прав і свобод його учасників, а також дотримання верховенства права.

До основних ознак справедливості у кримінальному процесі належать: об’єктивність і неупередженість, що передбачають розгляд кримінального провадження без упередженого ставлення та на підставі встановлених фактичних

обставин; рівність сторін, яка полягає у забезпеченні належних можливостей для обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту своїх процесуальних позицій; дотримання процесуальних прав і гарантій, зокрема права на захист, професійну правничу допомогу та можливості бути почутим; відкритість і прозорість судочинства, що забезпечуються через публічність судового розгляду; дотримання розумних строків, яке передбачає здійснення кримінального провадження без невиправданих зволікань; мотивованість судових рішень, що вимагає належного обґрунтування висновків суду; збалансованість публічних і приватних інтересів, яка передбачає врахування як інтересів суспільства і держави, так і необхідності належного забезпечення прав та свобод особи.

2. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні становить гарантоване державою суб'єктивне право особи на розгляд її справи незалежним і неупередженим судом із дотриманням установленої законом процедури та належним забезпеченням її прав і законних інтересів. Здійснення цього права забезпечується комплексом взаємопов'язаних гарантій, серед яких важливе місце посідають рівність процесуальних можливостей сторін, змагальність, публічність судового розгляду, дотримання розумних строків, належне мотивування судових рішень та можливість їх перегляду у передбаченому законом порядку.

Право на справедливий суд є однією з основних гарантій захисту прав людини у кримінальному провадженні та важливою складовою реалізації верховенства права. Його нормативне закріплення і практична реалізація ґрунтуються як на положеннях національного законодавства України, так і на міжнародних стандартах у сфері прав людини, серед яких визначальне місце посідає ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

3. У сучасній правовій доктрині право на справедливий суд у кримінальному провадженні розглядається як комплексна правова категорія, що поєднує систему взаємопов'язаних інституційних і процесуальних гарантій. Наукові дослідження цієї проблематики переважно зосереджені на визначенні змісту та структури відповідного права, а також на аналізі механізмів забезпечення його окремих складових.

До найбільш досліджуваних складових права на справедливий суд належать доступ до суду, незалежність і неупередженість суду, змагальність сторін, дотримання розумних строків, публічність судового розгляду, належна мотивованість судових рішень та забезпечення їх виконання.

Попри наявність значної кількості наукових праць, присвячених праву на справедливий суд та окремим його складовим, низка питань його реалізації саме у кримінальному провадженні продовжує залишатися дискусійною та потребує подальшого наукового опрацювання. Передусім це стосується практичної реалізації відповідних гарантій, їх взаємозв'язку на різних етапах кримінального провадження, а також ефективності впровадження стандартів, сформованих у практиці Європейського суду з прав людини, у національне кримінальне процесуальне законодавство та правозастосовну практику.

Основні наукові положення та результати дослідження, викладені у розділі 1 дисертації, апробовано у науковій статті: Гайдак О. В. «Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні». Ірпінський юридичний часопис. 2025. № 2 (19). У зазначеній публікації висвітлено теоретико-правові засади реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні, розкрито його зміст та основні складові, а також окреслено проблемні аспекти забезпечення відповідних процесуальних гарантій у кримінальному судочинстві України [48].

Окремі положення та результати дослідження, викладені у розділі 1 дисертації, апробовано також під час Всеукраїнського круглого столу «Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану» (м. Ірпінь, 15 травня 2024 р.) та відображено в опублікованих матеріалах: Гайдак О. В. «Право на справедливий суд у кримінальному провадженні: огляд рішень Європейського суду з прав людини». Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану: матеріали Всеукраїнського круглого столу, м. Ірпінь, 15 травня 2024 р. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. С. 34–34. У публікації узагальнено практику ЄСПЛ щодо реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні та окремих гарантій, що формують його зміст [46].

РОЗДІЛ 2
МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

2.1. Гарантії забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні

Категорія справедливості, сформована на перетині філософських, соціальних і морально-етичних уявлень, у правовій сфері набуває нормативного змісту. Її значення для кримінального процесу виявляється не в абстрактній вимозі досягнення «справедливого» результату, а у встановленні певних критеріїв здійснення кримінальної процесуальної діяльності. Такі критерії знаходять своє відображення у засадах кримінального провадження, системі прав та обов'язків його учасників, правилах проведення процесуальних дій, підставах і межах застосування процесуального примусу, вимогах до обґрунтованості прийнятих рішень та механізмах судового контролю.

Водночас особливість справедливості полягає у неможливості вичерпного нормативного відтворення всіх її проявів. Її зміст не концентрується в одному правовому приписі, а розкривається через сукупність взаємопов'язаних норм, принципів і гарантій. Більше того, оцінка справедливості нерідко передбачає не лише встановлення формальної відповідності процесуальної діяльності закону, а й з'ясування виправданості застосованих засобів, співмірності обмежень прав особи поставленій процесуальній меті та дотримання належного балансу між публічними і приватними інтересами. Тому нормативна конкретизація справедливості закономірно відбувається через низку більш визначених правових конструкцій.

Однією з таких конструкцій є право на справедливий судовий розгляд. На відміну від справедливості як більш широкої правової категорії, його зміст отримав безпосереднє нормативне закріплення у міжнародному та національному праві, насамперед у ст. 6 ЄКПЛ. Водночас і це право не може бути представлене як одна неподільна вимога до судового провадження. Його реалізація передбачає одночасне

функціонування низки гарантій, кожна з яких забезпечує певну сторону належного здійснення правосуддя.

Саме складна внутрішня будова права на справедливий суд стала підставою для формування численних доктринальних підходів до визначення його складових. При цьому наукова дискусія стосується не лише кількості відповідних гарантій. Значно складнішим є питання про критерії їх систематизації, оскільки до змісту права на справедливий суд включаються правові явища, які істотно відрізняються за своєю природою та функціональним призначенням. Одні з них визначають вимоги до суду, інші регламентують порядок судового розгляду, треті забезпечують можливість особи взагалі скористатися судовим захистом, а окремі пов'язані з юридичною ефективністю результатів судового провадження.

Одним із поширених у правовій доктрині способів упорядкування відповідних гарантій є їх розмежування на інституційні та процесуальні. Інституційний блок характеризує насамперед суб'єкта здійснення правосуддя і охоплює вимоги щодо незалежності та безсторонності суду, а також його утворення відповідно до закону. У межах окремих наукових підходів до цієї ж групи включається доступ до суду. Процесуальний блок, своєю чергою, пов'язується з організацією та перебігом судового розгляду і охоплює змагальність, рівність процесуальних можливостей сторін, публічність провадження та дотримання розумних строків. До нього нерідко відносять і правову визначеність.

Проте така двочленна модель не завжди дозволяє точно відобразити юридичну природу кожної із зазначених гарантій. Наприклад, доступ до суду не характеризує властивості самого суду, а передусім забезпечує можливість особи ініціювати використання судового механізму захисту. Так само правова визначеність за своїм змістом виходить за межі виключно процесуальних правил здійснення судового розгляду. Отже, об'єднання всіх гарантій лише у дві групи певною мірою спрощує внутрішню структуру досліджуваного права.

Відмінний підхід запропоновано Д. В. Сімоновичем. Науковець диференціює гарантії справедливого судового розгляду на фундаментальні та статусні. До першої групи віднесено незалежність і неупередженість суду, публічність судового розгляду

та дотримання розумних строків провадження. Другу групу утворюють гарантії, безпосередньо пов’язані з процесуальним становищем учасників, - рівність і змагальність сторін та право на правову допомогу [132, с. 13]. У цьому випадку в основу класифікації покладено інший критерій: відокремлюються загальні умови належного здійснення судочинства від тих процесуальних можливостей, реалізація яких безпосередньо залежить від статусу учасника провадження.

Прагнення розмежувати різні за характером складові справедливого судочинства простежується й в інших доктринальних класифікаціях. Так, у науковій літературі запропоновано поділ відповідних гарантій на статичні та динамічні [165, с. 75–76], а також на організаційні та функціональні [63, с. 83]. Попри відмінності у термінології, зазначені підходи мають спільну методологічну основу: вони виходять із того, що одні елементи формують необхідні умови для здійснення справедливого судочинства, тоді як інші безпосередньо проявляються у процесі судової діяльності та реалізації учасниками своїх процесуальних прав.

Різноманітність наведених класифікацій свідчить не стільки про принципові суперечності між науковими позиціями, скільки про використання різних критеріїв систематизації. Фактично в одному переліку можуть поєднуватися вимоги до організації суду, передумови звернення до нього, правила здійснення судової процедури та гарантії юридичної ефективності її результатів. Саме ця обставина, на нашу думку, пояснює відсутність у доктрині універсальної двокомпонентної моделі структури права на справедливий судовий розгляд.

Поряд із поділом гарантій права на справедливий судовий розгляд на інституційні та процесуальні у науковій літературі представлений і більш детальний підхід до визначення його структури. Значна частина дослідників вважає, що окремі гарантії мають самостійне значення і тому не можуть бути повною мірою віднесені лише до однієї з двох зазначених груп. Насамперед це стосується доступу до суду, який з огляду на його особливу правову природу та важливе місце у змісті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ пропонується розглядати як окремий елемент права на справедливий судовий розгляд [159, с. 71–77].

Значення доступу до суду полягає в тому, що саме він створює можливість для подальшої реалізації інших гарантій справедливого судочинства. Якщо особа фактично не може звернутися до суду, інші складові цього права втрачають для неї практичне значення. Водночас доступ до суду не є абсолютним і може здійснюватися відповідно до встановлених законом процесуальних правил. Такі правила не повинні створювати для особи надмірних перешкод або фактично позбавляти її можливості скористатися судовим захистом [119, с. 10–11].

Більш детальну структуру права на справедливий судовий розгляд запропонував О. С. Ткачук, який виокремлює чотири його складові: прелімінарну, інституційну, процесуальну та легітимаційну [159, с. 8].

Прелімінарна складова охоплює доступ до суду та є початковою умовою реалізації права на справедливий суд. Інституційна характеризує вимоги до суду, який повинен бути незалежним, безстороннім і створеним відповідно до закону. Процесуальна складова стосується безпосереднього порядку судового розгляду та охоплює його відкритість, дотримання розумних строків і справедливість судового слухання у вузькому розумінні. Легітимаційна складова пов’язана з правовою визначеністю та виконанням судових рішень [159, с. 8].

Заслуговує на увагу сама логіка такої класифікації. О. С. Ткачук фактично розташовує гарантії відповідно до послідовності їх реалізації. Спочатку особі має бути забезпечена можливість звернутися до суду, далі справа повинна розглядатися судом, який відповідає встановленим законом вимогам, після цього має бути забезпечена належна процедура судового розгляду, а прийняте рішення повинно мати реальне юридичне значення [159, с. 74–75]. Таким чином, структура відповідного права може бути представлена через послідовність: доступ до суду - належний суд - належна судова процедура - результат судового розгляду.

На нашу думку, такий підхід більш повно відображає складну структуру права на справедливий судовий розгляд, ніж його поділ лише на інституційні та процесуальні гарантії. Зокрема, він дозволяє показати самостійне значення доступу до суду, а також окремо виділити гарантії, пов’язані з результатом судового провадження.

Водночас запропонована О. С. Ткачуком класифікація сформована переважно на основі дослідження цивільного судочинства, тому її використання у кримінальному процесі потребує врахування його особливостей. Кримінальне провадження пов'язане зі здійсненням кримінального переслідування, можливістю застосування заходів процесуального примусу та істотного обмеження прав і свобод особи. Відповідно, особливого значення тут набувають додаткові гарантії прав підозрюваного та обвинуваченого.

До таких гарантій насамперед належать презумпція невинуватості та права особи, щодо якої висунуто кримінальне обвинувачення: бути поінформованою про його характер і підстави, мати достатній час і можливості для підготовки захисту, захищати себе особисто або користуватися правничою допомогою захисника, брати участь у допиті свідків, а за необхідності - користуватися допомогою перекладача.

Таким чином, структура права на справедливий суд у кримінальному провадженні має враховувати не лише загальні гарантії, характерні для здійснення правосуддя, а й спеціальні гарантії, обумовлені особливостями кримінального обвинувачення. Саме тому в науковій літературі поряд із загальними елементами права на справедливий суд виокремлюють спеціальні елементи, притаманні кримінальному провадженню.

О. Б. Прокопенко пропонує розглядати зміст права на справедливий суд через чотири групи гарантій, кожна з яких виконує окрему роль у його забезпеченні. Першу групу становлять інституціональні гарантії, що визначають основні вимоги до суду: він має бути утворений відповідно до закону, діяти незалежно та неупереджено. Друга група - органічні гарантії - пов'язана із забезпеченням особі можливості доступу до суду. Третю групу утворюють процесуальні гарантії, які характеризують порядок здійснення судового розгляду. До них науковець відносить відкритість судового процесу, забезпечення прав його учасників, рівність і змагальність сторін, дотримання розумного строку та виконання судових рішень. Нарешті, четверта група об'єднує спеціальні гарантії, властиві саме кримінальному судочинству. Серед них автор називає презумпцію невинуватості, достатній час і можливості для ознайомлення з

обвинуваченням, право на захист, захист свідків та забезпечення перекладу для обвинуваченого [119, с. 16].

Однак місце окремих гарантій у структурі права на справедливий суд визначається науковцями неоднаково. Особливо чітко це простежується на прикладі виконання судових рішень. Так, М. Л. Ентін включає цю гарантію до органічних елементів разом із доступом до суду. О. Б. Прокопенко розглядає виконання остаточного судового рішення в межах процесуальної групи. Натомість у класифікації О. С. Ткачука виконання судового рішення разом із правовою визначеністю утворює окремий легітимаційний елемент. Отже, розбіжності між наведеними підходами зумовлені передусім різним розумінням функціонального призначення конкретних гарантій.

Відмінності простежуються і в понятійному апараті, який використовується для позначення відповідних груп. Зокрема, у наукових джерелах зустрічаються терміни «інституціональні» та «інституційні» гарантії. Хоча вони використовуються для характеристики близьких за змістом правових явищ, при визначенні вимог до суду та організації судової системи більш вдалим видається поняття «інституційний». Воно безпосередньо пов’язане з інституцією як певною організаційною структурою. Термін «інституціональний», своєю чергою, частіше використовується для характеристики процесів, пов’язаних зі становленням, зміною чи розвитком певних інститутів [107].

Інший підхід до побудови системи гарантій права на справедливий суд представлений у працях М. А. Погорецького та І. С. Гриценка. Науковці пропонують розмежовувати чотири їх групи: інституційні, організаційно-функціональні, функціональні та спеціальні [109, с. 4–5].

Інституційні гарантії в такій системі визначають вимоги до організації судової влади та діяльності конкретного суду. До них належать створення суду на підставі закону, його незалежність і безсторонність. Організаційно-функціональні гарантії мають ширше призначення та охоплюють доступ до правосуддя, рівність сторін, право на правову допомогу, публічність судового розгляду, а також обов’язковість судових рішень. Функціональні гарантії безпосередньо стосуються порядку здійснення судового провадження і включають змагальність та розгляд справи у

розумні строки. Окремо автори виділяють спеціальні гарантії, притаманні кримінальному провадженню, до яких відносять презумпцію невинуватості, право на захист та право на перекладача [109, с. 4–5].

Схожий за своєю спрямованістю, однак менш деталізований підхід представлений у працях Н. П. Сизи. В основу розмежування гарантій права на справедливий суд дослідниця покладає сферу їх дії та пропонує об'єднати їх у три групи. При цьому ті гарантії, які в попередній класифікації розглядаються окремо як інституційні та організаційно-функціональні, Н. П. Сиза включає до однієї групи [130, с. 195].

Серед наукових підходів до визначення складових права на справедливий суд окремої уваги заслуговує позиція Г. І. Бережанського. На думку вченого, традиційні класифікації не завжди дають можливість достатньо повно розкрити зміст цього права. Тому автор пропонує відійти від звичайного переліку гарантій і виділяє чотири аспекти права на справедливий суд: змістовний, інституційний, матеріальний та процесуальний. Вони розглядаються як взаємопов'язані складові, сукупність яких має відображати комплексний характер досліджуваного права [32, с. 193–195].

Водночас із таким підходом складно погодитися повною мірою. На нашу думку, у запропонованій класифікації поєднано різні за своїм значенням категорії. Інституційний і процесуальний аспекти дійсно можуть характеризувати окремі напрями забезпечення права на справедливий суд. Натомість змістовний і матеріальний аспекти більшою мірою стосуються оцінки справедливості як правової категорії. У результаті в одній системі опиняються, з одного боку, характеристики самої справедливості, а з іншого - елементи механізму реалізації конкретного суб'єктивного права. Вважаємо, що ці питання доцільно розглядати окремо: характеристики справедливості дозволяють розкрити її зміст, тоді як структура права на справедливий суд має визначатися через систему конкретних правових гарантій.

Поряд із класифікаціями, побудованими на об'єднанні гарантій у певні групи, у правовій доктрині поширений й інший підхід. Його представники не намагаються сформувати узагальнені структурні блоки, а визначають основні гарантії, які в сукупності утворюють зміст права на справедливий судовий розгляд.

Зокрема, Н. М. Грень до таких гарантій відносить доступ до суду, публічність судового розгляду, незалежність і безсторонність суду, дотримання розумного строку, рівність учасників та належну процедуру розгляду справи. Науковиця виходить із того, що основа відповідних гарантій закладена у міжнародних стандартах, а їх конкретний зміст розкривається у практиці ЄСПЛ [53]. Подібний перелік складових права на справедливий суд наводять В. В. Комаров і Н. Ю. Сакара [66, с. 13], а також У. З. Коруц [72, с. 373].

Для кримінального провадження особливий інтерес становить підхід В. В. Михайленко, яка визначає систему гарантій відповідно до структури ст. 6 ЄКПЛ. У такому разі можна провести межу між загальними вимогами до справедливого судового розгляду та гарантіями, передбаченими саме у зв'язку з кримінальним обвинуваченням. Пункт 1 ст. 6 ЄКПЛ закріплює загальні вимоги до судового розгляду. Пункт 2 визначає презумпцію невинуватості, а п. 3 встановлює мінімальні процесуальні права обвинуваченого, зокрема право знати характер і причини висунутого обвинувачення, мати достатній час та можливості для підготовки захисту, користуватися допомогою захисника та реалізовувати інші передбачені Конвенцією права [Михайленко В. В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні : монографія. Київ : Паливода А. В., 2019. 256 с., с. 176–177].

На нашу думку, така побудова має важливе значення саме для кримінального процесу, оскільки дозволяє показати, що право на справедливий суд поєднує гарантії різного рівня. Частина з них є загальними вимогами до здійснення правосуддя незалежно від виду провадження, тоді як інші обумовлені особливим становищем особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування. Відповідно, при дослідженні справедливості кримінального провадження загальні стандарти судочинства мають розглядатися у взаємозв'язку зі спеціальними гарантіями кримінального процесу.

Інший варіант визначення конкретних складових права на справедливий суд запропоновано Е. Л. Трегубовим. Виходячи зі змісту п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, дослідник називає шість основних гарантій: можливість розгляду справи судом; справедливий характер такого розгляду; його публічність і публічне проголошення рішення;

дотримання розумного строку; розгляд справи судом, встановленим законом; незалежність і безсторонність суду [162, с. 359].

Перевагою такого підходу є його безпосередній зв'язок із текстом Конвенції. Водночас структура права на справедливий суд не може визначатися лише шляхом буквального відтворення положень ст. 6 ЄКПЛ. Зміст закріплених у ній гарантій значною мірою розкривається через практику ЄСПЛ. Саме в рішеннях Суду уточнюються вимоги до їх практичного забезпечення, допустимі межі обмежень та критерії оцінки справедливості провадження.

Тому, на нашу думку, визначення абсолютно вичерпного переліку гарантій права на справедливий судовий розгляд навряд чи є можливим і необхідним. При встановленні їх змісту слід виходити не лише з буквального тексту ст. 6 ЄКПЛ, але й враховувати сформовані ЄСПЛ правові позиції, положення національного законодавства та особливості їх реалізації у кримінальному провадженні. Такий підхід дозволяє розглядати відповідні гарантії не як незмінний перелік, а як взаємопов'язану систему, зміст якої конкретизується у процесі правозастосування.

Визначальне значення для формування такого підходу мало рішення ЄСПЛ у справі «Горнсбі проти Греції» 1997 року. Розкриваючи зміст п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, Суд виходив із того, що гарантоване Конвенцією «право на суд» не може зводитися лише до можливості звернутися до суду та отримати судове рішення. Якщо остаточне й обов'язкове рішення залишається невиконаним, судовий захист фактично втрачає свою практичну цінність. За таких умов навіть дотримання вимог щодо справедливого, публічного та своєчасного розгляду справи не забезпечувало б реальної ефективності судового захисту. Саме тому ЄСПЛ дійшов висновку, що виконання судового рішення для цілей ст. 6 ЄКПЛ має розглядатися як складова самого «судового розгляду» (п. 40) [141].

Наведена правова позиція має важливе значення для визначення структури права на справедливий суд. Вона показує, що його зміст не варто встановлювати виключно шляхом буквального аналізу положень ст. 6 ЄКПЛ. Окремі гарантії отримують подальший розвиток і конкретизацію у практиці ЄСПЛ, унаслідок чого

зміст відповідного права розкривається з урахуванням вимоги його реальності та ефективності.

Водночас це пояснює, чому запропоновані в науковій літературі переліки складових права на справедливий суд можуть відрізнятися. Одні дослідники виходять переважно з тексту ст. 6 ЄКПЛ, інші враховують також правові позиції ЄСПЛ та функціональне призначення окремих гарантій. Тому визначення абсолютно сталого і вичерпного переліку елементів цього права не повною мірою відповідало б особливостям його розвитку.

З огляду на викладене вважаємо більш обґрунтованим розкривати структуру гарантій права на справедливий судовий розгляд не через формування закритого переліку окремих вимог, а шляхом їх об'єднання у більш широкі групи залежно від функціонального призначення. Такий підхід, з одного боку, дозволяє систематизувати численні гарантії справедливого судочинства, а з іншого - залишає можливість враховувати подальший розвиток їх змісту в законодавстві та практиці ЄСПЛ.

Відповідний підхід запропоновано О. В. Бойко, яка виділяє п'ять основних груп гарантій права на справедливий судовий розгляд: забезпечувальні (попередні), інституційні, процесуальні (процедурні), спеціальні (кримінальні процесуальні) та легітимаційні [34, с. 297].

Забезпечувальна (попередня) група пов'язана насамперед із доступом до суду. Йдеться про створення умов, за яких особа має реальну можливість звернутися за судовим захистом, а встановлений законом порядок такого звернення не створює необґрунтованих юридичних чи фактичних перешкод для реалізації відповідного права.

Інституційні гарантії визначають основні вимоги до суду, який здійснює розгляд справи. Вони передбачають, що суд має бути створений відповідно до закону, бути незалежним та неупередженим. Отже, ця група стосується передусім належної організації судової влади та характеристик суду, уповноваженого розглядати конкретну справу.

Процесуальні (процедурні) гарантії характеризують порядок здійснення судового провадження. До цієї групи належать змагальність, рівність процесуальних

можливостей сторін, дотримання розумного строку, відкритість судового засідання, можливість його проведення у закритому режимі у передбачених законом випадках, публічне проголошення судового рішення, а також вимоги до його обґрунтованості та мотивованості. У сукупності ці гарантії визначають основні вимоги до належної судової процедури.

Окреме місце займають спеціальні кримінальні процесуальні гарантії. Їх існування обумовлене особливостями кримінального провадження та процесуальним становищем особи, щодо якої висунуто кримінальне обвинувачення. До них належать презумпція невинуватості, поінформованість про характер і причини обвинувачення, право на захист, достатній час і можливості для його підготовки, право на допит свідків обвинувачення, а також право на безоплатну допомогу перекладача у випадках, передбачених законом.

Легітимаційна група охоплює гарантії, пов’язані з остаточним результатом судового провадження та його юридичною дієвістю. До неї віднесено виконання судових рішень, правову визначеність та остаточність судового рішення (res judicata). Значення цих гарантій полягає в тому, що право на справедливий суд не завершується самим ухваленням рішення: його результат повинен мати реальне юридичне значення та не може без достатніх правових підстав ставитися під сумнів [34, с. 297].

На нашу думку, перевагою такого підходу є можливість охопити різні за своєю природою гарантії, не змішуючи їх в одну групу. Запропонована система також відображає певну послідовність реалізації права на справедливий суд: від забезпечення доступу до суду та дотримання вимог до його організації - до належного проведення судового розгляду та забезпечення юридичної ефективності його результатів. При цьому спеціальні кримінальні процесуальні гарантії доповнюють загальні вимоги з урахуванням особливостей кримінального обвинувачення.

Подібний підхід можна простежити й у матеріалах ЄСПЛ. Зокрема, структура «Посібника зі статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект)» побудована таким чином, що окремо розглядаються право на доступ до суду, загальні гарантії, пов’язані

з інституційними вимогами, загальні процесуальні гарантії та особливі гарантії. Окремий розділ присвячений екстериторіальній дії ст. 6 ЄКПЛ [111].

Це дає підстави стверджувати, що розмежування гарантій за їх функціональним призначенням відповідає загальній логіці розкриття змісту права на справедливий суд. Водночас така класифікація не повинна сприйматися як абсолютно закрита, оскільки зміст окремих гарантій продовжує уточнюватися та розвиватися у практиці ЄСПЛ. Тому запропоноване групування доцільно використовувати насамперед як основу для системного дослідження механізму реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні.

Визначення та класифікація гарантій права на справедливий судовий розгляд має важливе теоретичне і практичне значення. Їх систематизація дозволяє впорядкувати окремі складові цього права, встановити їх взаємозв'язок та більш повно розкрити його зміст. Водночас оцінка справедливості конкретного судового провадження передбачає з'ясування того, чи були фактично забезпечені відповідні гарантії під час розгляду справи [159, с. 75].

Не менш важливим є значення такої класифікації для вдосконалення кримінального процесуального законодавства. Чітке розуміння змісту та системи гарантій дозволяє встановити, наскільки повно вони закріплені у кримінальному процесуальному законі, чи існують належні механізми їх реалізації та які проблеми виникають під час практичного застосування відповідних норм.

Усі складові права на справедливий суд мають значення для належного здійснення кримінального провадження. Проте в межах цього дослідження основну увагу доцільно зосередити на тих гарантіях, які безпосередньо впливають на порядок здійснення кримінальної процесуальної діяльності та забезпечення прав її учасників, зокрема з урахуванням особливостей функціонування кримінальної юстиції в умовах воєнного стану.

На підставі викладеного гарантії права на справедливий суд у кримінальному провадженні можна визначити як систему встановлених законом правових, інституційних та процесуальних засобів, за допомогою яких створюються необхідні

умови для реалізації особою права на належний судовий розгляд та забезпечується дотримання основних вимог справедливого судочинства.

Аналіз положень кримінального процесуального законодавства та міжнародних стандартів дозволяє виокремити основні гарантії, що забезпечують реалізацію цього права у кримінальному провадженні.

Насамперед ідеться про право на розгляд справи незалежним і безстороннім судом, створеним відповідно до закону. Ця гарантія встановлює основні вимоги до суду як суб'єкта здійснення правосуддя та передбачає його незалежність від зовнішнього впливу і відсутність упередженості при вирішенні конкретної справи.

Наступною гарантією є публічність судового розгляду. Загальним правилом є відкритий характер судового провадження, що забезпечує прозорість діяльності суду. Разом із тим закон передбачає випадки, коли судовий розгляд може проводитися повністю або частково у закритому судовому засіданні з метою захисту визначених законом інтересів.

Важливе значення має дотримання розумних строків. Кримінальне провадження не повинно супроводжуватися невиправданими затримками, а тривалість відповідних процесуальних процедур має відповідати обставинам конкретного провадження. При цьому враховуються його складність, поведінка учасників та належність дій органів, відповідальних за здійснення провадження.

До основних гарантій належать також змагальність та рівність процесуальних можливостей сторін. Сторона обвинувачення і сторона захисту повинні мати належні можливості для представлення своєї позиції, дослідження доказів, заявлення клопотань, участі у допиті осіб та висловлення аргументів щодо питань, які розглядаються судом. При цьому рівність сторін не означає повної тотожності їх процесуального статусу, оскільки кожна з них виконує власну процесуальну функцію.

Спеціальною гарантією кримінального провадження є презумпція невинуватості. Особа не може вважатися винуватою у вчиненні кримінального правопорушення доти, доки її винуватість не буде доведена у передбаченому законом порядку та встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили.

Важливою умовою справедливого кримінального провадження є забезпечення права на захист. Підозрюваний та обвинувачений повинні мати реальну можливість захищати свої права й інтереси особисто та за допомогою захисника, знати зміст висунутої проти них підозри чи обвинувачення, а також мати достатній час і можливості для підготовки своєї позиції.

Із правом на захист тісно пов'язана свобода від самовикриття. Особа не може бути примушена визнавати свою винуватість або надавати інформацію, здатну бути використаною проти неї. Відповідна гарантія є важливою умовою недопущення неправомірного примусу під час кримінального провадження.

Самостійне значення має право бути належним чином поінформованим про кримінальне обвинувачення. Інформація про його характер і причини повинна бути надана своєчасно та у зрозумілій для особи формі, оскільки без цього неможливо належним чином організувати і здійснювати захист.

До спеціальних гарантій належить і право на допомогу перекладача. Особі, яка не розуміє мови кримінального провадження або недостатньо нею володіє, має бути забезпечена можливість розуміти зміст процесуальних дій, висунутого обвинувачення та реалізовувати свої процесуальні права за допомогою перекладача.

Важливим засобом захисту прав учасників кримінального провадження є перегляд судових рішень у встановленому законом порядку. Апеляційні та касаційні процедури дають можливість перевірити законність і обґрунтованість судового рішення та, за наявності відповідних підстав, усунути допущені порушення. Водночас право на перегляд вироку судом вищої інстанції слід розглядати з урахуванням положень ст. 2 Протоколу № 7 до ЄКПЛ, а не виключно як складову п. 1 ст. 6 Конвенції.

Завершують систему гарантій вимоги правової визначеності, остаточності та виконання судових рішень. Ухвалення судового рішення саме по собі не забезпечує ефективного судового захисту, якщо таке рішення не набуває реального юридичного значення або не виконується. Водночас остаточне судове рішення не повинно безпідставно переглядатися, що випливає з вимоги правової визначеності та принципу res judicata.

Таким чином, право на справедливий суд у кримінальному провадженні має комплексний характер і забезпечується сукупністю взаємопов'язаних гарантій. Вони визначають вимоги до суду, порядку здійснення судового провадження, процесуального становища його учасників та юридичної ефективності прийнятих рішень. Тому реальне забезпечення цього права залежить не лише від формального закріплення відповідних положень у законодавстві, а й від того, наскільки ефективно вони реалізуються у конкретному кримінальному провадженні. Саме практичний аспект забезпечення гарантій справедливого судочинства набуває особливого значення в умовах воєнного стану.

Незважаючи на достатньо розвинену систему нормативних гарантій права на справедливий суд, їх практична реалізація у кримінальному провадженні залишається пов'язаною з низкою проблем. Вони мають різний характер та стосуються як організації судової влади, так і безпосереднього здійснення кримінальної процесуальної діяльності.

Одним із найбільш важливих питань залишається забезпечення незалежності та безсторонності суду. Нормативне закріплення гарантій незалежності суддів саме по собі не виключає ризиків неправомірного впливу на здійснення правосуддя. Такі ризики можуть бути пов'язані із зовнішнім впливом на суддів, особливостями процедур їх добору та кар'єрного просування, застосуванням механізмів дисциплінарної відповідальності, а також іншими чинниками, здатними поставити під сумнів незалежність суду або сформувати обґрунтовані сумніви щодо його безсторонності.

Проблемні питання виникають і при забезпеченні змагальності кримінального провадження та належних процесуальних можливостей сторони захисту. На це, зокрема, звернули увагу опитані нами практичні працівники (Додаток А). Особливість кримінального процесу полягає в тому, що сторона обвинувачення наділена владними повноваженнями та має доступ до організаційних і процесуальних ресурсів держави. За таких умов особливого значення набуває створення для сторони захисту реальних, а не суто формальних можливостей для підготовки та обстоювання своєї правової позиції. Це стосується своєчасного доступу до захисника, достатнього часу для

спілкування з ним, можливості ознайомлюватися з матеріалами, збирати та подавати докази, заявляти клопотання і брати участь у дослідженні доказів.

Окремого значення набуває ефективність правничої допомоги. Сам факт участі захисника ще не означає, що право на захист було забезпечено належним чином. Важливо, щоб особа мала реальну можливість конфіденційно спілкуватися із захисником, узгоджувати з ним позицію, готуватися до процесуальних дій та отримувати необхідну професійну допомогу. Ці вимоги однаковою мірою мають забезпечуватися незалежно від того, чи залучений захисник самою особою, чи його участь забезпечена через систему безоплатної правничої допомоги.

Не менш важливою залишається проблема дотримання розумних строків кримінального провадження. Надмірна тривалість досудового розслідування або судового розгляду може істотно впливати на становище учасників провадження, а особливо - підозрюваного чи обвинуваченого. Найбільш відчутними є наслідки затягування провадження у випадках застосування запобіжних заходів, пов'язаних з істотним обмеженням прав особи. Тому оцінювати тривалість провадження необхідно не лише формально, а й з огляду на його складність, поведінку учасників та належність дій органів, відповідальних за його здійснення.

Певні труднощі можуть виникати і при забезпеченні публічності судового розгляду. Встановлені законом обмеження відкритості судового провадження мають застосовуватися лише за наявності належних підстав і в обсязі, необхідному для захисту відповідного правомірного інтересу. Невиправдане обмеження доступу громадськості або представників медіа до судового розгляду здатне негативно впливати не лише на реалізацію відповідної процесуальної гарантії, а й на суспільну довіру до правосуддя. Окремі проблемні аспекти забезпечення відповідних гарантій відображені також у практиці ЄСПЛ у справах щодо України (Додатки А, Б).

Важливим напрямом залишається виконання рішень ЄСПЛ, у яких встановлено порушення Україною конвенційних гарантій. При цьому значення має не лише виконання заходів індивідуального характеру в конкретній справі, а й усунення причин, які призвели до відповідного порушення. Особливо це стосується проблем,

які мають повторюваний характер і потребують змін у законодавстві, судовій або іншій правозастосовній практиці.

Окремої уваги потребує забезпечення права на перекладача. Мовний бар'єр може істотно обмежити можливість особи розуміти зміст підозри чи обвинувачення, спілкуватися із захисником, брати участь у процесуальних діях та належним чином реалізовувати інші процесуальні права. Тому формального залучення перекладача недостатньо - переклад має бути своєчасним і таким, що забезпечує реальне розуміння особою змісту відповідних процесуальних дій.

Проблемним залишається і питання обґрунтованості застосування заходів процесуального примусу, насамперед запобіжних заходів. Вимоги справедливості передбачають, що будь-яке істотне обмеження прав особи повинно мати належне правове та фактичне обґрунтування, відповідати законній меті та бути пропорційним їй. Особливого значення це набуває при застосуванні тримання під вартою, оскільки такий запобіжний захід становить найбільш інтенсивне втручання у право особи на свободу.

Отже, основні труднощі у забезпеченні права на справедливий суд у кримінальному провадженні пов'язані не стільки з відсутністю його нормативного закріплення, скільки з ефективністю практичної реалізації передбачених гарантій. Тому подальше вдосконалення відповідного механізму має бути спрямоване на забезпечення реальної незалежності та безсторонності суду, належних процесуальних можливостей сторін, ефективного права на захист, дотримання розумних строків, обґрунтованого застосування процесуального примусу та послідовного врахування стандартів ЄКПЛ і практики ЄСПЛ. Особливої актуальності ці питання набувають в умовах воєнного стану, коли необхідність забезпечення ефективності кримінального провадження не повинна призводити до необґрунтованого звуження основних процесуальних гарантій.

2.2 Реалізація окремих елементів права на справедливий суд у кримінальному провадженні України

Сучасне розуміння права на справедливий суд формується під впливом не лише положень національного процесуального законодавства, а й практики ЄСПЛ, у якій зміст конвенційних гарантій постійно конкретизується відповідно до обставин конкретних справ. Унаслідок цього забезпечення справедливого судочинства не може оцінюватися виключно з позиції формальної наявності відповідних норм у законодавстві. Визначальним є те, наскільки передбачені ними гарантії реально забезпечуються під час здійснення конкретного виду судочинства.

В українському законодавстві право на справедливий суд отримало нормативне закріплення як на загальному, так і на галузевому рівнях. Зокрема, ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплює право кожного на захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом. У кримінальному процесі відповідна гарантія конкретизована у ст. 21 КПК України, яка передбачає право кожного на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону.

Разом із тим зміст права на справедливий суд не обмежується зазначеними положеннями. Його реалізація забезпечується значно ширшою системою кримінальних процесуальних норм, які регламентують доступ до правосуддя, незалежність і неупередженість суду, рівність перед законом і судом, змагальність сторін, право на захист, презумпцію невинуватості, публічність судового розгляду, дотримання розумних строків та інші гарантії. Тому нормативну основу цього права доцільно розглядати системно, а не зводити до окремої статті процесуального закону.

Водночас зміст та особливості реалізації права на справедливий суд певною мірою залежать від характеру відповідного провадження. Це випливає вже зі структури ст. 6 ЄКПЛ. Пункт 1 цієї статті закріплює загальні гарантії судового розгляду у справах щодо цивільних прав та обов’язків і при встановленні

обґрунтованості кримінального обвинувачення, тоді як пункти 2 і 3 передбачають гарантії, безпосередньо пов'язані з кримінальним обвинуваченням.

Диференційований підхід простежується і в систематизації практики ЄСПЛ. Дослідницьким підрозділом Суду підготовлено окремі посібники щодо застосування ст. 6 ЄКПЛ у цивільному та кримінальному аспектах [111]. Це підтверджує, що загальна конвенційна конструкція права на справедливий суд набуває певної специфіки залежно від характеру правовідносин і процесуального становища особи.

Особливо чітко така специфіка проявляється у кримінальному провадженні, де особа може зазнавати найбільш інтенсивного державного примусу. Саме тому поряд із загальними вимогами до суду і судової процедури Конвенція встановлює додаткові гарантії особи, щодо якої висунуто кримінальне обвинувачення. Йдеться, зокрема, про презумпцію невинуватості, право бути своєчасно та детально поінформованим зрозумілою мовою про характер і причини обвинувачення, мати достатній час і можливості для підготовки захисту, захищати себе особисто або за допомогою захисника, допитувати свідків та користуватися безоплатною допомогою перекладача за умов, визначених ст. 6 ЄКПЛ [111].

При цьому для встановлення сфери дії ст. 6 ЄКПЛ недостатньо орієнтуватися лише на те, до якого виду судочинства відповідне провадження віднесене національним законодавством. Поняття «цивільні права та обов'язки» та «кримінальне обвинувачення» у практиці ЄСПЛ мають автономний характер. Відповідно, Суд оцінює передусім зміст і характер правовідносин, а не їх формальну кваліфікацію у внутрішньому праві держави.

Саме цим пояснюється поширення гарантій ст. 6 ЄКПЛ на різні категорії проваджень, які за національним законодавством можуть мати адміністративний, дисциплінарний, соціальний або інший характер. У практиці ЄСПЛ питання застосовності ст. 6 порушувалося, зокрема, у спорах щодо соціальних прав, проходження публічної служби, окремих конституційних проваджень, захисту довкілля, сімейних правовідносин, освіти, репутації та інших прав. Отже, вирішальним є не формальна галузева належність справи, а те, чи стосується

відповідне провадження визначення «цивільних прав та обов'язків» або «кримінального обвинувачення» у конвенційному розумінні.

Для нашого дослідження це дозволяє зробити важливий висновок: право на справедливий суд має спільну конвенційну основу для різних видів провадження, однак механізм його реалізації не є однаковим. У кримінальному процесі його специфіка визначається характером кримінального переслідування, можливістю застосування державного примусу та особливою потребою у захисті особи від необґрунтованого обмеження її прав. Саме тому загальні гарантії справедливого судочинства тут доповнюються спеціальними кримінальними процесуальними гарантіями.

Структура ст. 6 ЄКПЛ свідчить про поєднання загальних та спеціальних гарантій справедливого судочинства. Пункт 1 цієї статті встановлює загальні вимоги до судового розгляду, серед яких справедливість і публічність провадження, його здійснення упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, а також публічність проголошення судового рішення. Водночас Конвенція допускає обмеження публічності за визначених обставин, зокрема в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки, захисту неповнолітніх, приватного життя сторін або в інших випадках, коли цього вимагають інтереси правосуддя.

Пункти 2 і 3 ст. 6 ЄКПЛ доповнюють ці загальні вимоги спеціальними гарантіями, пов'язаними з кримінальним обвинуваченням. До них належать презумпція невинуватості, право бути негайно і детально поінформованим зрозумілою мовою про характер і причини обвинувачення, мати достатній час і можливості для підготовки захисту, захищати себе особисто або за допомогою захисника, допитувати свідків та користуватися безоплатною допомогою перекладача за передбачених Конвенцією умов.

Разом із тим буквальний зміст ст. 6 ЄКПЛ не відображає всього обсягу гарантій, які сьогодні охоплюються поняттям справедливого судового розгляду. Значна частина їх змісту була конкретизована саме у практиці ЄСПЛ. Застосовуючи ст. 6 Конвенції, Суд оцінює не лише формальне дотримання окремих процесуальних вимог, а й те, чи

було провадження в цілому справедливим. Саме завдяки такому підходу були розвинені вимоги щодо доступу до суду, рівності процесуальних можливостей сторін, змагальності, правової визначеності, виконання судових рішень, права зберігати мовчання та свободи від самовикриття.

Показовою у цьому аспекті є справа «Руїз-Матеос проти Іспанії», в якій питання справедливості провадження розглядалося, зокрема, через дотримання вимог змагальності та рівності процесуальних можливостей сторін [111, с. 63]. Значення цієї позиції полягає в тому, що кожна сторона повинна мати належну можливість ознайомитися з матеріалами, здатними вплинути на вирішення справи, та висловити щодо них свою позицію. Отже, справедливість судового розгляду передбачає не формальну присутність особи у процесі, а її реальну можливість брати участь у розгляді питань, які можуть мати значення для судового рішення.

Інший напрям практики ЄСПЛ пов’язаний із вимогою публічності судового розгляду. Відкритість судового засідання є важливою гарантією прозорості здійснення правосуддя та одним із засобів підтримання довіри до суду. Тому вирішення справи без відкритого слухання потребує належного обґрунтування та має відповідати умовам, за яких Конвенція допускає відступ від загального правила публічності [111, с. 50].

Не менш важливим для розуміння справедливого судового розгляду є принцип змагальності. У практиці ЄСПЛ його зміст пов’язується з можливістю учасників ознайомлюватися з доказами, документами, поясненнями та іншими матеріалами, які подаються суду і можуть вплинути на його рішення, а також висловлювати щодо них свої заперечення та аргументи. Відповідно, обмеження доступу сторони до матеріалів, які мають значення для вирішення справи, може поставити її у несприятливе процесуальне становище та вплинути на загальну справедливість провадження.

Для кримінального провадження особливе значення має також сформоване у практиці ЄСПЛ право особи зберігати мовчання та не сприяти власному викриттю. Хоча ці гарантії безпосередньо не сформульовані у тексті ст. 6 ЄКПЛ, Суд розглядає їх як загальновизнані міжнародні стандарти, що становлять основу справедливого кримінального провадження. Їх призначення полягає насамперед у захисті

обвинуваченого від неправомірного примусу з боку органів державної влади та у забезпеченні того, щоб сторона обвинувачення доводила свою позицію без використання доказів, отриманих шляхом примушування особи до самовикриття.

Важливе місце у практиці ЄСПЛ займає вимога дотримання розумного строку судового розгляду. Її зміст не обмежується встановленням певної максимально допустимої тривалості провадження. Суд виходить із необхідності оцінювати тривалість розгляду з урахуванням конкретних обставин справи, її складності, поведінки заявника та дій компетентних державних органів. Враховується також значення предмета спору для особи, оскільки в окремих категоріях справ надмірна тривалість провадження може особливо істотно впливати на реалізацію її прав та інтересів [143].

Забезпечення розумних строків розглядається не лише як обов'язок конкретного судді. Держава повинна організувати систему правосуддя таким чином, щоб суди були спроможні розглядати справи відповідно до вимог ст. 6 ЄКПЛ. Показовою у цьому аспекті є справа «Гінчо проти Португалії», у якій ЄСПЛ пов'язав відповідальність держави за надмірну тривалість провадження з її обов'язком належним чином організувати функціонування судової системи. Отже, перевантаженість судів або інші організаційні труднощі самі по собі не усувають обов'язку держави забезпечувати розгляд справ у розумний строк [13].

Водночас вимоги ст. 6 ЄКПЛ не обмежуються безпосередньо судовою стадією кримінального провадження. Особливе значення для розуміння цього положення має справа «Імброщіа проти Швейцарії». ЄСПЛ виходив із того, що хоча основним призначенням ст. 6 є забезпечення справедливого судового розгляду, окремі її гарантії можуть бути застосовними ще до передачі справи до суду, якщо порушення, допущені на початкових стадіях кримінального провадження, здатні істотно вплинути на справедливість подальшого судового розгляду. Такий підхід має принципове значення для кримінального процесу, оскільки дозволяє оцінювати справедливість провадження з урахуванням процесуальних дій, здійснених ще на досудовій стадії.

Іншим важливим напрямом практики ЄСПЛ є забезпечення рівності процесуальних можливостей сторін. Показовою у цьому аспекті є справа «Домбо

Бехеер проти Нідерландів». У ній Суд розглядав ситуацію, за якої одна сторона отримала можливість допитати як свідка особу, яка безпосередньо брала участь у спірних подіях, тоді як іншій стороні аналогічної можливості надано не було. ЄСПЛ наголосив, що принцип рівності сторін передбачає надання кожній із них розумної можливості представити свою позицію за умов, які не ставлять її у суттєво менш сприятливе становище порівняно з опонентом [142].

Значення цієї правової позиції виходить за межі конкретної справи. Рівність процесуальних можливостей не означає повної тотожності процесуальних засобів сторін, а вимагає збереження справедливого балансу між ними. Для кримінального провадження це набуває особливого значення з огляду на різний характер функцій сторони обвинувачення і сторони захисту та наявність у державних органів владних повноважень.

Із рівністю процесуальних можливостей безпосередньо пов’язана змагальність судового розгляду. Її зміст у практиці ЄСПЛ передбачає можливість сторони знати про матеріали, подані суду з метою вплинути на його рішення, ознайомитися з ними та висловити власну позицію щодо їх змісту. Саме цей аспект справедливого судочинства був предметом оцінки, зокрема, у справі «Лобо Мачадо проти Португалії», де значення мало те, чи мав заявник належну можливість ознайомитися з позицією, поданою суду, та відреагувати на неї [111].

Окрему групу становлять гарантії, пов’язані з ефективною участю обвинуваченого у кримінальному провадженні. Така участь передбачає не лише фізичну присутність особи під час розгляду справи, а й реальну можливість розуміти характер провадження, спілкуватися із захисником, висловлювати свою позицію та користуватися передбаченими законом засобами захисту. Саме тому доступ до правничої допомоги набуває особливого значення ще на ранніх стадіях кримінального провадження, якщо процесуальні дії, проведені на цьому етапі, можуть вплинути на подальше становище особи.

Важливою умовою ефективної участі є також усунення мовних перешкод. Якщо особа не розуміє мови провадження або не може належним чином нею користуватися, це здатне істотно обмежити її можливість розуміти зміст

обвинувачення, спілкуватися із захисником та брати участь у судовому розгляді. Саме тому право на безоплатну допомогу перекладача прямо закріплене у п. 3 ст. 6 ЄКПЛ як одна зі спеціальних гарантій особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення.

Наведені правові позиції демонструють, що ЄСПЛ не розглядає окремі гарантії ст. 6 ЄКПЛ ізольовано одна від одної. Розумність строків, змагальність, рівність процесуальних можливостей, право на захист, доступ до правничої допомоги та можливість ефективної участі особи взаємопов'язані і в сукупності впливають на оцінку справедливості провадження.

Тому при встановленні дотримання права на справедливий суд принципове значення має не лише наявність певної процесуальної гарантії у законодавстві, а й реальна можливість особи нею скористатися. Саме такий підхід дозволяє перейти від формального розуміння справедливості до оцінки того, наскільки кримінальне провадження в цілому відповідало вимогам належної правової процедури та забезпечувало ефективну реалізацію прав його учасників.

Подальше розкриття змісту права на справедливий судовий розгляд значною мірою відбулося завдяки практиці ЄСПЛ. Застосовуючи положення ст. 6 ЄКПЛ, Суд не обмежується їх буквальним тлумаченням, а конкретизує зміст окремих гарантій залежно від характеру провадження, процесуального становища особи та обставин конкретної справи. Саме завдяки такому підходу були сформовані та розвинені правові позиції щодо доступу до суду, рівності процесуальних можливостей сторін, змагальності, права зберігати мовчання, свободи від самовикриття, ефективної правничої допомоги та інших складових справедливого судочинства.

Показовою у цьому аспекті є справа «Саундерс проти Сполученого Королівства» (ECH-1997-1-001), у якій ЄСПЛ розглядав питання використання у кримінальному провадженні показань, які заявник був зобов'язаний надати під час попереднього розслідування. Суд наголосив на особливому значенні права зберігати мовчання та свободи від самовикриття, визнавши їх загальновизнаними міжнародними стандартами, що становлять основу справедливого судового розгляду. Їх призначення полягає насамперед у захисті особи від неправомірного примусу з боку

державних органів та у забезпеченні того, щоб обвинувачення доводило вину без примушування особи сприяти власному викриттю [111].

Важливий напрям практики ЄСПЛ пов'язаний із забезпеченням реального доступу особи до суду. Основоположне значення у цьому питанні має справа «Голдер проти Сполученого Королівства», у якій Суд визнав доступ до суду складовою ширшого «права на суд», гарантованого ст. 6 ЄКПЛ. Такий доступ не повинен бути лише формальним: особа має отримати реальну можливість ініціювати судовий розгляд питання, яке стосується її прав та інтересів. Водночас це право не є абсолютним і може підлягати процесуальним обмеженням за умови, що вони не порушують самої сутності права, мають правомірну мету та є пропорційними.

У цьому ж контексті мають оцінюватися фінансові та інші процесуальні умови звернення до суду. Встановлення судових витрат, вимог щодо їх попереднього забезпечення чи інших процесуальних передумов саме по собі не свідчить про порушення ст. 6 ЄКПЛ. Вирішальним є те, чи не перетворюються такі вимоги на непропорційну перешкоду для реалізації права особи на судовий захист. Отже, доступ до суду передбачає не тільки нормативне існування відповідної процедури, а й фактичну можливість скористатися нею.

Значення судового контролю за рішеннями органів публічної влади простежується у справі «Пудас проти Швеції» (ECH-1987-S-003). Практика ЄСПЛ у цій справі підтверджує, що у випадках, які охоплюються сферою дії ст. 6 ЄКПЛ, особі має бути забезпечена можливість передати відповідне питання на розгляд судового органу, який відповідає конвенційним вимогам. Таким чином, доступ до правосуддя передбачає можливість отримання саме судового розгляду, а не лише звернення до адміністративного чи іншого несудового органу [49].

Окремий напрям практики ЄСПЛ стосується інституційних характеристик суду. Зокрема, у справі «Фіндлей проти Сполученого Королівства» Суд досліджував питання незалежності та безсторонності органу, який здійснював розгляд справи. Ця практика засвідчує, що справедливість судового провадження визначається не лише характером застосованої процедури, а й статусом органу, уповноваженого ухвалювати

рішення. Незалежність, безсторонність та утворення суду відповідно до закону становлять необхідні інституційні передумови належного здійснення правосуддя.

Вагоме місце у практиці ЄСПЛ займає вимога дотримання розумного строку. Суд виходить із того, що держава повинна організувати свою судову систему таким чином, щоб забезпечити виконання вимог ст. 6 ЄКПЛ, у тому числі щодо своєчасності судового розгляду. При цьому розумність тривалості провадження не може визначатися абстрактно, а оцінюється з урахуванням обставин конкретної справи, її складності, поведінки заявника, діяльності компетентних державних органів та значення предмета провадження для зацікавленої особи [143].

Такий підхід простежується, зокрема, у справі «Гінчо проти Португалії» (ECH-1984-S-006). ЄСПЛ наголосив, що держава не може виправдовувати надмірну тривалість судового розгляду виключно організаційними труднощами у функціонуванні судової системи. Збільшення кількості справ, перевантаженість судів та інші подібні обставини покладають на державу обов'язок вживати належних заходів для організації судочинства таким чином, щоб забезпечити дотримання конвенційних стандартів [13].

Важливим для кримінального процесу є й підхід, сформований у справі «Імброщіа проти Швейцарії» (ECH-1993-S-008). ЄСПЛ виходив із того, що хоча основне призначення ст. 6 ЄКПЛ полягає у забезпеченні справедливого судового розгляду, окремі її гарантії можуть набувати значення ще на досудовій стадії, якщо недоліки, допущені на цьому етапі, здатні вплинути на справедливість подальшого судового провадження. Ця позиція має принципове значення для визначення часових меж дії гарантій справедливого суду у кримінальному провадженні.

Не менш важливими є принципи рівності процесуальних можливостей та змагальності. У справі «Домбо Бехеер проти Нідерландів» (ECH-1993-S-007) ЄСПЛ оцінював ситуацію, за якої одна сторона отримала можливість представити як свідка особу, безпосередньо пов'язану зі спірними подіями, тоді як іншій стороні аналогічної можливості надано не було. Суд сформулював важливий підхід, відповідно до якого кожна сторона повинна мати розумну можливість представити свою позицію за умов, які не ставлять її у суттєво менш сприятливе становище порівняно з опонентом [142].

При цьому рівність процесуальних можливостей не означає абсолютної тотожності правового статусу учасників. Особливо це стосується кримінального провадження, у якому сторона обвинувачення та сторона захисту виконують різні процесуальні функції. Вимога справедливості полягає передусім у забезпеченні такого процесуального балансу, за якого сторона захисту має реальні можливості представляти та обстоювати свою позицію.

Із рівністю процесуальних можливостей безпосередньо пов'язана змагальність. Її зміст передбачає можливість учасника знати про докази, документи, пояснення та інші матеріали, подані суду з метою вплинути на його рішення, ознайомитися з ними та висловити щодо них свою позицію. Відповідний аспект справедливого судочинства розглядався у справі «Лобо Мачадо проти Португалії» (ECH-1996-1-003) [111]. Таким чином, справедливість судового розгляду передбачає не просто формальну участь сторони у провадженні, а можливість реально реагувати на матеріали, які враховуються судом при прийнятті рішення.

Особливе місце у практиці ЄСПЛ посідають гарантії, пов'язані з реалізацією права на захист. У справі «Салдуз проти Туреччини» 2008 року Суд звернув увагу на значення доступу до адвоката на ранніх стадіях кримінального провадження. Необхідність відповідної гарантії зумовлена тим, що саме на початкових етапах кримінального переслідування особа перебуває в особливо вразливому становищі, а отримані у цей період відомості можуть істотно впливати на подальший перебіг провадження. Тому формального надання особі статусу захисника недостатньо - правнича допомога повинна бути практичною та ефективною.

З ефективністю захисту тісно пов'язана можливість особи розуміти зміст кримінального провадження. У справі «Камазінскі проти Австрії» ЄСПЛ розглядав зміст права на допомогу перекладача. Суд виходив із необхідності забезпечити такий обсяг перекладу, який дозволяє обвинуваченому розуміти зміст висунутого проти нього обвинувачення, стежити за перебігом провадження та ефективно реалізовувати право на захист. При цьому Конвенція не вимагає обов'язкового письмового перекладу кожного процесуального документа.

Право на захист охоплює також можливість допитувати свідків обвинувачення та забезпечувати виклик і допит свідків захисту. У справі «Костовскі проти Нідерландів» 1989 року ЄСПЛ розглядав проблему використання показань осіб, яких сторона захисту не мала належної можливості допитати. Відповідна гарантія тісно пов'язана із змагальністю провадження та реальною можливістю сторони захисту оспорювати докази, покладені в основу обвинувачення.

Отже, практика ЄСПЛ дозволяє не лише конкретизувати зміст окремих гарантій ст. 6 ЄКПЛ, а й систематизувати їх залежно від функціонального призначення. На підставі положень Конвенції та сформованих Судом правових позицій до основних елементів права на справедливий судовий розгляд доцільно віднести:

1. Право на доступ до суду. Воно передбачає реальну можливість особи звернутися до компетентного суду та домогтися судового розгляду питання, яке стосується її прав та законних інтересів. Основоположне значення для формування цієї гарантії має справа «Голдер проти Сполученого Королівства». Право на доступ до суду не є абсолютним, однак встановлені державою обмеження не повинні порушувати його сутність, мають переслідувати правомірну мету та бути пропорційними. Важливість реальної можливості отримати судовий розгляд простежується також у справі «Пудас проти Швеції» [49].

2. Право на розгляд справи незалежним, безстороннім судом, створеним на підставі закону. Цей елемент характеризує інституційну сторону справедливого судочинства. Суд повинен мати належну правову основу свого утворення, бути незалежним від зовнішнього впливу та не викликати обґрунтованих сумнівів щодо своєї безсторонності. Відповідні критерії отримали розвиток, зокрема, у справі «Фіндлей проти Сполученого Королівства».

3. Право на розгляд справи упродовж розумного строку. Дотримання цієї гарантії оцінюється з урахуванням складності справи, поведінки заявника, дій компетентних органів та значення предмета провадження для особи. У справі «Гінчо проти Португалії» ЄСПЛ наголосив на обов'язку держави належним чином організувати судову систему, щоб забезпечити виконання вимог щодо розумних строків [13]. Аналогічні підходи простежуються й в інших рішеннях Суду [143].

4. Право на публічний судовий розгляд. Відкритість судового провадження сприяє прозорості здійснення правосуддя та суспільному контролю за діяльністю суду. Відповідні питання розглядалися, зокрема, у справі «Аксен проти Німеччини». Водночас публічність не є абсолютною, оскільки п. 1 ст. 6 ЄКПЛ передбачає випадки, за яких доступ громадськості до судового засідання може бути обмежений.

5. Право на рівність процесуальних можливостей сторін. Відповідно до підходу, сформульованого у справі «Домбо Бехеер проти Нідерландів», кожній стороні має бути надана розумна можливість представити свою позицію за умов, які не ставлять її у суттєво менш сприятливе становище порівняно з опонентом [142]. Для кримінального провадження ця гарантія означає не тотожність процесуального статусу сторін, а забезпечення реальних можливостей для представлення і захисту їхніх процесуальних позицій.

6. Право на змагальний судовий розгляд. Змагальність передбачає можливість сторін ознайомлюватися з матеріалами, які можуть вплинути на рішення суду, та висловлювати щодо них свою позицію. Такий підхід простежується, зокрема, у справі «Лобо Мачадо проти Португалії» [111].

7. Презумпція невинуватості. Відповідно до п. 2 ст. 6 ЄКПЛ особа вважається невинуватою доти, доки її вину не буде доведено в установленому законом порядку. Значення цієї гарантії розкривалося, зокрема, у справі «Барбера, Мессеге і Хабардо проти Іспанії». Презумпція невинуватості визначає не лише правила доказування, а й загальний стандарт ставлення державних органів до особи до остаточного встановлення її винуватості.

8. Право бути поінформованим про характер і причини обвинувачення. Відповідна інформація має надаватися своєчасно, достатньо детально та у зрозумілій для особи формі, щоб вона могла належним чином організувати свій захист. Ця гарантія отримала розвиток, зокрема, у справі «Брозічек проти Італії».

9. Право мати достатній час і можливості для підготовки захисту. Воно передбачає створення реальних умов для формування позиції захисту, ознайомлення з необхідними матеріалами та підготовки до участі у процесуальних діях. Оцінка

достатності часу та можливостей здійснюється з урахуванням конкретних обставин кримінального провадження.

10. Право на правничу допомогу. Особа повинна мати можливість користуватися ефективною допомогою захисника, а не лише формально мати адвоката. У справі «Салдуз проти Туреччини» ЄСПЛ особливо підкреслив значення доступу до адвоката на ранній стадії кримінального провадження, оскільки обмеження цього права може впливати на справедливість провадження в цілому.

11. Право зберігати мовчання та свобода від самовикриття. Хоча ці гарантії прямо не сформульовані у тексті ст. 6 ЄКПЛ, вони визнані практикою ЄСПЛ важливими складовими справедливого кримінального провадження. У справі «Саундерс проти Сполученого Королівства» Суд наголосив на їх фундаментальному значенні для захисту особи від неправомірного примусу та забезпечення належного порядку доказування [111].

12. Право допитувати свідків обвинувачення та забезпечувати виклик і допит свідків захисту. Ця гарантія закріплена у підп. «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ і спрямована на забезпечення реальної можливості сторони захисту перевіряти та оспорювати докази обвинувачення. Її зміст розкривався, зокрема, у справі «Костовскі проти Нідерландів».

13. Право на безоплатну допомогу перекладача. Воно забезпечує можливість особи, яка не розуміє мови судового провадження або не розмовляє нею, ефективно брати участь у розгляді справи та реалізовувати право на захист. У справі «Камазінскі проти Австрії» ЄСПЛ розкрив зміст цієї гарантії, наголосивши на необхідності такого обсягу перекладу, який є достатнім для розуміння провадження та здійснення захисту.

14. Право на перегляд засудження або покарання судом вищої інстанції. Ця гарантія не випливає безпосередньо з п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, а закріплена у ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції. Водночас у випадках, коли національна правова система передбачає апеляційне або касаційне провадження, відповідні процедури мають здійснюватися з дотриманням застосовних вимог справедливого судочинства.

Наведена система елементів підтверджує комплексний характер права на справедливий судовий розгляд. При цьому відповідні гарантії відрізняються за своїм функціональним призначенням: доступ до суду створює передумову для реалізації

судового захисту; незалежність, безсторонність та законність утворення суду визначають інституційні вимоги до суб'єкта здійснення правосуддя; публічність, розумні строки, змагальність та рівність процесуальних можливостей характеризують належність судової процедури; презумпція невинуватості, право на захист, свобода від самовикриття, право на допит свідків та допомогу перекладача відображають специфіку гарантій особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування.

Водночас наявність значної кількості окремих гарантій не означає, що справедливість судового розгляду може бути встановлена шляхом їх суто формальної перевірки. Практика ЄСПЛ свідчить про необхідність оцінювати характер допущених процесуальних порушень, їх наслідки для можливостей особи реалізувати свої права та їх вплив на провадження загалом. Тому окремі складові ст. 6 ЄКПЛ утворюють взаємопов'язану систему, функціонування якої спрямоване на забезпечення реальної, а не декларативної справедливості судової процедури.

Зазначене має особливе значення для визначення співвідношення права на справедливий суд та справедливості кримінального провадження. Право на справедливий суд характеризує насамперед систему юридично визначених гарантій судового розгляду, тоді як справедливість кримінального провадження є ширшою за своїм змістом. Вона охоплює не лише судову стадію, а й досудову кримінальну процесуальну діяльність, застосування заходів процесуального примусу, прийняття процесуальних рішень, забезпечення пропорційності втручання у права особи та підтримання справедливого балансу між публічними і приватними інтересами. Саме тому право на справедливий суд доцільно розглядати як одну з основних юридичних форм конкретизації справедливості у кримінальному провадженні, але не ототожнювати з нею.

Як уже зазначалося, право на справедливий суд посідає особливе місце у системі прав людини, оскільки забезпечує можливість судового захисту інших прав, свобод та законних інтересів особи. Його значення не зменшується і в умовах воєнного стану. Навпаки, суттєве розширення сфери державного втручання у права людини, зумовлене необхідністю забезпечення оборони, національної безпеки та належного функціонування державних інституцій, актуалізує питання про допустимі межі такого

втручання та збереження справедливого балансу між публічними інтересами і правами особи.

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України істотно вплинула на умови функціонування системи кримінальної юстиції. Проведення бойових дій, тимчасова окупація окремих територій, вимушене переміщення населення, пошкодження судової інфраструктури, загрози життю та здоров'ю учасників кримінального провадження об'єктивно ускладнили застосування процесуальних механізмів, розрахованих на функціонування системи правосуддя у звичайних умовах. За таких обставин виникає необхідність пристосування окремих процедур до надзвичайних умов, однак така адаптація не повинна призводити до втрати сутнісного змісту права на справедливий суд.

При цьому необхідно враховувати, що право на справедливий суд не є абсолютним у тому розумінні, що окремі способи та умови реалізації його складових можуть зазнавати правомірних обмежень. Водночас сам факт існування воєнного стану не може автоматично виправдовувати будь-яке обмеження процесуальних прав. Кожне таке обмеження має оцінюватися з погляду наявності законної підстави, необхідності його застосування в конкретних умовах, відповідності правомірній меті та пропорційності втручання.

У цьому аспекті важливо відмежовувати юридичне розуміння справедливого суду від загального морально-етичного уявлення про справедливість. Право на справедливий суд не означає гарантованого для особи сприятливого результату розгляду справи. Його зміст полягає передусім у забезпеченні таких інституційних і процесуальних умов, за яких особа має реальну можливість брати участь у провадженні, представляти та обстоювати свою позицію, користуватися належними засобами захисту, а її справа розглядається незалежним і неупередженим судом із дотриманням установлених законом гарантій.

Узагальнюючи положення національного законодавства та конвенційні стандарти, до основних гарантій реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні можна віднести:

1. Право на доступ до суду, що передбачає реальну можливість особи звернутися до компетентного суду за захистом своїх прав та домогтися розгляду відповідного питання.

2. Право на розгляд справи незалежним і неупередженим судом, створеним відповідно до закону, що визначає необхідні інституційні передумови здійснення правосуддя.

3. Право на ефективну участь у судовому провадженні, яке охоплює можливість бути поінформованим про його перебіг, висловлювати свою позицію, заявляти клопотання, подавати докази та користуватися іншими передбаченими законом процесуальними засобами.

4. Забезпечення рівності процесуальних можливостей і змагальності, відповідно до яких кожна сторона повинна мати реальну можливість представляти свою позицію та реагувати на доводи і докази іншої сторони без істотної процесуальної нерівності.

5. Спеціальні гарантії особи у зв’язку з кримінальним обвинуваченням, зокрема презумпція невинуватості, право на захист, належне інформування про обвинувачення, достатній час і можливості для підготовки захисту, допомога захисника та перекладача, свобода від самовикриття.

6. Дотримання розумних строків кримінального провадження, що вимагає здійснення судового розгляду без необґрунтованих затримок з урахуванням складності справи та інших конкретних обставин.

7. Забезпечення юридичної ефективності результатів судового провадження, що пов’язується із правовою визначеністю, остаточністю судових рішень у передбачених законом межах та їх належним виконанням.

В умовах воєнного стану порядок реалізації окремих із зазначених гарантій закономірно зазнає трансформації. Насамперед це стосується форм безпосередньої участі особи у судовому засіданні, порядку судових викликів і повідомлень, використання дистанційних технологій, а також особливостей здійснення окремих процедур за відсутності учасника провадження.

Зокрема, розвиток дистанційних форм судового провадження дозволяє забезпечувати безперервність правосуддя за обставин, коли фізична присутність учасників у приміщенні суду є неможливою або пов'язана з істотними безпековими ризиками. Водночас сама по собі дистанційна форма участі не повинна погіршувати процесуальне становище особи. Вона має забезпечувати можливість належним чином чути і бачити інших учасників, конфіденційно спілкуватися із захисником, реагувати на процесуальні дії та повноцінно реалізовувати передбачені законом права.

Аналогічного підходу потребує оцінка випадків проведення судового розгляду без безпосередньої участі особи або застосування письмових форм провадження. Їх використання не повинно автоматично розглядатися як порушення права на справедливий суд. Вирішальне значення має те, чи була особа належним чином поінформована про провадження, чи мала реальну можливість представити свою позицію, чи були забезпечені права сторін та чи не створив обраний порядок розгляду непропорційних процесуальних обмежень.

Законодавче регулювання в умовах воєнного стану також охоплює особливості здійснення судових викликів і повідомлень, застосування дистанційної участі у судових засіданнях, а в передбачених законом випадках - використання письмових процедур розгляду окремих питань судами відповідних інстанцій [113]. Такі механізми мають розглядатися не як відмова від стандартів справедливого судочинства, а як особливі форми їх реалізації у надзвичайних умовах.

В умовах воєнного стану особливого значення набувають сформовані ЄСПЛ критерії, які дозволяють визначити межі допустимої трансформації звичайного порядку судового розгляду. Їх значення полягає в тому, що Конвенція не вимагає збереження незмінної процесуальної форми за будь-яких обставин. Водночас зміна способу участі особи у провадженні або порядку розгляду справи не повинна позбавляти її реальної можливості користуватися основними гарантіями справедливого судочинства. Такий підхід набуває особливої актуальності в умовах війни, коли необхідність забезпечення безперервності правосуддя має узгоджуватися із захистом процесуальних прав особи.

Одним із проявів такої трансформації є використання письмового провадження без проведення усного слухання та без безпосередньої участі сторін. Сам факт застосування письмової процедури не означає порушення ст. 6 ЄКПЛ. У практиці ЄСПЛ питання про необхідність усного слухання вирішується з урахуванням особливостей конкретного провадження, характеру питань, які має розглянути суд, а також процесуальних можливостей, наданих сторонам.

Якщо для вирішення справи необхідно встановлювати спірні фактичні обставини, безпосередньо заслуховувати особу чи свідків, оцінювати достовірність їхніх показань, усна форма судового розгляду набуває істотного значення. За таких обставин письмовий обмін позиціями не завжди може забезпечити повноцінну реалізацію права особи бути почутою судом. Натомість якщо предметом розгляду є переважно питання права, а фактичні обставини не оспорюються і суд може належним чином вирішити справу на підставі письмових матеріалів, відсутність усного слухання за певних умов може бути сумісною з вимогами ст. 6 ЄКПЛ.

При цьому необхідність усного слухання залежить і від місця відповідної судової інстанції у системі перегляду справи. Практика ЄСПЛ допускає, що після повноцінного усного і публічного розгляду справи судом першої інстанції подальше апеляційне або касаційне провадження може здійснюватися без особистої участі сторін, якщо предметом перевірки є переважно питання права. Інша ситуація виникає тоді, коли суд вищої інстанції уповноважений повторно встановлювати фактичні обставини, оцінювати достовірність доказів або вирішувати питання, безпосередньо пов’язані з винуватістю особи. За таких умов значення її особистої участі істотно зростає.

Отже, при визначенні допустимості письмового провадження необхідно враховувати щонайменше характер спірних питань, необхідність безпосереднього дослідження доказів, повноваження відповідної судової інстанції та наявність у сторін реальної можливості викласти свою позицію і заперечити проти аргументів та матеріалів іншої сторони. Відсутність усного слухання має оцінюватися не ізольовано, а в контексті провадження в цілому.

Дещо іншу правову природу має дистанційне судове провадження. На відміну від письмового розгляду, воно не виключає участі особи, а змінює форму такої участі. Саме тому ключовим питанням стає не фізичне перебування учасника у приміщенні суду, а те, чи дозволяють використані технічні засоби забезпечити його ефективну процесуальну присутність.

У кримінальному провадженні це передбачає можливість безперешкодно спостерігати за перебігом судового засідання, чути інших учасників, висловлювати власну позицію, реагувати на доводи сторони обвинувачення, брати участь у дослідженні доказів та користуватися допомогою захисника. Особливо важливим є забезпечення конфіденційного спілкування обвинуваченого із захисником. Якщо дистанційна форма фактично позбавляє особу таких можливостей, сама формальна присутність за допомогою відеозв'язку не може розглядатися як достатня гарантія справедливого судового розгляду.

Найбільш істотного втручання у звичайну модель судового розгляду потребує провадження за відсутності обвинуваченого. Особиста участь обвинуваченого має особливе значення для кримінального судочинства, оскільки забезпечує можливість безпосередньо здійснювати захист, реагувати на обвинувачення, взаємодіяти із захисником та брати участь у дослідженні доказів. Водночас ст. 6 ЄКПЛ не виключає можливості проведення кримінального судового розгляду за відсутності особи [57].

Вирішальне значення у таких випадках має встановлення причин неучасті обвинуваченого. Якщо особа добровільно відмовляється від права бути присутньою, така відмова може бути врахована судом лише за умови, що вона є усвідомленою, добровільною та недвозначною. Особа повинна розуміти характер кримінального провадження і передбачувані наслідки свого рішення, а сама відмова має супроводжуватися гарантіями, співмірними із значенням права, від якого вона відмовляється.

Відмова може бути прямо вираженою, коли обвинувачений однозначно повідомляє про небажання брати участь у судовому засіданні. Однак вона може випливати і з поведінки особи. Зокрема, за певних обставин свідоме ухилення від

судового розгляду після отримання належної інформації про кримінальне переслідування може свідчити про фактичну відмову від особистої участі.

Водночас сам факт неявки не створює достатніх підстав для автоматичного висновку про таку відмову. Перед здійсненням судового розгляду за відсутності обвинуваченого необхідно встановити, що він був належним чином поінформований про провадження та мав реальну можливість взяти у ньому участь. Саме належне повідомлення набуває у цьому випадку значення однієї з ключових гарантій справедливості заочного провадження [124].

При цьому недостатньо лише припущення про те, що обвинувачений міг знати про кримінальне переслідування з неофіційних джерел. Інформація, доведена до його відома, повинна дозволяти усвідомити, що стосовно нього здійснюється конкретне кримінальне провадження, коли та де відбуватиметься судовий розгляд і які наслідки може мати його неявка.

Відповідно, повідомлення має бути здійснене своєчасно, щоб залишити достатній час для організації участі та підготовки захисту; містити чіткі відомості про судовий розгляд; бути доведене до відома особи у спосіб, який дозволяє обґрунтовано встановити факт її поінформованості; а його зміст має бути зрозумілим обвинуваченому. Саме тому перед переходом до розгляду справи за відсутності особи суд повинен перевірити не лише формальне виконання процедури повідомлення, а й достатність підстав для висновку про фактичну обізнаність обвинуваченого.

Отже, письмове, дистанційне та заочне провадження не слід розглядати як однорідні форми обмеження права на справедливий суд. У першому випадку змінюється форма розгляду справи та комунікації сторін із судом; у другому - спосіб особистої участі; у третьому - судовий розгляд здійснюється за відсутності самого обвинуваченого. Відповідно, різняться й критерії оцінки їх допустимості.

Для письмового провадження визначальними є характер питань, які вирішує суд, та достатність письмової процедури для ефективного представлення позиції сторін. Для дистанційного провадження основним критерієм є реальність та ефективність процесуальної участі особи. Для судового розгляду за відсутності обвинуваченого першочергового значення набувають його належне інформування,

встановлення свідомого характеру відмови від участі або ухилення від суду та забезпечення необхідних процесуальних гарантій.

Таким чином, практика ЄСПЛ дозволяє сформулювати загальний підхід, відповідно до якого зміна традиційної форми судового розгляду сама по собі не свідчить про порушення права на справедливий суд. Визначальним є те, чи переслідує відповідне обмеження правомірну мету, чи є воно об'єктивно необхідним за конкретних обставин та чи не покладає на особу надмірного процесуального тягаря.

Для кримінального провадження в умовах воєнного стану це має принципове значення. Безпекові потреби та необхідність забезпечення безперервності правосуддя можуть обумовлювати відступ від звичайної процесуальної форми, проте такий відступ не повинен перетворюватися на автоматичне скорочення процесуальних гарантій. Навпаки, чим істотніше змінюється звичайний порядок реалізації процесуальних прав, тим більшого значення набуває наявність належних гарантій, здатних компенсувати відповідні обмеження.

У цьому проявляється безпосередній зв'язок права на справедливий суд із запропонованим нами розумінням справедливості кримінального провадження. Воєнний стан може зумовлювати необхідність процесуальної диференціації та застосування спеціальних процедур, однак їх справедливість визначається не самим фактом законодавчого закріплення, а обґрунтованістю, необхідністю та пропорційністю відповідних обмежень, а також збереженням справедливого балансу між публічними інтересами держави та процесуальними правами особи.

Водночас відсутність належного офіційного повідомлення не в усіх випадках виключає можливість розгляду справи за відсутності обвинуваченого. У практиці ЄСПЛ допускаються ситуації, коли наявні у держави відомості переконливо свідчать про те, що особа фактично знала про здійснення щодо неї кримінального провадження, була обізнана із сутністю висунутого обвинувачення, однак свідомо уникала участі у судовому розгляді з метою ухилення від правосуддя [124]. За таких обставин визначальним є не формальне підтвердження вручення процесуального документа, а встановлення фактичної обізнаності особи та свідомого характеру її подальшої поведінки.

Разом із тим висновок про ухилення обвинуваченого не може ґрунтуватися на припущеннях. Саме на державу покладається необхідність довести наявність достатніх обставин, які дозволяють вважати, що особа знала про кримінальне переслідування та судовий розгляд і свідомо відмовилася від реалізації права на особисту участь. Зокрема, самого факту зникнення особи після події кримінального правопорушення, у вчиненні якого її підозрюють, недостатньо для однозначного висновку про те, що вона ухиляється від правосуддя. Між поведінкою обвинуваченого та його усвідомленим наміром не брати участі у судовому провадженні має існувати достатньо переконливий зв'язок.

Таким чином, при вирішенні питання про можливість проведення судового розгляду за відсутності обвинуваченого суд має оцінювати не окремий факт його неявки, а сукупність обставин, що характеризують його обізнаність і поведінку. Такий підхід має особливе значення в умовах воєнного стану, коли відсутність особи може бути зумовлена не ухиленням від кримінального переслідування, а перебуванням на тимчасово окупованій території, переміщенням у зв'язку з бойовими діями, неможливістю належного зв'язку або іншими об'єктивними причинами. Отже, сам факт тривалої відсутності особи не повинен автоматично ототожнюватися з її добровільною відмовою від участі у судовому розгляді.

Додатковою гарантією справедливості провадження за відсутності обвинуваченого виступає можливість подальшого усунення процесуальних наслідків його неучасті. Якщо особа не була належним чином поінформована про судовий розгляд і не відмовлялася від участі в ньому свідомо та однозначно, суттєвого значення набуває забезпечення можливості нового розгляду справи після того, як їй стане відомо про ухвалене рішення. Такий перегляд повинен бути реальним і дозволяти повторно розглянути питання, пов'язані як із фактичними обставинами, так і з правовими підставами обвинувачення. За відсутності ефективної можливості домогтися нового розгляду наслідки заочного провадження можуть поставити під сумнів справедливість судового захисту загалом.

Водночас необхідно розмежовувати заочний розгляд кримінального провадження судом першої інстанції та відсутність засудженого під час апеляційного

або касаційного перегляду. Значення особистої присутності на різних стадіях судового провадження не є однаковим. Тому сам факт розгляду апеляційної чи касаційної скарги без особистої участі засудженого не означає автоматичного порушення ст. 6 ЄКПЛ.

При оцінці необхідності особистої участі особи у суді вищої інстанції істотне значення мають характер відповідного провадження та обсяг повноважень суду. Необхідно враховувати, які саме питання вирішуються під час перегляду, чи досліджуються фактичні обставини, чи здійснюється переоцінка доказів, чи вирішуються питання права, а також наскільки особиста присутність засудженого здатна вплинути на ефективність його захисту.

Якщо суд вищої інстанції розглядає переважно питання права, а особа мала можливість повноцінно брати участь у попередньому судовому розгляді, відсутність її особистої участі на наступній стадії за певних обставин може відповідати вимогам справедливого судочинства. Іншою має бути оцінка тоді, коли апеляційний суд наділений повноваженнями заново встановлювати фактичні обставини, оцінювати достовірність доказів або безпосередньо вирішувати питання, пов’язані з винуватістю чи покаранням особи. У такому випадку значення її особистої участі істотно посилюється.

Отже, при визначенні необхідності особистої присутності обвинуваченого або засудженого ЄСПЛ виходить не з формального правила про обов’язковість чи необов’язковість участі особи на певній стадії, а з функціонального значення такої участі для справедливості конкретного провадження. Урахуванню підлягають характер судової процедури, предмет перегляду, обсяг досліджуваних фактичних і правових питань, спосіб здійснення захисту та реальна можливість особи впливати на вирішення справи.

Такий підхід є особливо важливим для кримінального судочинства в умовах воєнного стану. Об’єктивні потреби забезпечення безперервності правосуддя можуть зумовлювати ширше використання спеціальних процедур, дистанційних форм участі або розгляду окремих питань за відсутності особи. Однак надзвичайні обставини не

усувають необхідності оцінювати кожне процесуальне обмеження з погляду його обґрунтованості, необхідності та пропорційності.

Тому некоректно виходити з того, що воєнний стан сам по собі надає державі можливість звужувати основні елементи права на справедливий суд. Йдеться передусім про допустиму зміну порядку реалізації окремих процесуальних гарантій, зумовлену об'єктивними обставинами. Така зміна може відповідати конвенційним стандартам лише тоді, коли вона не позбавляє відповідне право його сутнісного змісту та супроводжується достатніми процесуальними гарантіями [105].

Отже, практика ЄСПЛ має важливе значення для формування національної моделі кримінального судочинства в умовах війни. Вона дозволяє оцінювати спеціальні процесуальні процедури не лише за критерієм їх формальної відповідності закону, а й з позиції реального впливу на процесуальне становище особи. Саме обґрунтованість обмеження, його необхідність за конкретних обставин, пропорційність поставленій меті та наявність належних компенсаторних гарантій мають визначати допустимість відступу від звичайного порядку реалізації права на справедливий суд.

2.3. Особливості реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану

Початок 24 лютого 2022 року повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України зумовив необхідність істотного перегляду звичайного порядку здійснення кримінального провадження. Проведення бойових дій, тимчасова окупація територій, порушення роботи окремих судів та органів досудового розслідування, неможливість своєчасного здійснення процесуальних дій за загальними правилами створили об'єктивну потребу у формуванні спеціальних кримінальних процесуальних механізмів. Унаслідок численних змін до КПК України фактично було сформовано особливий режим досудового розслідування та судового розгляду, призначений забезпечити функціонування кримінальної юстиції в умовах воєнного стану.

При цьому ст. 615 КПК України не є нормою, яка виникла виключно після початку повномасштабної війни. Спеціальні правила здійснення кримінального провадження в надзвичайних умовах були передбачені законодавцем раніше. Однак їх зміст був значно вужчим і стосувався передусім особливостей досудового розслідування. Зокрема, за умов неможливості виконання слідчим суддею окремих повноважень закон допускав їх здійснення прокурором. Таким чином, первісна модель спеціального режиму була спрямована переважно на забезпечення безперервності досудового розслідування за обставин, коли звичайний механізм судового контролю об'єктивно не міг функціонувати.

Після 24 лютого 2022 року законодавчий підхід до регулювання кримінального провадження в умовах воєнного стану почав швидко змінюватися. Законом України № 2111-IX від 3 березня 2022 року ст. 615 КПК України було викладено в новій редакції та суттєво розширено перелік спеціальних правил, які могли застосовуватися за неможливості здійснення окремих процесуальних дій у загальному порядку. Зміни стосувалися, серед іншого, реалізації окремих повноважень слідчого судді, процесуальних строків та застосування запобіжних заходів.

Подальше формування спеціального режиму кримінального провадження пов'язане з прийняттям Закону України № 2201-IX від 14 квітня 2022 року. Саме на цьому етапі законодавче регулювання набуло більш системного характеру: було змінено назву розділу IX-1 КПК України, який почав охоплювати особливості не лише досудового розслідування, а й судового розгляду в умовах воєнного стану. Відповідно, сфера спеціального правового регулювання була істотно розширена, а воєнні особливості кримінального провадження почали поширюватися на різні його стадії.

Отже, запроваджені після 24 лютого 2022 року зміни мають значно ширше значення, ніж просте пристосування окремих процесуальних процедур до умов війни. Вони торкнулися низки механізмів, через які безпосередньо реалізуються гарантії справедливого кримінального провадження: судового контролю, визначення належного суду, участі особи у судовому розгляді, застосування процесуального примусу, порядку дослідження доказів та можливості сторони захисту їх оспорювати.

У зв’язку з цим окремої уваги потребують два елементи права на справедливий суд, на які воєнні зміни кримінального процесуального законодавства мають особливо відчутний вплив.

По-перше, йдеться про право на розгляд справи судом, створеним відповідно до закону. Спеціальні правила визначення суду, формування його складу та організації розподілу кримінальних проваджень у надзвичайних умовах повинні не лише забезпечувати безперервність правосуддя, а й виключати довільність у визначенні судді або суду, який розглядатиме конкретне кримінальне провадження. Саме тому відступ від звичайного порядку може бути виправданий лише об’єктивною неможливістю його застосування та повинен супроводжуватися достатніми гарантіями незалежності й неупередженості суду.

По-друге, суттєвого значення набуває право сторони захисту на допит свідків обвинувачення, яке у практиці ЄСПЛ розглядається як одна зі спеціальних гарантій справедливого кримінального провадження. Можливість використання в суді показань, отриманих на досудовому етапі, особливо за відсутності відповідної особи під час судового розгляду, потенційно обмежує безпосередність дослідження доказів і можливість захисту перевірити їх достовірність. Водночас саме по собі використання таких показань не означає автоматичного порушення ст. 6 ЄКПЛ. Визначальним є те, чи мала сторона захисту належну можливість поставити запитання свідку на певному етапі провадження, яке значення відповідні показання мали для доведення обвинувачення та чи існували достатні процесуальні гарантії, здатні компенсувати обмеження можливостей захисту.

Таким чином, спеціальний порядок кримінального провадження в умовах воєнного стану доцільно розглядати не лише як сукупність винятків із загальної процесуальної форми, а як особливий різновид її диференціації. Необхідність такої диференціації об’єктивно обумовлена надзвичайними умовами функціонування кримінальної юстиції, однак кожен передбачений законом відступ від загального порядку має оцінюватися з позиції його необхідності, обґрунтованості та пропорційності.

На наш погляд, саме тут найбільш виразно проявляється значення справедливості як інтегративної засади кримінального провадження. Формальна законність спеціальної процедури ще не є достатньою для визнання її справедливою. Необхідно також встановити, чи виправдане відповідне обмеження обставинами воєнного стану, чи не створює воно для особи надмірного процесуального тягаря та чи забезпечено належні гарантії, здатні компенсувати відступ від звичайної процесуальної форми. Саме поєднання цих критеріїв дозволяє забезпечити справедливий баланс між потребою держави підтримувати ефективне функціонування кримінальної юстиції в умовах війни та необхідністю збереження реального й ефективного захисту процесуальних прав особи.

Оцінюючи запроваджені в умовах воєнного стану зміни до порядку організації судового провадження, окрему увагу необхідно приділити вимозі розгляду справи «судом, встановленим законом». У практиці ЄСПЛ ця вимога не зводиться виключно до наявності правових норм, якими передбачено створення та функціонування відповідного суду. Вона охоплює також дотримання встановлених законом правил його формування, визначення компетенції та складу суду, уповноваженого розглядати конкретну справу. Отже, значення має не лише законність існування судової установи як такої, а й правомірність визначення суду та суддів у кожному окремому провадженні.

З цієї позиції особливого значення набувають зміни кримінального процесуального законодавства, якими в умовах воєнного стану встановлено спеціальні правила організації судового розгляду. Необхідність забезпечення безперервності правосуддя може об’єктивно вимагати відступу від окремих процедур, розрахованих на звичайні умови функціонування судової системи. Водночас такі законодавчі рішення мають оцінюватися з урахуванням ч. 2 ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», відповідно до якої скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства в умовах воєнного стану забороняється.

Зазначене положення не слід розуміти як абсолютну заборону будь-якої зміни процесуальної форми в період воєнного стану. Саме існування спеціального порядку кримінального провадження обумовлене необхідністю пристосування судочинства до

надзвичайних умов. Однак принциповим є питання про межу, за якою така адаптація перестає бути зміною способу реалізації процесуальних гарантій і фактично перетворюється на їх необґрунтоване звуження. Тому оцінювати відповідні законодавчі новели необхідно не лише з позиції їх формальної відповідності спеціальному режиму кримінального провадження, а й з урахуванням того, чи зберігають вони сутнісний зміст права особи на справедливий суд.

Встановлення правил територіальної підсудності, визначення складу суду, порядку розподілу кримінальних проваджень між суддями та інших організаційних питань належить передусім до сфери національного правового регулювання. Держава самостійно визначає модель судоустрою та процесуальні механізми функціонування судів. Проте така свобода законодавчого регулювання не є необмеженою, оскільки створена державою система здійснення правосуддя повинна відповідати міжнародним зобов'язанням у сфері захисту прав людини, зокрема вимогам ст. 6 ЄКПЛ.

У зв'язку з цим ЄСПЛ оцінює не тільки формальну правову основу діяльності суду, а й те, чи відповідає орган, який здійснює правосуддя, необхідним інституційним характеристикам. До основних із них належать його створення відповідно до закону, незалежність та неупередженість.

Незалежність суду передбачає відсутність неправомірного зовнішнього впливу на здійснення ним своїх повноважень. При її оцінці враховуються, зокрема, порядок призначення суддів, тривалість здійснення ними повноважень, наявність гарантій від зовнішнього втручання та те, чи створює відповідний орган зовнішні ознаки незалежності. Тому тривалість мандату суддів доцільніше розглядати не як окремий елемент права на справедливий суд, а як один із критеріїв оцінювання інституційної незалежності суду [111].

Неупередженість, своєю чергою, характеризує відсутність у судді попередньо сформованої позиції, особистої заінтересованості або інших обставин, здатних поставити під обґрунтований сумнів його нейтральність під час розгляду конкретної справи. Незалежність та неупередженість тісно взаємопов'язані, проте мають самостійний зміст: перша стосується передусім захищеності суду від зовнішнього та

внутрішнього впливу, тоді як друга - його нейтральності щодо сторін і предмета конкретного провадження.

Поряд з інституційними вимогами ст. 6 ЄКПЛ передбачає процесуальні гарантії, які визначають порядок здійснення судового розгляду. До них належать, зокрема, змагальний характер провадження, рівність процесуальних можливостей сторін, публічність розгляду, розумність його строків, а у кримінальному провадженні - також спеціальні гарантії, передбачені пунктами 2 і 3 ст. 6 Конвенції. Тому право на змагальність, участь захисника чи інші процесуальні можливості сторін не зовсім коректно включати безпосередньо до змісту поняття «суд, встановлений законом». Вони становлять окремі, хоча й взаємопов'язані, складові загального права на справедливий судовий розгляд.

Такий поділ набуває особливого значення при дослідженні воєнних змін кримінального процесуального законодавства. Спеціальний порядок визначення суду або його складу необхідно оцінювати передусім через вимоги законності формування суду, його незалежності та неупередженості. Натомість обмеження особистої участі, особливості дослідження доказів, дистанційне провадження чи використання показань, отриманих на стадії досудового розслідування, потребують перевірки з позиції інших гарантій ст. 6 ЄКПЛ - змагальності, рівності процесуальних можливостей та ефективності захисту.

Отже, запровадження спеціальних правил здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану саме по собі не дозволяє зробити висновок про їх невідповідність стандартам справедливого суду. Визначальним має бути характер конкретної зміни та її вплив на відповідну процесуальну гарантію. Необхідність забезпечити безперервність функціонування кримінальної юстиції може обґрунтовувати модифікацію окремих процедур, однак не повинна створювати можливості для довільного визначення суду, втручання у його незалежність або істотного обмеження процесуальних прав учасників.

На нашу думку, проблема полягає не стільки у протиставленні оперативності судочинства та прав особи [111], скільки у визначенні допустимих меж процесуальної диференціації в надзвичайних умовах. Оперативність не може виступати самостійною

підставою для зниження стандартів справедливого суду. Водночас і збереження всіх процедурних механізмів у незмінному вигляді не завжди можливе в умовах війни. Тому критерієм допустимості спеціального регулювання має бути те, чи є відповідна зміна об'єктивно необхідною, чи відповідає вона меті забезпечення правосуддя та чи не створює для учасників кримінального провадження непропорційного обмеження їхніх процесуальних можливостей.

Запроваджені в умовах воєнного стану особливості визначення підсудності кримінальних проваджень, формування складу суду та розподілу матеріалів між суддями доцільно розглядати передусім як елементи спеціальної кримінальної процесуальної форми, обумовленої надзвичайними умовами функціонування системи правосуддя. Їх закріплення було спрямоване на забезпечення можливості здійснювати кримінальне провадження за обставин, коли застосування загального порядку є неможливим або істотно ускладненим. Тому сам факт установлення таких правил ще не свідчить про відступ від гарантій ст. 6 ЄКПЛ. Водночас їх відповідність конвенційним стандартам має визначатися з урахуванням характеру конкретного обмеження, його необхідності та наявності гарантій від свавільного застосування.

Особливо показовим у цьому аспекті є спеціальний порядок розподілу матеріалів кримінального провадження між суддями. Відступ від автоматизованого визначення судді становить виняток із загального порядку, а тому можливість його застосування повинна бути безпосередньо пов'язана з існуванням обставин, які унеможливлюють використання звичайного механізму розподілу справ.

Відповідно, принципове значення мають дві умови: 1) фактична відсутність технічної можливості здійснити визначення судді з використанням відповідної інформаційної системи; 2) дотримання встановлених законом критеріїв черговості та рівномірності навантаження між суддями. Сукупне виконання цих вимог має запобігати довільному вибору судді для розгляду конкретного кримінального провадження.

У цьому випадку йдеться не лише про організаційний порядок роботи суду. Спосіб визначення конкретного судді безпосередньо пов'язаний із вимогою розгляду справи судом, встановленим законом, а також із гарантіями незалежності та

неупередженості суду. Саме тому спеціальна процедура розподілу матеріалів повинна застосовуватися виключно за наявності передбачених законом підстав і таким чином, щоб виключити можливість цілеспрямованого визначення бажаного складу суду.

Інший блок спеціального регулювання стосується доказування. Істотне значення в цьому аспекті мають положення ч. 11 ст. 615 КПК України, якими встановлено спеціальні умови використання під час судового розгляду показань, отриманих на стадії досудового розслідування. Законодавець пов'язує можливість використання показань свідка або потерпілого з додержанням додаткових вимог до способу їх отримання та фіксації. Щодо показань підозрюваного передбачено посилені гарантії, пов'язані, зокрема, з участю захисника та належною технічною фіксацією відповідної процесуальної дії.

Таке регулювання істотно змінює звичайну модель формування доказової інформації у кримінальному провадженні. Його запровадження можна пояснити необхідністю зберегти показання в ситуаціях, коли через бойові дії, окупацію територій, переміщення осіб або інші обставини воєнного характеру їх подальший безпосередній допит у суді може виявитися неможливим. Однак сама наявність відеозапису допиту не усуває питання про забезпечення стороні захисту можливості перевірити відповідні показання.

Саме тут виникає проблема співвідношення ч. 11 ст. 615 КПК України з гарантією, передбаченою підп. «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ, відповідно до якої обвинувачений має право допитувати свідків обвинувачення або вимагати їх допиту, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення. З позиції конвенційних стандартів визначальним є не тільки спосіб фіксації показань, а й те, чи отримала сторона захисту належну можливість поставити запитання особі, показання якої використовуються для обґрунтування обвинувачення.

У цьому аспекті необхідно розмежовувати спеціальну процедуру, передбачену ч. 11 ст. 615 КПК України, та депонування показань у порядку ст. 225 КПК України. Незважаючи на те, що обидва механізми спрямовані на збереження доказового значення показань для їх подальшого використання у суді, їх процесуальна природа та рівень забезпечення змагальності не є тотожними.

Процедура, передбачена ст. 225 КПК України, передбачає допит особи у судовому порядку ще на стадії досудового розслідування і тим самим створює значно ширші можливості для реалізації принципу змагальності та перевірки відповідних показань. Натомість відеофіксація допиту відповідно до ч. 11 ст. 615 КПК України насамперед забезпечує збереження змісту і способу отримання показань, але сама по собі не гарантує стороні захисту можливості безпосередньо поставити запитання свідку чи потерпілому.

Саме тому заслуговує на підтримку позиція І. В. Гловюк про те, що механізм, закріплений у ч. 11 ст. 615 КПК України, не повинен розглядатися як повноцінна заміна депонуванню показань у порядку ст. 225 КПК України. За можливості проведення допиту відповідно до ст. 225 КПК України використання саме цієї процедури забезпечує вищий рівень процесуальних гарантій, насамперед у частині реалізації права сторони захисту на перевірку показань. Тому застосування спеціального механізму ст. 615 КПК України найбільш обґрунтоване тоді, коли використання загальної процедури депонування є об’єктивно неможливим або істотно ускладненим обставинами воєнного стану [51, с. 41].

Водночас співвідношення цих норм не варто зводити лише до конкуренції двох способів фіксації показань. На наш погляд, законодавче закріплення ч. 11 ст. 615 КПК України відображає прагнення створити додатковий механізм збереження доказової інформації саме для тих ситуацій, у яких існує підвищений ризик неможливості подальшого допиту відповідної особи. В умовах війни такий ризик може бути пов’язаний із загибеллю або пораненням особи, її евакуацією, переміщенням, перебуванням на тимчасово окупованій території, втратою зв’язку чи іншими обставинами, які неможливо достовірно передбачити на момент проведення первинного допиту.

Проте розширення можливостей збереження доказової інформації не повинно автоматично означати розширення можливостей її використання для доведення винуватості без належної процесуальної перевірки. Відеофіксація здатна забезпечити суду можливість оцінити перебіг допиту, зміст відповідей та певні особливості поведінки допитуваної особи, однак вона не є функціональним еквівалентом

перехресного допиту і не компенсує в усіх випадках відсутність можливості сторони захисту поставити власні запитання.

Тому при використанні таких показань у судовому розгляді важливо оцінювати не лише виконання формальних вимог ч. 11 ст. 615 КПК України. Значення мають також причини відсутності відповідного свідка чи потерпілого в суді, наявність у сторони захисту можливості допитати його на попередньому етапі, доказове значення неперевірених показань для обґрунтування обвинувачення та існування інших процесуальних гарантій, здатних компенсувати обмеження права на конфронтацію.

Отже, спеціальні правила ст. 615 КПК України демонструють, що воєнний стан зумовив не просто спрощення окремих процедур, а суттєву диференціацію кримінальної процесуальної форми. При цьому одна й та сама законодавча новела може одночасно забезпечувати безперервність кримінального провадження та створювати ризики для реалізації окремих процесуальних гарантій. Саме тому оцінка таких положень не може обмежуватися встановленням їх формальної законності.

На наш погляд, справедливість відповідних законодавчих рішень повинна визначатися через співвідношення трьох взаємопов’язаних критеріїв: об’єктивної необхідності відступу від загального процесуального порядку, пропорційності запровадженого обмеження та наявності достатніх компенсаторних гарантій. Якщо застосування спеціальної процедури є необхідним через обставини воєнного стану, а обмежені процесуальні можливості особи компенсуються іншими ефективними засобами захисту, така диференціація може відповідати вимогам справедливого кримінального провадження. Натомість застосування виняткового порядку за відсутності об’єктивної необхідності або без належної компенсації обмежених прав створює ризик перетворення допустимої процесуальної адаптації на непропорційне втручання у гарантії справедливого суду.

Особливої уваги в контексті забезпечення справедливості кримінального провадження потребує передбачена ч. 11 ст. 615 КПК України можливість використання під час судового розгляду показань, отриманих на стадії досудового розслідування. Запровадження такого порядку обумовлене специфікою воєнного стану, за якого подальший безпосередній допит свідка чи потерпілого в суді може

стати неможливим. Водночас необхідність збереження доказової інформації має узгоджуватися з правом обвинуваченого на ефективну перевірку доказів, що використовуються стороною обвинувачення.

У цьому аспекті важливе значення має практика ЄСПЛ щодо застосування підп. «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ. Право обвинуваченого допитувати свідків обвинувачення або вимагати їх допиту є однією з основних гарантій змагального кримінального процесу, проте не має абсолютного характеру. Конвенція не встановлює безумовної вимоги щодо особистого допиту кожного свідка безпосередньо під час судового розгляду, а використання показань особи, яка не з'явилася до суду, саме по собі не зумовлює несправедливості всього провадження.

Відповідний підхід простежується у рішеннях ЄСПЛ у справах «Аль-Хавайя і Тахєрі проти Сполученого Королівства», «Шачашвілі проти Німеччини», «Ісгро проти Італії», «Ферантеллі і Сантаджело проти Італії», «Сітневський і Чайковський проти України», «Майялі проти Франції» та інших. Наведена практика свідчить, що Суд поступово відійшов від надмірно формального підходу, за якого вирішальним був сам факт використання неперевірених стороною захисту показань, до оцінки того, наскільки справедливим залишалося кримінальне провадження в цілому.

У сучасній практиці ЄСПЛ така оцінка передбачає врахування декількох взаємопов'язаних обставин. Насамперед з'ясовується, чи існувала поважна причина, яка об'єктивно перешкоджала особистому допиту свідка в суді. Якщо його місцезнаходження невідоме, значення має те, чи вжили компетентні органи достатніх і розумних заходів для встановлення місця перебування особи та забезпечення її участі у судовому розгляді.

Наступним критерієм є доказове значення показань відсутнього свідка. Особливо ретельної перевірки потребують ситуації, коли вони становлять єдину або вирішальну основу для висновку про винуватість обвинуваченого. Водночас сучасний підхід ЄСПЛ не дозволяє розглядати правило «єдиного або вирішального доказу» як абсолютну заборону. Значна вага неперевірених показань передусім підвищує вимоги до процесуальних гарантій, які повинні компенсувати обмеження, спричинені неможливістю їх безпосереднього оспорювання стороною захисту.

Третім критерієм є саме наявність таких компенсаторних гарантій. Суд повинен з'ясувати, чи існували інші докази, що підтверджували відповідні показання, чи мала сторона захисту можливість поставити під сумнів їх достовірність, чи були відомі обставини отримання показань, а також чи забезпечувала процедура достатні засоби для їх критичної оцінки. Відтак остаточним критерієм залишається справедливість кримінального провадження в цілому, а не формальна наявність або відсутність окремого способу перевірки доказу.

Зазначений підхід безпосередньо стосується застосування ч. 11 ст. 615 КПК України. Передбачена законодавцем відеофіксація показань свідка або потерпілого створює додаткову можливість для подальшої оцінки обставин їх отримання. Однак відеозапис не може бути прирівняний до реалізації права на конфронтацію. Він дозволяє відтворити перебіг допиту, але не забезпечує стороні захисту можливості сформулювати власні запитання, перевірити окремі твердження допитуваної особи та безпосередньо поставити під сумнів достовірність її показань.

Це означає, що дотримання формальних вимог ч. 11 ст. 615 КПК України ще не вирішує питання про справедливість використання відповідного доказу. У кожному конкретному провадженні суду необхідно враховувати причини неможливості особистого допиту свідка чи потерпілого, значення їхніх показань у системі доказів, наявність у захисту попередньої можливості поставити їм запитання та інші гарантії, здатні компенсувати відсутність безпосередньої конфронтації.

В умовах воєнного стану об'єктивна неможливість забезпечити явку свідка може виникати значно частіше, ніж за звичайних обставин. Проте існування самого правового режиму воєнного стану не повинно автоматично визнаватися достатньою причиною для використання позасудових показань. Необхідно встановлювати конкретні обставини, які унеможливили участь відповідної особи в суді. Інший підхід фактично перетворив би спеціальну процедуру, розраховану на надзвичайні умови, на загальну альтернативу безпосередньому дослідженню показань.

Не менш складним є питання використання показань самого підозрюваного. Другий абзац ч. 11 ст. 615 КПК України пов'язує можливість їх подальшого використання в суді з додатковими процесуальними умовами: участю захисника під

час допиту та відеофіксацією перебігу і результатів відповідної процесуальної дії. На відміну від показань свідка або потерпілого, проблема в цьому випадку полягає вже не у праві на конфронтацію, а передусім у забезпеченні права на мовчання та привілею проти самовикриття.

Зазначені гарантії покликані захистити особу від примусового формування доказів проти самої себе. Тому при оцінці показань, наданих підозрюваним на досудовій стадії, визначальним має бути встановлення добровільності їх отримання. Участь захисника та відеофіксація суттєво знижують ризик неправомірного впливу і створюють додаткові можливості для подальшої перевірки законності допиту, однак не можуть створювати неспростовну презумпцію добровільності наданих показань.

Якщо під час судового розгляду обвинувачений стверджує, що попередні показання були отримані внаслідок фізичного або психологічного тиску, погроз, обману чи іншого неправомірного впливу, суд повинен перевірити відповідні твердження. Відеозапис у такій ситуації має розглядатися як один із засобів перевірки обставин допиту, а не як безумовне підтвердження законності способу отримання доказової інформації.

Дещо інакше необхідно вирішувати питання, коли обвинувачений, який раніше добровільно надав показання за участю захисника, під час судового розгляду користується правом на мовчання. Сам факт такої відмови не може спричиняти для нього негативних наслідків лише через реалізацію відповідного права. Водночас із цього не випливає, що всі раніше добровільно надані показання автоматично втрачають доказове значення. У кожному випадку необхідно оцінювати обставини їх отримання, дотримання права на захист та спосіб, у який ці відомості використовуються стороною обвинувачення.

У цьому зв’язку рішення ЄСПЛ у справі «Хіні і МакГіннесс проти Ірландії» [111] доцільно розглядати насамперед як підтвердження заборони примушувати особу до надання інформації проти самої себе. Його зміст не дає достатніх підстав для висновку, що використання будь-яких раніше добровільно наданих показань після подальшої відмови обвинуваченого від давання показань автоматично становить порушення привілею проти самовикриття.

Отже, ч. 11 ст. 615 КПК України охоплює дві принципово різні з погляду конвенційних стандартів ситуації. У випадку використання показань свідків і потерпілих центральним є питання про можливість сторони захисту перевірити доказ шляхом допиту відповідної особи. Щодо показань підозрюваного основна увага повинна зосереджуватися на добровільності їх надання, забезпеченні правової допомоги та дотриманні привілею проти самовикриття.

Проведений аналіз дає підстави поставити питання про практичну сферу застосування другого абзацу ч. 11 ст. 615 КПК України. Найбільш очевидною є можливість використання цього положення під час спеціального судового провадження (in absentia), коли обвинувачений не бере безпосередньої участі у судовому розгляді, а суд оцінює показання, раніше надані ним у статусі підозрюваного з дотриманням установлених законом додаткових гарантій. Водночас обмежувати сферу застосування цієї норми виключно спеціальним судовим провадженням не видається достатньо обґрунтованим. Її зміст має визначатися у системному зв'язку з іншими положеннями КПК України, насамперед із правом особи на мовчання, привілеєм проти самовикриття та загальними правилами дослідження й оцінки доказів.

Загалом передбачені ст. 615 КПК України особливості кримінального провадження не можуть автоматично розглядатися як відступ України від зобов'язань, установлених ст. 6 ЄКПЛ. Їх запровадження обумовлене необхідністю забезпечити безперервність функціонування кримінальної юстиції за надзвичайних обставин, коли застосування звичайної процесуальної форми є неможливим або істотно ускладненим. Разом із тим відповідність таких процедур конвенційним стандартам залежить не лише від їх нормативного закріплення, а й від способу практичного застосування, пропорційності встановлених обмежень та наявності достатніх процесуальних гарантій [61].

Як уже зазначалося, право на справедливий суд у кримінальному провадженні має комплексну структуру. В умовах воєнного стану особливого значення набуває забезпечення таких його складових:

1. Суд, створений відповідно до закону. Ця гарантія передбачає не лише наявність законодавчих підстав для утворення та діяльності відповідного суду, а й дотримання правил його юрисдикції, визначення підсудності, формування складу суду та розподілу конкретної справи між суддями. Такий підхід відображено, зокрема, у рішенні ЄСПЛ у справі «Сокуренко і Стригун проти України». В умовах застосування спеціальних правил ст. 615 КПК України особливого значення набуває недопущення довільного визначення суду або конкретного судді для розгляду кримінального провадження.

2. Незалежність і неупередженість суду. Суд повинен бути інституційно захищеним від неправомірного зовнішнього чи внутрішнього впливу, а суддя - не мати особистої заінтересованості або попередньо сформованої позиції щодо результату конкретного провадження. Воєнний стан не зменшує значення цих гарантій. Навпаки, розширення можливостей державного примусу та застосування спеціальних процедур посилюють роль незалежного й неупередженого суду як гаранта захисту прав особи.

3. Реальна участь особи у судовому провадженні. Право на справедливий суд передбачає не формальну присутність учасника, а можливість реально сприймати перебіг судового розгляду, висловлювати свою позицію, реагувати на доводи іншої сторони, заявляти клопотання та брати участь у дослідженні доказів. Це набуває особливого значення при використанні дистанційного судового провадження в умовах воєнного стану.

4. Змагальність та рівність процесуальних можливостей сторін. Кожна сторона повинна мати реальну можливість ознайомитися з матеріалами та аргументами іншої сторони, висловити щодо них свою позицію і представляти власні докази за умов, які не ставлять її у суттєво невигідне становище порівняно з процесуальним опонентом. Запровадження спеціальних воєнних процедур не повинно створювати необґрунтованих переваг для сторони обвинувачення.

5. Публічність судового розгляду. Відкритість судового провадження є важливою гарантією суспільного контролю за здійсненням правосуддя. Водночас ст. 6 ЄКПЛ допускає обмеження публічності за наявності визначених підстав, зокрема коли цього потребують інтереси національної безпеки, безпеки учасників

провадження або інші легітимні інтереси. Такі обмеження повинні мати винятковий характер та застосовуватися лише в необхідному обсязі.

6. Розгляд справи у розумний строк. Воєнні обставини можуть об’єктивно впливати на тривалість кримінального провадження, однак сам факт запровадження воєнного стану не є універсальним виправданням будь-якої процесуальної затримки. Під час оцінки розумності строків необхідно враховувати складність конкретного провадження, поведінку його учасників, діяльність компетентних органів та реальний вплив воєнних обставин на можливість своєчасного проведення процесуальних дій.

7. Презумпція невинуватості. Особа не може вважатися винуватою до встановлення її вини у передбаченому законом порядку. Особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану не повинен призводити до зниження стандарту доказування або перенесення на обвинуваченого обов’язку доводити власну невинуватість.

8. Право на захист. Обвинувачений повинен мати достатні процесуальні можливості для формування та реалізації своєї позиції захисту, включаючи доступ до правової допомоги, достатній час і можливості для підготовки до захисту, конфіденційне спілкування із захисником, а також право на мовчання і привілей проти самовикриття. Зміна способу реалізації цих прав в умовах війни не повинна позбавляти їх практичної ефективності.

9. Право на перевірку доказів сторони обвинувачення. Особливе значення в кримінальному провадженні має можливість обвинуваченого допитувати свідків обвинувачення або вимагати їх допиту. Саме ця гарантія безпосередньо пов’язана із застосуванням ч. 11 ст. 615 КПК України. Якщо безпосередній допит свідка є неможливим, необхідно оцінювати причини його відсутності, доказове значення раніше наданих показань та наявність достатніх компенсаторних гарантій для сторони захисту.

10. Належне мотивування судового рішення. Судове рішення повинно містити достатні мотиви, які дозволяють зрозуміти, яким чином суд оцінив істотні аргументи сторін і докази, покладені в основу його висновків. Особливої ваги ця

вимога набуває тоді, коли суд використовує докази, можливість безпосередньої перевірки яких стороною захисту була обмежена через обставини воєнного стану.

Водночас реалізація зазначених гарантій у період воєнного стану супроводжується низкою об'єктивних та нормативно-процесуальних проблем. Серед них доцільно виокремити:

1. Зміну територіальної підсудності кримінальних проваджень. Неможливість здійснення правосуддя окремими судами через бойові дії, окупацію або безпосередню загрозу безпеці обумовлює необхідність передання справ до інших судів. Така зміна повинна здійснюватися виключно на правовій основі та не створювати можливостей для довільного вибору суду.

2. Ускладнення доступу до суду та участі у судовому провадженні. Переміщення учасників, перебування на тимчасово окупованих територіях, пошкодження транспортної та комунікаційної інфраструктури можуть фактично перешкоджати особистій участі у судових засіданнях [106]. Це зумовлює ширше використання дистанційних технологій, які, однак, повинні забезпечувати ефективну, а не суто формальну участь особи.

3. Ризик порушення розумних строків. Воєнні обставини можуть спричиняти перенесення судових засідань, неможливість своєчасного виклику учасників, отримання доказів чи проведення інших процесуальних дій. Проте кожна істотна затримка повинна мати об'єктивне пояснення, пов'язане з конкретним провадженням.

4. Особливості безпосереднього дослідження доказів. Застосування ч. 11 ст. 615 КПК України створює можливість використання в суді окремих показань, отриманих на досудовому етапі. Це актуалізує необхідність забезпечення права сторони захисту на їх ефективне оспорювання та застосування компенсаторних гарантій у разі неможливості безпосереднього допиту відповідної особи.

5. Забезпечення права на захист під час дистанційного провадження. Використання відеоконференції повинно забезпечувати не лише технічну присутність обвинуваченого, а й можливість безперешкодно спілкуватися із захисником,

конфіденційно отримувати юридичну допомогу, реагувати на перебіг розгляду та брати участь у дослідженні доказів.

6. Ризики, пов’язані зі спеціальним судовим провадженням in absentia. Відсутність обвинуваченого під час судового розгляду потребує особливо ретельної перевірки того, чи був він належним чином поінформований про провадження, чи можна встановити свідому відмову від особистої участі та чи передбачені достатні механізми подальшого захисту його прав.

7. Вплив порушень, допущених під час досудового розслідування, на справедливість подальшого судового розгляду. Окремі процесуальні порушення на ранніх стадіях можуть мати визначальний вплив на можливість ефективного захисту в суді. Це насамперед стосується доступу до захисника, добровільності показань, права на мовчання, належного отримання та збереження доказів [42].

Отже, основною проблемою реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану є не сам факт існування спеціальної кримінальної процесуальної форми, а визначення допустимих меж відступу від звичайного порядку. Воєнні обставини можуть об’єктивно вимагати зміни окремих процедур, проте не створюють загального дозволу на обмеження процесуальних гарантій.

На нашу думку, допустимість кожної такої зміни повинна визначатися за сукупністю чотирьох критеріїв: 1) наявність об’єктивної необхідності застосування спеціальної процедури; 2) переслідування нею правомірної процесуальної мети; 3) пропорційність обмеження процесуальних можливостей особи; 4) наявність достатніх компенсаторних гарантій. Саме така модель дозволяє оцінити спеціальні правила кримінального провадження не лише з позиції їх формальної законності, а й через категорію справедливості.

Таким чином, право на справедливий суд і справедливість кримінального провадження в умовах воєнного стану перебувають у тісному, але не тотожному взаємозв’язку. Перше визначає систему конкретних судових гарантій, тоді як справедливість виступає ширшим інтегративним критерієм, за допомогою якого може бути оцінено обґрунтованість, необхідність і пропорційність спеціальної процесуальної форми та забезпечення справедливого балансу між публічним

інтересом у безперервному здійсненні кримінального провадження і процесуальними правами особи.

Ефективність реалізації права на справедливий суд визначається не лише якістю його нормативного закріплення, а й спроможністю держави створити належні умови для практичного здійснення відповідних гарантій. Тому подальший розвиток судової системи України має охоплювати зміцнення незалежності суддів, удосконалення організаційного та матеріально-технічного забезпечення судів, підвищення прозорості судочинства, розвиток електронних сервісів та забезпечення реальної доступності правосуддя.

Особливого значення ці питання набули після початку повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України. Воєнні дії не лише зумовили необхідність зміни окремих процесуальних правил, а й безпосередньо вплинули на фактичну можливість здійснення правосуддя. Неможливість функціонування окремих судів, переміщення суддів та інших учасників кримінального провадження, пошкодження інфраструктури, проблеми зі зв'язком та електропостачанням сформували принципово нові умови реалізації права особи на судовий захист.

У цьому зв'язку основні виклики для забезпечення права на справедливий суд в умовах воєнного стану доцільно систематизувати таким чином:

1. Безпекові виклики. Проведення судового засідання в умовах повітряної тривоги, загрози ракетних та інших обстрілів або безпосередньої близькості бойових дій може створювати реальну небезпеку для життя і здоров'я суддів, працівників суду та учасників кримінального провадження. Тому забезпечення безпеки є необхідною передумовою здійснення правосуддя, а перенесення або переривання судового засідання за таких обставин саме по собі не може оцінюватися як необґрунтоване затягування провадження.

2. Територіальні виклики. Неможливість здійснення правосуддя судами, розташованими на тимчасово окупованих територіях або в районах активних бойових дій, обумовила необхідність зміни територіальної підсудності кримінальних проваджень. Такий механізм дозволяє зберегти можливість судового розгляду, однак водночас може створювати додаткові труднощі для учасників, пов'язані з

територіальною віддаленістю нового суду та необхідністю забезпечення участі у провадженні.

3. Кадрові та організаційні виклики. Переміщення суддів і працівників апаратів судів, кадровий дефіцит та нерівномірне навантаження на суди, до яких передаються провадження з територій, де здійснення правосуддя стало неможливим, здатні впливати на строки розгляду справ. Тому зміна підсудності повинна супроводжуватися належними організаційними заходами, які дозволяють приймаючим судам виконувати додаткове навантаження без істотного погіршення доступності та якості правосуддя.

4. Технічні виклики. Стабільне функціонування сучасного судочинства значною мірою залежить від електропостачання, доступу до мережі Інтернет та працездатності судових інформаційних систем. В умовах війни порушення роботи відповідної інфраструктури може перешкоджати проведенню відеоконференцій, автоматизованому розподілу справ, ознайомленню з матеріалами та здійсненню інших процесуальних дій.

5. Ускладнення доступу до суду. Евакуація, вимушене переміщення, перебування учасників провадження за кордоном або на тимчасово окупованій території, порушення транспортного сполучення та інші обставини воєнного характеру можуть фактично унеможливлювати особисту участь у судовому розгляді. Відтак доступ до правосуддя в умовах війни повинен оцінюватися не лише за наявністю формальної можливості звернення до суду, а й за реальною спроможністю особи скористатися відповідними процесуальними механізмами.

6. Інформаційні виклики. Необхідність захисту інформації про діяльність судів, місцезнаходження суддів та учасників провадження може обумовлювати певні обмеження відкритості судової інформації. Проте міркування безпеки не повинні перетворюватися на загальну підставу для невиправданого звуження публічності судочинства. Кожне таке обмеження потребує належного обґрунтування з позиції необхідності та пропорційності.

Реакцією на зазначені виклики стало запровадження низки організаційних і процесуальних механізмів, спрямованих на збереження функціональної спроможності судової системи. До найбільш значущих із них належать:

1. Зміна територіальної підсудності кримінальних проваджень. Передання справ до судів, які мають фактичну можливість здійснювати правосуддя, дозволило забезпечити продовження розгляду проваджень, які в іншому випадку могли б залишитися без належного судового розгляду. Водночас така зміна повинна відбуватися відповідно до чітко встановленої законом процедури, оскільки вона безпосередньо стосується гарантії розгляду справи судом, створеним відповідно до закону.

2. Розширення використання дистанційних форм участі. Відеоконференція дозволяє забезпечити участь особи в судовому засіданні за умов, коли її фізична присутність є небезпечною або об’єктивно неможливою. Водночас дистанційний формат не повинен зводити участь особи до пасивного спостереження за перебігом судового засідання. Необхідною є можливість повноцінно чути й бачити інших учасників, висловлювати позицію, заявляти клопотання, брати участь у дослідженні доказів та конфіденційно спілкуватися із захисником.

3. Адаптація організації роботи судів до безпекових умов. Зміна режиму роботи, переривання засідань під час безпосередньої небезпеки, перенесення розгляду окремих справ та застосування інших організаційних заходів можуть бути необхідними для захисту життя і здоров’я учасників. Проте такі рішення повинні враховувати характер конкретного провадження, зокрема його невідкладність та можливі наслідки відкладення розгляду.

4. Більш гнучка оцінка причин процесуальної поведінки учасників. Неявка до суду, пропуск строку або неможливість виконати певну процесуальну дію можуть бути безпосередньо пов’язані з обставинами війни. Тому вирішення питання про застосування негативних процесуальних наслідків потребує індивідуальної оцінки причин такої поведінки та реальної можливості особи виконати відповідний процесуальний обов’язок.

5. Використання цифрових технологій для забезпечення доступу до правосуддя. Електронний документообіг, дистанційна комунікація та інші цифрові інструменти можуть істотно зменшувати негативний вплив територіальних і безпекових обмежень. Однак їх застосування повинно супроводжуватися належним захистом інформації, достовірною ідентифікацією учасників та забезпеченням рівного доступу до відповідних технологічних можливостей.

Поряд із застосуванням зазначених механізмів актуальним залишається питання їх подальшого вдосконалення. На нашу думку, основними напрямами такої роботи повинні стати:

1. Удосконалення правового регулювання дистанційного кримінального провадження. Необхідно забезпечити чіткість підстав та порядку його застосування, визначити достатні технічні стандарти участі особи, механізми реагування на втрату зв'язку та інші технічні проблеми, здатні впливати на повноцінність судового розгляду.

2. Забезпечення ефективної участі обвинуваченого. Незалежно від форми участі особа повинна мати реальну можливість розуміти перебіг судового розгляду, реагувати на процесуальні дії та рішення, надавати пояснення, ставити запитання у передбачених законом випадках і здійснювати інші належні їй процесуальні права.

3. Гарантування конфіденційності спілкування із захисником. Дистанційна форма судового розгляду не повинна знижувати стандарт правової допомоги. Обвинувачений повинен мати технічну та організаційну можливість конфіденційно консультуватися із захисником до судового засідання та, коли цього потребує захист, під час його проведення.

4. Підвищення технічної автономності судів. Забезпечення резервними джерелами електроживлення, альтернативними каналами зв'язку та належним обладнанням для дистанційного провадження необхідно розглядати як одну з передумов доступності правосуддя в умовах війни.

5. Забезпечення розумного балансу між відкритістю судочинства та вимогами безпеки. Обмеження доступу до певної інформації може бути виправданим необхідністю захисту життя, безпеки учасників або інших важливих інтересів, однак воно повинно мати конкретну мету, бути обмеженим необхідним обсягом і тривалістю.

6. Збереження ефективного судового контролю за обмеженням прав особи. Особливий режим кримінального провадження не повинен призводити до перетворення виняткових процедур на звичайний порядок. Чим істотнішим є обмеження права особи, тим вагомішими повинні бути підстави для його застосування та процесуальні гарантії судового контролю.

7. Розвиток системи компенсаторних гарантій. Якщо об'єктивні обставини війни унеможливлюють реалізацію певного процесуального права у звичайному порядку, особі мають бути доступні інші засоби, які максимально зменшують негативний вплив такого обмеження. Зокрема, це може стосуватися додаткових можливостей для ознайомлення з доказами, участі захисника, перевірки показань, повторного розгляду окремих питань або оскарження процесуальних рішень.

Отже, подальше вдосконалення механізму реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану має здійснюватися не шляхом безумовного спрощення кримінальної процесуальної форми, а через пошук таких способів її адаптації, які дозволяють одночасно забезпечити функціонування кримінальної юстиції та зберегти реальний зміст основних процесуальних гарантій.

У зв'язку з цим пропонуємо оцінювати допустимість спеціальних процедур в умовах воєнного стану за такими критеріями: 1) об'єктивна обумовленість конкретними обставинами війни; 2) наявність чіткої правової підстави; 3) спрямованість на досягнення правомірної процесуальної мети; 4) неможливість або істотна ускладненість застосування менш обмежувального процесуального засобу; 5) пропорційність втручання у права учасників; 6) наявність компенсаторних процесуальних гарантій; 7) збереження можливості ефективного судового контролю.

На наш погляд, саме сукупність зазначених критеріїв дозволяє провести межу між допустимою адаптацією кримінального провадження до умов війни та невиправданим звуженням процесуальних гарантій. У цьому проявляється практичне значення справедливості як інтегративної засади: вона вимагає оцінювати не лише формальну законність спеціальної процедури, а й обґрунтованість її застосування, пропорційність створеного для особи процесуального тягаря та достатність механізмів, які компенсують відступ від звичайного порядку кримінального провадження.

Воєнний стан, запроваджений у зв'язку з повномасштабною збройною агресією проти України, істотно змінив умови реалізації права на справедливий суд. Бойові дії, тимчасова окупація територій, вимушене переміщення населення, пошкодження судової інфраструктури та інші наслідки війни об'єктивно ускладнюють застосування процесуальних механізмів, розрахованих на звичайні умови функціонування кримінальної юстиції. Водночас надзвичайний характер таких обставин не усуває необхідності забезпечення основних гарантій, передбачених ст. 6 ЄКПЛ, а зумовлює потребу у пошуку таких способів адаптації кримінальної процесуальної форми, які дозволяли б поєднати безперервність здійснення правосуддя з ефективним захистом прав його учасників.

З урахуванням виявлених проблем основними напрямами вдосконалення механізму забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану, на нашу думку, мають бути:

1. Подальший розвиток цифрових механізмів здійснення правосуддя. Неможливість особистої участі окремих учасників у судовому провадженні, зміна місцезнаходження судів та учасників процесу, порушення транспортного сполучення й інші наслідки війни обумовлюють необхідність ширшого використання електронних засобів комунікації. Перспективними напрямами є вдосконалення дистанційного судового провадження, електронного документообігу, подання процесуальних документів в електронній формі та дистанційного ознайомлення з матеріалами провадження. При цьому цифровізація повинна розглядатися не як спрощення процесуальної форми, а як альтернативний спосіб реалізації процесуальних прав. Її застосування має забезпечувати належну ідентифікацію учасників, захист інформації, безперервність зв'язку, можливість ефективної участі в судовому розгляді та конфіденційного спілкування обвинуваченого із захисником.

2. Збереження інституційних гарантій незалежності та неупередженості суду. Надзвичайні умови функціонування держави не повинні створювати додаткових можливостей для впливу на судову діяльність. Особливого значення набуває забезпечення безпеки суддів, належних умов для здійснення ними професійних повноважень та недопущення довільного втручання в порядок визначення суду або

конкретного судді. Будь-які спеціальні організаційні рішення, пов’язані з переміщенням судів, зміною територіальної підсудності чи особливостями розподілу кримінальних проваджень, повинні відповідати вимогам законності, незалежності та неупередженості суду.

3. Забезпечення реальної доступності правової допомоги. Воєнні обставини можуть істотно ускладнювати можливість своєчасного отримання професійної правничої допомоги, особливо для осіб, які перебувають на територіях, наближених до районів бойових дій, були вимушено переміщені або мають обмежені можливості пересування. У зв’язку з цим необхідним є розвиток дистанційних способів комунікації із захисником, забезпечення безперервності функціонування системи безоплатної правничої допомоги та створення належних організаційних умов для конфіденційного спілкування особи з адвокатом. Важливо, щоб дистанційна форма надання правової допомоги не знижувала її ефективності.

4. Посилення процесуальних гарантій у кримінальних провадженнях, безпосередньо пов’язаних зі збройною агресією. Розслідування та судовий розгляд кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, колабораційної діяльності та інших кримінальних правопорушень, пов’язаних із війною, відбуваються в умовах підвищеного суспільного інтересу. Однак характер інкримінованого діяння та суспільна оцінка відповідних подій не можуть знижувати стандартів процесуальних гарантій. Особливого значення в таких провадженнях набувають презумпція невинуватості, незалежність і неупередженість суду, право на захист, змагальність, належна перевірка доказів та недопущення формування висновку про винуватість під впливом позапроцесуальних факторів.

5. Забезпечення доступу до правосуддя військовослужбовців. Особливості проходження військової служби, перебування в районах виконання бойових завдань, обмежена можливість залишити місце служби та інші об’єктивні обставини можуть істотно ускладнювати особисту участь військовослужбовця у кримінальному провадженні. Проте це не обов’язково потребує створення окремої моделі судочинства для такої категорії осіб. Доцільнішим видається адаптувати існуючі процесуальні механізми, зокрема дистанційну участь, порядок виклику та

повідомлення, визначення поважності причин неявки, таким чином, щоб особливості проходження військової служби не перетворювалися на фактичну перешкоду для реалізації права на судовий захист.

6. Забезпечення права на переклад у кримінальному провадженні. Воєнні події збільшили кількість проваджень, учасниками яких можуть бути іноземці, особи без громадянства та особи, які не володіють або недостатньо володіють мовою кримінального провадження. За таких умов особливого значення набуває своєчасне залучення кваліфікованого перекладача та забезпечення достатньої якості перекладу. Цифрові засоби перекладу можуть використовуватися як допоміжний інструмент, однак у процесуально значущих ситуаціях не повинні замінювати професійний переклад, якщо від його точності залежить розуміння обвинувачення або ефективність реалізації права на захист.

7. Удосконалення механізмів дистанційної участі у судовому провадженні. Сам факт підключення особи до судового засідання за допомогою відеозв'язку ще не означає забезпечення її ефективної участі. Необхідно гарантувати належну якість аудіо- та відеозв'язку, можливість своєчасно реагувати на перебіг розгляду, ставити запитання, заявляти клопотання, досліджувати докази та конфіденційно спілкуватися із захисником. У разі технічних проблем, які істотно перешкоджають реалізації зазначених прав, продовження судового розгляду може поставити під сумнів справедливість відповідної процедури.

8. Удосконалення порядку застосування спеціальних процедур, передбачених ст. 615 КПК України. Винятковий характер таких процедур обумовлює необхідність їх застосування лише за наявності конкретних обставин, які унеможливлюють або істотно ускладнюють використання загального процесуального порядку. Сам факт дії воєнного стану не повинен автоматично бути достатньою підставою для застосування кожного передбаченого ст. 615 КПК України відступу. У відповідному процесуальному рішенні доцільно встановлювати конкретні обставини, які обумовили необхідність застосування спеціального порядку.

9. Розвиток компенсаторних процесуальних гарантій. У випадках, коли через об'єктивні обставини воєнного характеру певне процесуальне право неможливо

реалізувати у звичайній формі, необхідно забезпечувати альтернативні механізми, здатні максимально зменшити негативний вплив такого обмеження. Зокрема, при неможливості безпосереднього допиту свідка особливого значення набувають можливість перевірки його попередніх показань, наявність інших підтверджувальних доказів та додаткові гарантії для сторони захисту. Чим істотнішим є відступ від звичайної процедури, тим більш вагомими мають бути відповідні компенсаторні механізми.

10. Запровадження системного моніторингу практики застосування спеціальних воєнних процедур. Предметом такого моніторингу мають бути не лише випадки формального порушення процесуального законодавства, а й практичний вплив спеціальних процедур на доступ до суду, розумність строків, ефективність участі особи, реалізацію права на захист та інші гарантії справедливого суду. Узагальнення відповідної судової практики дозволило б своєчасно виявляти проблемні аспекти застосування спеціального режиму та визначати необхідність його законодавчого коригування.

11. Забезпечення тимчасового характеру спеціальних процесуальних обмежень. Особливі процедури, запроваджені у зв’язку з воєнними обставинами, не повинні автоматично перетворюватися на постійні елементи кримінальної процесуальної форми після зникнення причин, які обумовили їх застосування. Тому доцільним є періодичне оцінювання необхідності збереження відповідних винятків та можливості повернення до загального порядку реалізації процесуальних гарантій.

Отже, удосконалення механізму забезпечення права на справедливий суд у період воєнного стану повинно ґрунтуватися не на загальному зниженні процесуальних стандартів, а на адаптації способів їх реалізації до надзвичайних обставин. Воєнний стан може об’єктивно обумовлювати зміну окремих процедур, однак така зміна має бути юридично обґрунтованою, необхідною та пропорційною конкретній ситуації.

На нашу думку, допустимість спеціальної кримінальної процесуальної процедури в умовах воєнного стану доцільно визначати за такими критеріями: 1) наявність конкретних обставин воєнного характеру, які унеможливлюють або істотно

ускладнюють застосування загального порядку; 2) наявність належної правової підстави; 3) правомірність мети відповідного відступу; 4) необхідність його застосування в конкретному кримінальному провадженні; 5) пропорційність обмеження процесуальних прав поставленій меті; 6) відсутність менш обмежувального способу досягнення відповідного процесуального результату; 7) наявність достатніх компенсаторних гарантій; 8) збереження можливості ефективного судового контролю.

Таким чином, забезпечення справедливого суду в умовах війни не означає незмінності кримінальної процесуальної форми. Визначальним є те, щоб її вимушена диференціація не руйнувала сутнісного змісту процесуальних гарантій. У цьому аспекті справедливість виступає критерієм оцінки меж такої диференціації: вона вимагає, щоб кожен відступ від загальної процедури був об'єктивно обумовленим, необхідним і пропорційним, а обмеження процесуальних можливостей особи компенсувалося достатніми правовими гарантіями.

Висновки до Розділу 2

1. Право на справедливий суд належить до базових правових гарантій, без забезпечення яких неможливе належне функціонування кримінального судочинства у правовій державі. Його нормативну основу становлять положення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Конституції України та кримінального процесуального законодавства. Зміст цього права не обмежується можливістю особи звернутися до суду, а охоплює комплекс інституційних і процесуальних вимог, дотримання яких забезпечує належний судовий розгляд та ефективний захист прав, свобод і законних інтересів особи.

Особливе значення зазначених гарантій у кримінальному провадженні обумовлене характером кримінальної процесуальної діяльності, яка передбачає можливість застосування державного примусу та істотного втручання у сферу прав і свобод людини. Саме тому законність такого втручання повинна поєднуватися з дієвими механізмами судового контролю та достатніми процесуальними

можливостями особи для захисту своїх інтересів. Недотримання відповідних вимог здатне поставити під сумнів не лише справедливість конкретного провадження, а й довіру до системи кримінальної юстиції загалом.

2. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні має складну структуру та реалізується через систему взаємопов'язаних гарантій. До основних із них належать: 1) доступ до суду, що передбачає реальну можливість особи скористатися судовим механізмом захисту своїх прав; 2) розгляд справи незалежним і неупередженим судом, створеним відповідно до закону; 3) дотримання розумних строків судового провадження; 4) публічність судового розгляду з урахуванням передбачених законом і Конвенцією допустимих винятків; 5) змагальність провадження та рівність процесуальних можливостей сторін; 6) презумпція невинуватості; 7) забезпечення права на захист, включаючи можливість користуватися професійною правничою допомогою; 8) право обвинуваченого бути поінформованим про характер і причини висунутого проти нього обвинувачення та мати достатній час і можливості для підготовки захисту; 9) право допитувати свідків обвинувачення або вимагати їх допиту та забезпечувати виклик і допит свідків захисту; 10) право на безоплатну допомогу перекладача у випадках, передбачених ст. 6 ЄКПЛ.

Зазначені гарантії утворюють взаємопов'язану систему, тому оцінка справедливості судового розгляду не повинна обмежуватися формальною перевіркою дотримання окремого процесуального правила. Визначальним є те, наскільки створена процедура в цілому забезпечила особі реальну можливість брати участь у провадженні, представляти свою позицію, оспорювати докази обвинувачення та ефективно користуватися передбаченими законом засобами захисту.

3. Воєнний стан істотно змінив фактичні та правові умови реалізації права на справедливий суд в Україні. Бойові дії, тимчасова окупація територій, переміщення судів та учасників кримінального провадження, безпекові загрози, пошкодження інфраструктури та інші наслідки збройної агресії обумовили необхідність адаптації звичайної кримінальної процесуальної форми до надзвичайних умов. Водночас така адаптація не повинна означати автоматичного зниження стандартів захисту процесуальних прав особи.

Удосконалення механізму забезпечення права на справедливий суд у період воєнного стану має здійснюватися з урахуванням стандартів ЄКПЛ та практики ЄСПЛ і передбачати: 1) зміцнення інституційної спроможності та незалежності судової влади; 2) подальший розвиток електронного та дистанційного судочинства із забезпеченням ефективної участі особи у провадженні; 3) збереження доступності професійної правничої допомоги незалежно від місцезнаходження учасників; 4) забезпечення належного судового контролю за застосуванням спеціальних процесуальних процедур; 5) урахування об'єктивних потреб осіб, можливості яких щодо участі у кримінальному провадженні істотно обмежені наслідками війни; 6) застосування достатніх компенсаторних гарантій у випадках, коли реалізація певного процесуального права у звичайній формі є об'єктивно неможливою.

Таким чином, особливості воєнного стану можуть обумовлювати диференціацію кримінальної процесуальної форми, проте не повинні призводити до втрати сутнісного змісту права на справедливий суд. Допустимість відповідних відступів має визначатися з урахуванням їх об'єктивної необхідності, пропорційності та наявності достатніх процесуальних гарантій, здатних забезпечити справедливість кримінального провадження навіть за надзвичайних умов.

Окремі положення та результати дослідження, викладені у розділі 1 дисертації, апробовано на Міжнародній мультидисциплінарній науковій конференції «Дев'яносто сьомі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки» (м. Львів, Україна – м. Ополе, Польща, 29–30 травня 2025 р.) та відображено у публікації: Гайдак О. В. «Елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні України». Дев'яносто сьомі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової конференції (м. Львів, Україна – м. Ополе, Польща, 29–30 травня 2025 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів: ФО-П Шпак В. Б [44]. У публікації систематизовано основні елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні та розкрито їх зміст з урахуванням міжнародних стандартів і практики ЄСПЛ.

РОЗДІЛ 3
УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

3.1. Порівняльно правовий аналіз забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні зарубіжних країн

Право на судовий захист є одним із фундаментальних прав людини та знаходить своє відображення в конституційному законодавстві значної кількості держав. При цьому способи його нормативного закріплення можуть відрізнятися від положень, передбачених ст. 55 Конституції України. Такі відмінності стосуються переважно юридичної форми та обсягу нормативної конкретизації, тоді як основне призначення цього права залишається спільним - гарантувати особі можливість звернення до суду з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів.

Порівняльний аналіз зарубіжного законодавства свідчить про відсутність єдиної моделі забезпечення дотримання розумних строків судового провадження. У різних державах сформувалися власні правові засоби, спрямовані як на запобігання необґрунтованому затягуванню судового розгляду, так і на усунення або компенсацію наслідків уже допущеного порушення. Відповідні механізми різняться за правовою природою, підставами та порядком застосування, компетентними органами й способами відновлення порушеного права. З огляду на потребу вдосконалення таких засобів в Україні доцільним є дослідження досвіду держав, які вже сформували спеціальні внутрішньодержавні механізми реагування на надмірну тривалість судового провадження. До них, зокрема, належать Італія, Польща, Словенія, Хорватія та Молдова.

Показовим у цьому контексті є досвід Італії, де проблема недотримання розумних строків судового розгляду протягом тривалого часу мала системний характер. Важливу роль у її виявленні та подальшому формуванні національного механізму правового захисту відіграла практика ЄСПЛ. Так, у справі «Капуано проти Італії» [137] Суд установив порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ у зв’язку з надмірною тривалістю судового провадження. Надалі значна кількість однотипних звернень та

рішень ЄСПЛ засвідчила, що йшлося вже не про поодинокі випадки, а про стійкий недолік функціонування національної системи правосуддя. Масштабність цієї проблеми стала підставою для появи в конвенційному дискурсі поняття «італійська проблема» [24, с. 75].

Необхідність створення ефективного внутрішньодержавного засобу реагування на надмірну тривалість судових проваджень зумовила прийняття у 2001 році так званого Закону Пінто. Його запровадження стало спробою перенести основний механізм захисту порушеного права з міжнародного на національний рівень та надати особі можливість отримати компенсацію без необхідності безпосереднього звернення до ЄСПЛ.

Основу італійської моделі становив компенсаційний підхід. Особа, яка вважала, що тривалість розгляду її справи вийшла за межі розумного строку, отримувала можливість вимагати відшкодування шкоди, заподіяної таким порушенням. Звернення за відповідною компенсацією допускалося як у процесі тривалого судового провадження, так і після його завершення - протягом установленого законом строку після набрання остаточним рішенням законної сили. Розгляд таких вимог було віднесено до компетенції відповідного суду вищого рівня.

Отже, особливість італійського підходу полягала у створенні спеціального внутрішньодержавного засобу захисту, спрямованого передусім на компенсацію наслідків порушення вимоги розумного строку. Водночас досвід Італії демонструє важливішу закономірність: систематичне встановлення ЄСПЛ однотипних порушень може свідчити про необхідність не лише відшкодування шкоди в окремих справах, а й формування на національному рівні правових механізмів, здатних запобігати повторенню відповідної системної проблеми.

Італійський досвід законодавчого реагування на проблему надмірної тривалості судових проваджень має як позитивні, так і дискусійні аспекти. Важливою перевагою Закону Пінто стала його орієнтація на конвенційні стандарти: положення нормативного акта безпосередньо пов’язувалися зі ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, а при встановленні факту порушення розумного строку національні суди мали враховувати підходи, сформовані у практиці ЄСПЛ. Вони використовувалися,

зокрема, для оцінювання виправданості загальної тривалості провадження, з'ясування ролі державних органів у виникненні затримок та вирішення питання про належний розмір грошового відшкодування. У такий спосіб критерії, які до цього переважно застосовувалися на міжнародному рівні, були інтегровані у внутрішньодержавний механізм захисту.

Разом із тим функціонування цього механізму виявило низку недоліків. Розгляд вимог про компенсацію створив додаткове навантаження на апеляційні суди та потребував значних фінансових і організаційних ресурсів. Більше того, тривалим інколи ставав уже сам розгляд заяв про відшкодування за порушення розумного строку, внаслідок чого до ЄСПЛ надходили нові скарги. Проблемними виявилися також питання визначення правової природи компенсації та її розміру. Критика стосувалася, зокрема, недостатності присуджуваного відшкодування та залежності його виплати від наявних бюджетних ресурсів [18, с. 38–4714; 21, с. 125–148]. Таким чином, італійський досвід засвідчив певний парадокс: засіб, створений для компенсації надмірної тривалості судового розгляду, сам може втрачати ефективність, якщо процедура його застосування стає складною і тривалою.

Подальший розвиток національних засобів захисту права на розгляд справи упродовж розумного строку можна простежити на прикладі Польщі. Вагомий вплив на формування польської моделі мало рішення ЄСПЛ у справі «Кудла проти Польщі», в якому особливої актуальності набуло питання існування на внутрішньодержавному рівні ефективного засобу захисту від надмірної тривалості провадження [21, с. 125–148].

Результатом подальшого вдосконалення законодавства, що відбувалося, зокрема, під впливом позицій ЄСПЛ та Комітету Міністрів Ради Європи, стало прийняття у 2004 році Закону «Про скарги щодо порушення права сторони на розгляд справи без необґрунтованих затримок». На відміну від італійського підходу, польський законодавець не обмежився питанням компенсації вже допущеного порушення. Було створено механізм, який дозволяв реагувати на затягування провадження безпосередньо під час його здійснення. Підставою для звернення визнавалася ситуація, за якої тривалість розгляду перевищувала час, об'єктивно

необхідний для встановлення фактичних обставин, вирішення відповідних правових питань або забезпечення виконання судового рішення.

Суттєвою особливістю польської моделі стало поширення вимоги розумного строку не тільки на судовий розгляд, а й на стадію виконання судового рішення та пов'язані з нею процедури. Такий підхід ґрунтується на розумінні того, що своєчасність правосуддя не повинна оцінюватися виключно моментом ухвалення судового акта: якщо його виконання необґрунтовано затягується, ефективність судового захисту також може бути поставлена під сумнів.

Контроль за дотриманням установлених строків здійснюється насамперед судом вищої інстанції. Водночас для скарг, пов'язаних із тривалістю виконавчого провадження, передбачено спеціальний порядок визначення компетентного суду. Законодавець обмежив і строк розгляду самої скарги: відповідне рішення має бути прийняте протягом двох місяців після відкриття провадження.

Встановлення факту необґрунтованої затримки може мати декілька правових наслідків. Суд вищої інстанції уповноважений визначити необхідність ужиття заходів, спрямованих на прискорення подальшого розгляду. При цьому такі вказівки не можуть стосуватися змісту майбутнього рішення, що дозволяє зберегти процесуальну самостійність суду, який розглядає справу по суті. Поряд із прискорювальним механізмом закон передбачає і можливість грошової компенсації: якщо заявник заявив відповідну вимогу, обов'язок здійснити виплату може бути покладений на Державне казначейство або іншого визначеного законом суб'єкта.

Польська система передбачає й додаткову можливість захисту майнових та немайнових інтересів особи після завершення основного провадження. Зокрема, положення цивільного законодавства дозволяють вимагати відшкодування матеріальної та моральної шкоди, спричиненої надмірною тривалістю розгляду [25, с. 26]. Отже, характерною рисою польського підходу є поєднання двох напрямів захисту: припинення або мінімізації затримки, яка ще триває, та компенсації негативних наслідків уже допущеного порушення.

Своєю специфікою характеризується становлення відповідних механізмів у Хорватії. На відміну від одномоментного запровадження спеціального засобу захисту,

хорватська система формувалася поетапно. Спочатку центральне місце в ній посідала конституційна скарга, тоді як у подальшому акцент поступово було перенесено на засоби захисту, реалізація яких здійснювалася в межах системи судів загальної юрисдикції.

На початковому етапі особа могла порушити перед Конституційним Судом Хорватії питання про недотримання розумного строку розгляду її справи. Проте наявність такого засобу ще не означала його практичної ефективності. Зокрема, у справі «Соч проти Хорватії» ЄСПЛ визнав відповідний механізм недостатньо ефективним з огляду на встановлені національним законодавством умови його використання [4]. Виявлені проблеми стали передумовою подальшого перегляду національного механізму захисту.

Новий етап розпочався після прийняття у 2005 році Закону про суди, який спеціально врегулював питання захисту права на розгляд справи упродовж розумного строку. Відтоді особа отримала можливість порушувати питання про надмірну тривалість провадження перед судом вищої інстанції. Побудова такого механізму відповідно до принципу інстанційності дала змогу перенести реагування на процесуальні затримки безпосередньо до системи загальних судів.

При цьому конституційний механізм не був повністю усунутий. Конституційна скарга зберегла значення остаточного внутрішньодержавного засобу захисту після використання інших передбачених законодавством процедур. Особливе значення вона має щодо рішень Верховного Суду, які не можуть бути предметом подальшого перегляду в межах звичайної системи судових інстанцій.

Наведений досвід дає підстави виокремити різні способи законодавчого реагування на проблему надмірної тривалості провадження. В Італії основний акцент було зроблено на відшкодуванні наслідків уже допущеного порушення; польське законодавство поєднало можливість прискорення провадження з компенсацією та поширило відповідні гарантії на виконання судових рішень; у Хорватії відбулася поступова трансформація моделі від конституційного контролю до багаторівневої системи судового захисту. Відмінність цих моделей водночас не змінює їх спільного призначення - забезпечити особі можливість домогтися усунення порушення або

отримати належне відшкодування на національному рівні, не покладаючи виконання цієї функції виключно на ЄСПЛ. Саме тому ефективність відповідного механізму доцільно оцінювати за його реальною здатністю попередити подальше затягування провадження, припинити порушення, яке триває, або компенсувати його наслідки**.**

Ефективність засобу захисту від надмірної тривалості судового провадження значною мірою залежить від того, чи здатний він вплинути на перебіг справи ще до її завершення. Саме тому в окремих європейських державах поряд із грошовим відшкодуванням застосовуються процесуальні інструменти, спрямовані безпосередньо на усунення затримки. У разі встановлення порушення суд вищої інстанції може визначити строк, протягом якого провадження має бути завершене, а також вирішити питання про виплату заявникові компенсації за рахунок держави.

Показовим у цьому аспекті є досвід Словенії. Необхідність створення дієвого внутрішньодержавного механізму забезпечення своєчасності судового розгляду особливо актуалізувалася після рішення ЄСПЛ у справі «Лукенда проти Словенії» [3]. Наслідком подальшого реформування стало прийняття у 2006 році спеціального Закону про захист права на справедливий судовий розгляд без необґрунтованих затримок. Його концепція була побудована таким чином, щоб особа могла не лише вимагати відшкодування за вже допущену надмірну тривалість провадження, а й домагатися прискорення розгляду справи, яка ще перебуває в суді.

Відповідно, словенська система передбачає два взаємопов’язані напрями правового захисту. Перший спрямований на оперативне усунення затримки та реалізується під час незавершеного судового провадження. Другий застосовується у зв’язку з наслідками порушення і передбачає можливість отримання відповідного відшкодування. Таке розмежування має принципове значення, оскільки дозволяє реагувати як на саме порушення, що продовжується, так і на шкоду, яку воно вже спричинило.

Для першого напряму характерним є використання наглядової скарги. Вона подається голові суду, який розглядає відповідну справу, і фактично запускає процедуру перевірки причин затримки. Голова суду може витребувати від судді інформацію про здійснені процесуальні дії, поточний стан провадження та

перспективи його завершення, а за необхідності - ознайомитися з матеріалами справи. Отже, наглядова скарга виконує не стільки компенсаційну, скільки контрольну функцію, оскільки дає можливість своєчасно встановити причини затягування та визначити способи їх усунення.

Якщо суддя письмово підтверджує, що необхідні процесуальні дії будуть здійснені, а розгляд завершиться протягом чотирьох місяців, подальше застосування заходів за наглядовою скаргою не здійснюється. За відсутності ознак необґрунтованої затримки голова суду відмовляє у її задоволенні. Натомість встановлення порушення створює підстави для застосування конкретних організаційно-процесуальних заходів. Зокрема, може бути визначено строк для подальшого розгляду справи тривалістю від п’ятнадцяти днів до шести місяців, встановлено пріоритетність її розгляду та запроваджено контроль за виконанням необхідних дій.

Причини затримки також впливають на характер заходів реагування. Якщо своєчасному розгляду перешкоджає надмірне навантаження судді або його тривала відсутність, справа може бути передана іншому судді. Таким чином, словенський механізм передбачає не лише фіксацію факту порушення, а й можливість безпосередньо впливати на організаційні обставини, що його спричинили.

Якщо звернення з наглядовою скаргою не призвело до належного прискорення провадження, особа може скористатися наступним рівнем захисту. Поки справа залишається нерозглянутою, вона має можливість звернутися до голови суду вищої інстанції з вимогою встановити строк, у межах якого провадження повинно бути завершене. Отже, законодавець передбачив послідовне використання засобів реагування: від внутрішнього контролю в суді, де виникла затримка, до втручання суду вищого рівня. Після використання передбачених законом процедур особа також може звернутися за конституційним захистом.

Самостійне місце у цій системі посідає відшкодування наслідків надмірної тривалості провадження. Після завершення справи особа, право якої було порушено, може вимагати від держави компенсації моральної шкоди. Водночас можливість застосування такого способу захисту пов’язується з поведінкою самого заявника: під час основного провадження він повинен використати передбачені законом засоби,

спрямовані на його прискорення. Додаткові підстави для компенсації моральної шкоди містяться також у Кодексі про зобов'язання (Obligation Code).

Ефективність сформованої у Словенії системи засобів реагування на надмірну тривалість судового провадження отримала оцінку і в практиці ЄСПЛ. У справі «Грзинчич проти Словенії» Суд визнав запроваджені на національному рівні механізми такими, що відповідають вимогам ефективного засобу юридичного захисту, передбаченого ст. 13 ЄКПЛ. Особливого значення при цьому набуло поєднання двох способів реагування на порушення: можливості прискорити провадження, яке ще триває, та отримати відшкодування за наслідки вже допущеної затримки [2]. Отже, цінність словенської моделі полягає насамперед у її комплексному характері, оскільки вона дозволяє впливати як на саме порушення, так і на спричинені ним негативні наслідки.

Власний механізм захисту від надмірної тривалості судових процедур було сформовано й у Республіці Молдова. У 2011 році національне законодавство було доповнено Законом «Про відшкодування державою шкоди, заподіяної порушенням права на судовий розгляд у розумний строк або права на виконання судового рішення в розумний строк». Уже з предмета його регулювання випливає, що вимога своєчасності поширюється не тільки на розгляд справи судом, а й на виконання ухваленого рішення. Такий підхід має принципове значення, оскільки надмірна тривалість виконання судового акта також здатна нівелювати практичну цінність отриманого особою судового захисту.

Молдовська модель має переважно компенсаційну спрямованість. Особа може звернутися до суду з вимогою встановити факт порушення відповідного права та відшкодувати заподіяну цим шкоду. Специфічною рисою процедури є розподіл обов'язків щодо обґрунтування обставин, пов'язаних із тривалістю провадження. Заявник повинен навести обставини, які свідчать про порушення його права, тоді як державний орган, діяльність якого спричинила затримку, надає Міністерству юстиції як представнику держави інформацію та обґрунтування щодо перебігу відповідного провадження. За необхідності для перевірки цих обставин можуть бути надані

матеріали справи або їх копії. Окремо законодавством урегульовано строки, у межах яких особа може скористатися таким способом захисту.

Порівняльний аналіз законодавства інших європейських держав свідчить, що універсальної моделі реагування на порушення розумного строку не сформовано. Національні правопорядки використовують різні за юридичною природою засоби, які умовно можна поділити на **прискорювальні, компенсаційні та змішані**. Так, у Чехії особа може вимагати встановлення строку для вчинення конкретної процесуальної дії, а також порушувати питання про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, спричиненої надмірною тривалістю провадження. У Словаччині одним із засобів захисту є звернення з конституційною скаргою. Австрійський підхід передбачає можливість ініціювати встановлення строку, протягом якого має бути здійснена відповідна процесуальна дія. Незважаючи на відмінності у процедурі та компетентних органах, призначення таких механізмів є спільним - створити можливість реагування на необґрунтовану процесуальну бездіяльність на національному рівні.

Водночас аналіз спеціальних засобів забезпечення розумного строку доцільно доповнити дослідженням того, як у конституціях європейських держав визначається саме право особи на судовий захист. Порівняння відповідних положень демонструє різні способи його нормативного закріплення - від прямого проголошення права кожного на звернення до суду до формулювання окремих його складових через гарантії доступу до компетентного суду та можливості бути ним заслуханим.

Зокрема, ст. 20 Конституції Греції передбачає можливість особи одержати правовий захист у суді та викласти перед ним свої погляди щодо прав та інтересів у встановленому законом порядку. Таким чином, конституційна конструкція охоплює не тільки доступ до суду, а й можливість особи бути почутою в межах відповідної процедури.

Стаття 24 Конституції Іспанії закріплює право на ефективний судовий захист прав і законних інтересів та недопустимість відмови в такому захисті. У цьому випадку акцент зроблено саме на його ефективності, тобто судовий механізм повинен бути не формально доступним, а здатним забезпечити реальний розгляд вимог особи та захист її прав.

Ще більш безпосередньо можливість звернення за судовим захистом закріплена у ст. 24 Конституції Італії, відповідно до якої кожен може звертатися до суду для захисту своїх прав і законних інтересів, а право на захист гарантується на всіх стадіях і рівнях провадження. Така конструкція поєднує загальність доступу до суду із забезпеченням можливості здійснювати захист протягом усього судового процесу.

Інший спосіб нормативного закріплення використано в Конституції Нідерландів. Її ст. 17 гарантує, що ніхто не може бути проти своєї волі позбавлений можливості бути заслуханим судом, компетенція якого визначена законом. У цьому разі право на судовий захист розкривається через інституційну гарантію доступу до належного суду, а не через його безпосереднє формулювання як окремого суб'єктивного права.

Проведене порівняння дозволяє зробити висновок, що відмінності між європейськими державами простежуються на двох рівнях. **На конституційному рівні** вони стосуються способу нормативного закріплення права на судовий захист, тоді як **на процедурному рівні** - вибору конкретних засобів реагування на надмірну тривалість судового розгляду та виконання судових рішень. При цьому найбільш функціонально повними є механізми, які не обмежуються грошовою компенсацією після завершення справи, а дозволяють особі вимагати усунення затримки ще під час провадження. Саме поєднання превентивно-прискорювальних і компенсаційних засобів створює передумови для того, щоб вимога розумного строку мала не декларативний, а практично забезпечений характер.

Досить розгорнутий підхід до конституційного регулювання права на судовий захист застосовано у Португалії. Стаття 20 Конституції цієї держави не обмежується проголошенням можливості особи звернутися до суду, а закріплює сукупність гарантій, покликаних забезпечити реальність такого захисту. Передусім кожному гарантується доступ до права і судових процедур для відстоювання своїх прав та охоронюваних законом інтересів. При цьому матеріальне становище особи не може бути перешкодою для одержання правосуддя. Із цією гарантією безпосередньо пов'язане право на правову інформацію та консультацію, юридичну допомогу і представництво адвокатом у передбачених законом випадках. Окреме місце відведено

вимогам до самої процедури: справа повинна бути вирішена упродовж розумного строку та відповідно до справедливої процедури. Для захисту особистих прав, свобод і гарантій Конституція передбачає також спеціальні прискорені процедури, призначення яких полягає у забезпеченні своєчасного та ефективного реагування на їх порушення або загрозу такого порушення. Отже, португальська модель розкриває право на судовий захист комплексно, поєднуючи доступність правосуддя, юридичну допомогу, справедливість процедури та своєчасність розгляду.

У Конституції Фінляндії відповідні гарантії сконцентровано у § 21, присвяченому правовому захисту. Його зміст свідчить про орієнтацію законодавця не лише на забезпечення доступу особи до компетентного органу, а й на встановлення певних якісних характеристик розгляду. Кожному гарантується належний розгляд справи без невиправданої затримки судом або іншим органом, компетенція якого визначена законом. Важливою складовою цієї конструкції є можливість передати рішення, що стосується прав чи обов'язків особи, на розгляд суду або іншого незалежного органу правосуддя. Відтак фінська модель дозволяє розглядати судовий захист як сукупність взаємопов'язаних можливостей, що включають своєчасний розгляд, належну процедуру та судовий контроль за юридично значущими для особи рішеннями.

Інакше побудовано відповідне конституційне регулювання у Франції. Конституція Французької Республіки не містить окремої розгорнутої норми, яка б безпосередньо визначала зміст загального права кожного на судовий захист. Водночас ст. 66 закріплює принципове положення про судову владу як гаранта особистої свободи та покладає на неї функцію забезпечення захисту від свавільного позбавлення волі відповідно до умов, установлених законом. Отже, у цьому випадку йдеться радше про конституційне визначення гарантій охорони особистої свободи засобами судової влади, ніж про нормативне розкриття всіх складових права на судовий захист. Це, однак, не означає відсутності відповідного права у французькій правовій системі, оскільки його зміст не вичерпується положеннями однієї статті Конституції.

Особливий підхід простежується у Федеральній конституції Швейцарії, де гарантії судового захисту закріплено через взаємопов'язані положення про належну

процедуру та вимоги до суду. Так, ст. 29 визначає загальні процесуальні гарантії, які діють у судовому та адміністративному провадженні. До них належать право особи на рівне та справедливе ставлення, вирішення справи упродовж розумного строку, можливість бути заслуханою, а також, за встановлених умов, право на безоплатну правову допомогу. Ці положення доповнюються ст. 30, відповідно до якої справа має розглядатися компетентним, незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. Водночас установлено заборону створення надзвичайних судів. Таким чином, швейцарська конституційна модель поєднує дві групи гарантій: перша визначає належні характеристики процедури, друга - інституційні вимоги до суду, який цю процедуру здійснює.

Право на звернення до суду передбачене й конституційним законодавством Грузії. При цьому відповідні положення необхідно розглядати у взаємозв'язку з іншими процесуальними гарантіями, зокрема правом на захист, вимогами до судової юрисдикції, гарантіями особи у кримінальному провадженні та можливістю вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями або діями органів публічної влади. Такий підхід свідчить, що зміст судового захисту формується не лише через проголошення права звернутися до суду, а й через систему правових засобів, необхідних для його практичної реалізації.

У Конституції Болгарії право на захист пов'язується із ситуаціями порушення або загрози порушення прав чи законних інтересів. Стаття 56 передбачає також можливість користуватися допомогою захисника під час взаємодії з державними органами. Водночас буквальне формулювання цієї норми використовує категорію «громадянин». Однак оцінювати таку термінологічну особливість як безумовне виключення іноземців та осіб без громадянства зі сфери судового захисту було б недостатньо обґрунтовано. Визначення кола носіїв відповідних прав потребує системного аналізу інших конституційних положень, міжнародних зобов'язань держави та галузевого законодавства.

Лаконічніші конструкції закріплення відповідного права характерні для конституцій держав Балтії. Стаття 30 Конституції Литви гарантує особі можливість звернутися до суду у разі порушення її конституційних прав чи свобод. У Конституції

Латвії відповідна гарантія сформульована дещо ширше: ст. 92 передбачає право кожного захищати свої права та законні інтереси у справедливому суді. Тобто латвійська конституційна конструкція поряд із доступом до судового захисту безпосередньо містить вимогу справедливості суду.

Наведені положення дозволяють простежити різний ступінь конституційної деталізації права на судовий захист. Так, у Португалії, Фінляндії та Швейцарії його нормативне забезпечення фактично охоплює комплекс гарантій, що характеризують не лише можливість звернення до суду, а й якість відповідної процедури: своєчасність розгляду, право бути почутим, юридичну допомогу, незалежність та неупередженість суду. Натомість в інших розглянутих правопорядках конституційні норми мають більш загальний характер, а конкретний зміст відповідного права формується через сукупність інших конституційних положень, процесуального законодавства та судової практики.

На наш погляд, така відмінність має значення для розмежування права на судовий захист, доступу до правосуддя та права на справедливий суд. Сам факт конституційного гарантування можливості звернення до суду характеризує передусім юридичну доступність механізму судового захисту. Натомість вимоги щодо незалежності та неупередженості суду, розумного строку, належної процедури, правової допомоги та можливості бути заслуханим визначають якісні параметри реалізації цього права. Отже, зарубіжний досвід підтверджує, що сучасне розуміння судового захисту поступово виходить за межі формального доступу до суду та передбачає створення таких процесуальних умов, за яких особа здатна реально й ефективно захищати свої права та законні інтереси.

Окремий підхід до конституційного забезпечення судового захисту простежується у Вірменії, де відповідні гарантії розкриваються через декілька взаємопов’язаних положень Основного Закону. Їх зміст охоплює не тільки можливість особи звернутися за захистом порушених прав, а й вимоги до ефективності такого захисту. Особі надається можливість використовувати передбачені правом засоби відстоювання своїх прав і свобод як у судовому порядку, так і перед іншими компетентними державними органами. Водночас конституційні гарантії

поширюються безпосередньо на порядок здійснення судочинства, встановлюючи вимоги щодо незалежності та неупередженості суду, відкритості розгляду, його справедливого характеру та дотримання розумних строків. Унаслідок цього судовий захист постає не просто як право ініціювати судову процедуру, а як можливість отримати захист у межах провадження, що відповідає визначеним якісним стандартам.

Дещо інший акцент характерний для конституційного регулювання в Республіці Молдова. Центральне місце тут посідає категорія вільного доступу до правосуддя. Відповідно до ст. 20 Конституції особі гарантується можливість вимагати ефективного поновлення у правах компетентним судом у разі порушення її прав, свобод або законних інтересів. Водночас конституційна норма містить заборону обмежувати доступ до правосуддя законом. У такій конструкції простежується взаємозв'язок двох складових: можливості безперешкодного звернення до суду та спрямованості судової процедури на ефективний захист порушеного права. Тому доступ до правосуддя в цьому випадку набуває значення необхідної передумови реалізації права на судовий захист.

Разом із тим порівняння конституцій європейських держав показує, що право на судовий захист не завжди отримує однакове текстуальне оформлення. Наявність спеціальної статті, яка безпосередньо проголошує відповідне право, є лише одним зі способів його нормативного закріплення. Не менш поширеною є модель, за якої його зміст формується через сукупність положень про статус судової влади, компетенцію судів та процесуальні можливості особи. Саме тому порівняльно-правова оцінка має враховувати не лише буквальне формулювання окремої конституційної норми, а всю систему гарантій, за допомогою яких забезпечується можливість отримати судовий захист.

Такий підхід особливо важливий при аналізі конституцій Данії та Норвегії. Відсутність у них окремого положення, сформульованого як загальне право кожного на судовий захист, не є достатньою підставою для висновку про існування прогалини в його забезпеченні. Відповідна гарантія може випливати з норм, що регламентують функціонування судової влади, визначають компетенцію судів та встановлюють

інституційні передумови здійснення правосуддя. Отже, у таких правових системах судовий захист доцільніше характеризувати як право, конституційний зміст якого розкривається системно, а не концентрується в межах однієї спеціальної норми.

Неоднаковим є й ступінь деталізації процесуальних гарантій. Якщо в одних державах конституційний законодавець обмежується закріпленням можливості звернення до суду, то в інших безпосередньо встановлюються вимоги до самого механізму судового захисту. До них належать незалежність і неупередженість суду, справедливість процедури, право бути заслуханим, розгляд справи упродовж розумного строку, доступ до правової допомоги та інші гарантії. Подібний підхід, зокрема, простежується у Швейцарії, де відповідні процесуальні та інституційні вимоги формують комплексну систему конституційного забезпечення прав особи.

У зв'язку із цим недостатньо обґрунтованим видається оцінювання рівня гарантування судового захисту виключно залежно від того, наскільки детально це право сформульоване в тексті конституції. Лаконічність відповідної норми не обов'язково означає обмежений обсяг права, так само як розгорнуте його нормативне визначення саме по собі ще не гарантує ефективності практичної реалізації. Вирішального значення набуває сукупність юридичних механізмів, які забезпечують особі реальну можливість ініціювати судовий розгляд, брати в ньому ефективну участь та отримати належний захист своїх прав і законних інтересів.

З огляду на це зарубіжний досвід дозволяє виокремити два взаємопов'язані рівні конституційного забезпечення права на судовий захист. **Перший - нормативно-правовий**, що полягає у визнанні за особою юридичної можливості звернутися до суду для захисту порушеного або оспорюваного права. **Другий - гарантійно-процесуальний**, який охоплює умови, необхідні для того, щоб таке звернення мало реальний та ефективний характер. До останніх належать доступність суду, його незалежність і неупередженість, можливість особи бути почутою, належна правова процедура та своєчасність розгляду.

Порівняння конституційних моделей зарубіжних держав свідчить, що розгорнуте нормативне визначення права на судовий захист не завжди є перевагою. Конституція за своїм призначенням має закріплювати основні права та

фундаментальні гарантії їх реалізації, тоді як детальне регулювання порядку звернення до суду, процесуальних засобів захисту та процедур їх застосування належить передусім до сфери галузевого законодавства. Надмірна конкретизація конституційних положень може призвести до фактичного перенесення до Основного Закону норм процесуального характеру, які потребують більш гнучкого законодавчого регулювання.

У цьому аспекті конструкція ст. 55 Конституції України видається достатньо виваженою, оскільки визначає загальну гарантію судового захисту прав і свобод, залишаючи конкретизацію порядку її реалізації процесуальному законодавству. Разом із тим додаткового обговорення заслуговує пропозиція закріпити на конституційному рівні положення про недопустимість обмеження законом доступу до правосуддя [87, с. 84-88]. На відміну від деталізації окремих судових процедур, така норма мала б гарантійний характер і могла б посилити конституційні засади доступу особи до судового захисту.

Проте можливість звернення до суду становить лише початкову передумову ефективного захисту прав особи. Судовий механізм не може вважатися повною мірою дієвим, якщо розгляд справи супроводжується невиправданими затримками, а національне законодавство не передбачає юридичних засобів реагування на надмірну тривалість провадження. У зв’язку із цим гарантування розумного строку передбачає не тільки встановлення відповідної вимоги до діяльності суду, а й наявність механізмів, за допомогою яких особа може домогтися усунення затримки або компенсації наслідків уже допущеного порушення.

Аналіз зарубіжного законодавства дозволяє систематизувати такі засоби залежно від моменту їх застосування та безпосередньої мети. У цьому аспекті можна виокремити **прискорювальні та компенсаційні механізми**, які виконують різні, проте взаємодоповнюючі функції.

Сутність прискорювального механізму полягає у створенні можливості вплинути на тривалість провадження до його завершення. Особа, яка вважає, що розгляд її справи необґрунтовано затягується, може скористатися спеціально передбаченим національним законодавством засобом реагування. Залежно від

особливостей конкретної правової системи це може бути скарга, заява або інше звернення до компетентного судового органу з вимогою вжити заходів для продовження розгляду справи без невиправданих затримок. Отже, головне призначення такого засобу полягає у тому, щоб не чекати остаточного формування негативних наслідків надмірної тривалості провадження, а забезпечити можливість своєчасного реагування на затримку, яка вже виникла.

Компенсаційний механізм має іншу спрямованість. Він застосовується тоді, коли надмірна тривалість провадження вже становить порушення відповідного права і виникає необхідність компенсувати спричинені цим негативні наслідки. У такому випадку предметом звернення особи стає не безпосереднє прискорення основного провадження, а визнання факту порушення та отримання передбаченого законом відшкодування. Особливості відповідної процедури, компетентний орган, умови звернення та види компенсації визначаються національним законодавством. Причому можливість застосування такого засобу не завжди пов’язується виключно із завершенням основної справи: окремі моделі допускають компенсаційне реагування і під час триваючого провадження.

Функціональна відмінність між цими засобами полягає, таким чином, у характері юридичного результату. Якщо прискорювальний механізм спрямований на припинення або мінімізацію триваючої затримки, то компенсаційний - на відновлення правового становища особи шляхом надання відповідної сатисфакції за порушення, яке вже відбулося. Саме тому вони не повинні розглядатися як альтернативні способи вирішення однієї проблеми. Кожен із них відповідає на різні прояви порушення вимоги розумного строку.

Найбільш послідовною у цьому сенсі видається модель, за якої національна система поєднує обидва напрями захисту. Наявність лише компенсації означає, що держава реагує переважно на наслідки надмірної тривалості, не надаючи особі достатнього інструментарію для її припинення. Водночас виключно прискорювальний механізм не вирішує питання належного відшкодування у випадках, коли порушення вже відбулося і спричинило негативні наслідки. Тому поєднання зазначених засобів формує більш повну систему гарантування розумного

строку: один елемент спрямований на припинення порушення, інший - на усунення або компенсацію його наслідків.

У зв'язку із цим право на розгляд справи упродовж розумного строку доцільно розглядати не тільки як вимогу до організації та здійснення судового провадження, а й як право, забезпечене спеціальними засобами юридичного захисту. Інакше нормативне проголошення розумного строку ризикує залишитися декларативним, оскільки особа не матиме ефективної можливості реагувати на його недотримання.

При цьому не видається необхідним пов'язувати ефективність такого захисту виключно із судовою формою його здійснення. Більш важливими є доступність відповідного засобу, його здатність забезпечити практичний результат та відповідність характеру порушення. Якщо провадження продовжується, ефективний механізм має давати можливість реально вплинути на його тривалість; якщо порушення вже відбулося - забезпечити належне відшкодування. Саме функціональна спроможність засобу захисту, а не лише організаційний статус суб'єкта, який його застосовує, повинна виступати основним критерієм його оцінювання.

Окремим аспектом цієї проблематики є своєчасність виконання остаточного судового рішення. Судовий захист втрачає значну частину практичного значення, якщо рішення, ухвалене за результатами розгляду справи, тривалий час залишається невиконаним. Тому в зарубіжному законодавстві механізми реагування на надмірну тривалість можуть поширюватися не лише на стадію судового розгляду, а й на виконання судових рішень [166].

Проведений порівняльно-правовий аналіз свідчить, що забезпечення права на справедливий суд не може бути зведене до вдосконалення окремої процесуальної гарантії. Зарубіжний досвід демонструє необхідність комплексного підходу, за якого належна реалізація цього права забезпечується поєднанням інституційних, процесуальних, організаційних і відновлювальних механізмів. Орієнтирами для їх формування виступають передусім положення ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, зміст яких конкретизується у практиці міжнародних контрольних органів. Водночас використання зарубіжного досвіду не повинно полягати у механічному перенесенні

окремих іноземних правових конструкцій до КПК України. Доцільним є запозичення тих функціональних механізмів, які можуть посилити вже наявну систему гарантій справедливого кримінального провадження.

1. Посилення інституційних гарантій незалежності та неупередженості суду. Незалежність суду становить необхідну передумову реалізації інших складових права на справедливий суд, оскільки належна процесуальна форма втрачає своє значення, якщо справа вирішується органом, який не відповідає вимогам незалежності та неупередженості. Досвід європейських держав свідчить про важливість прозорості процедур формування суддівського корпусу, об'єктивності критеріїв професійного оцінювання, мінімізації можливостей зовнішнього впливу на суддів та ефективності механізмів суддівського самоврядування. Для України актуальним є не формальне запровадження таких механізмів, значна частина яких уже передбачена законодавством, а забезпечення їх реальної спроможності гарантувати інституційну та функціональну незалежність суду.

2. Забезпечення не формального, а ефективного характеру правничої допомоги. Самої участі захисника недостатньо для висновку про належне забезпечення права на захист. Зарубіжний досвід, зокрема американська практика, пов'язана зі справою *Gideon v. Wainwright*, а також європейські стандарти свідчать про необхідність забезпечення реальної можливості отримувати кваліфіковану правничу допомогу незалежно від матеріального становища особи. У національному кримінальному провадженні доцільно зосередити увагу на своєчасності залучення захисника, конфіденційності спілкування з ним, достатності часу та можливостей для підготовки позиції захисту, професійній якості безоплатної правничої допомоги та належному її фінансуванні. Особливого значення ці гарантії набувають на початкових етапах кримінального провадження, коли отримані докази та прийняті процесуальні рішення можуть істотно впливати на подальший перебіг справи.

3. Посилення практичних механізмів реалізації презумпції невинуватості та привілею проти самовикриття. Удосконалення потребує не саме нормативне визнання презумпції невинуватості, яка вже закріплена в українському законодавстві, а механізми забезпечення її дотримання. Йдеться, зокрема, про недопустимість

передчасного представлення особи представниками публічної влади як винуватої до набрання обвинувальним вироком законної сили, належне роз'яснення права зберігати мовчання, забезпечення свободи від примусу до самообвинувачення та можливості користуватися допомогою захисника перед наданням показань. Такі гарантії повинні діяти не декларативно, а супроводжуватися ефективними правовими наслідками у разі їх порушення.

4. Забезпечення реальної змагальності та рівності процесуальних можливостей сторін. Рівність сторін у кримінальному провадженні не означає тотожності їхнього процесуального статусу, оскільки сторона обвинувачення та сторона захисту виконують різні функції. Визначальним є забезпечення кожній стороні розумної можливості представляти свою позицію за умов, які не ставлять її у суттєво невигідне становище порівняно з процесуальним опонентом. У цьому контексті важливими залишаються своєчасне відкриття матеріалів, можливість ознайомлення з доказами, які мають значення для позиції захисту, реальна можливість оспорювати докази обвинувачення, ініціювати отримання власних доказів та брати участь у їх дослідженні судом.

5. Формування спеціального механізму захисту права на розгляд справи упродовж розумного строку. Саме цей напрям, на нашу думку, є одним із найбільш перспективних для використання зарубіжного досвіду в Україні. Встановлення процесуальних строків саме по собі не забезпечує ефективного захисту від надмірної тривалості провадження. Досвід держав, у яких функціонують спеціальні засоби реагування на затягування судових процедур, свідчить про доцільність поєднання двох механізмів. Перший має дозволяти особі під час триваючого провадження ініціювати перевірку обґрунтованості його тривалості та, за наявності невиправданого зволікання, домогтися вжиття заходів для прискорення розгляду. Другий повинен забезпечувати можливість отримання належної компенсації, якщо порушення вимоги розумного строку вже відбулося.

6. Удосконалення механізму визнання доказів недопустимими у випадку істотного порушення прав людини. Американська доктрина «плодів отруєного дерева» становить один із можливих порівняльно-правових орієнтирів, однак її

безпосереднє перенесення до українського кримінального процесу навряд чи є виправданим. КПК України вже містить інститут недопустимості доказів, зокрема отриманих унаслідок істотного порушення прав і свобод людини. Тому перспективним напрямом є не запровадження нового інституту, а подальше вироблення чітких критеріїв оцінювання похідних доказів, причинного зв'язку між первинним порушенням і отриманою доказовою інформацією, а також правових наслідків використання доказів, одержаних із порушенням фундаментальних процесуальних гарантій.

7. Забезпечення відкритості судового провадження з одночасним захистом конкуруючих прав та інтересів. Публічність є важливою гарантією суспільного контролю за здійсненням правосуддя, однак не має абсолютного характеру. Тому зарубіжний досвід доцільно використовувати передусім для пошуку належного балансу між відкритістю судового розгляду та необхідністю захисту приватного життя, інтересів неповнолітніх, безпеки учасників провадження, охоронюваної законом таємниці та інших легітимних інтересів. Перспективними є подальша цифровізація доступу до судових рішень, удосконалення механізмів дистанційної участі та забезпечення прозорості судочинства без створення загрози реалізації інших процесуальних прав.

8. Удосконалення національної моделі участі присяжних у кримінальному судочинстві. Зарубіжні моделі участі громадян у здійсненні правосуддя істотно відрізняються, тому їх оцінювання потребує врахування особливостей відповідної правової системи. Для України більш обґрунтованим є не формулювання пропозиції щодо «запровадження» суду присяжних, оскільки цей інститут уже передбачений законодавством, а визначення оптимальної моделі його подальшого розвитку. Йдеться про порядок формування складу присяжних, критерії їх відбору, гарантії незалежності та неупередженості, обсяг участі у встановленні фактичних обставин справи та співвідношення повноважень професійного судді й присяжних.

Серед наведених напрямів особливого значення для національного кримінального процесу, на нашу думку, набуває створення **спеціального** ефективного засобу захисту від надмірної тривалості кримінального провадження. Зарубіжний

досвід показує, що найбільш функціонально повною є модель, яка дозволяє реагувати на порушення як під час його тривання, так і після того, як воно вже відбулося. Відповідно, на законодавчому рівні доцільно передбачити механізм, що поєднував би прискорювальну та компенсаційну складові.

Прискорювальна складова повинна надавати учаснику кримінального провадження можливість звернутися до компетентного суду у випадку невиправданого затягування розгляду з вимогою встановити факт надмірної тривалості та застосувати передбачені законом заходи, здатні забезпечити подальший рух провадження без необґрунтованих затримок. При цьому відповідний механізм не повинен створювати можливості для втручання у незалежність судді або визначення змісту майбутнього процесуального рішення.

Компенсаційна складова має застосовуватися у випадках, коли порушення вимоги розумного строку вже відбулося, та забезпечувати особі можливість отримати належне відшкодування. Під час вирішення питання про наявність такого порушення доцільно враховувати критерії, сформовані у практиці Європейського суду з прав людини, зокрема загальну тривалість провадження, складність справи, поведінку заявника, дії компетентних державних органів та значення предмета провадження для особи.

Отже, запозичення зарубіжного досвіду у сфері забезпечення права на справедливий суд має здійснюватися не шляхом механічного перенесення окремих інститутів, а через функціональне вдосконалення вже існуючих національних гарантій. Пріоритетним напрямом у цьому контексті вважаємо формування такого механізму захисту права на розгляд кримінального провадження упродовж розумного строку, який одночасно дозволяв би попереджати або припиняти невиправдане процесуальне зволікання та компенсувати його наслідки. Саме поєднання превентивного і відновлювального компонентів здатне надати вимозі розумного строку не декларативного, а реально забезпеченого характеру.

3.2. Міжнародні стандарти забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні

Історичні передумови сучасного розуміння доступу до правосуддя почали формуватися задовго до його закріплення як самостійної міжнародно-правової гарантії. Важливий етап цього процесу припадає на кінець XVIII - XIX ст., коли розвиток ідей природних прав людини, юридичної рівності та обмеження державної влади поступово змінював уявлення про місце особи у відносинах із державою. Водночас характерне для того періоду ліберально-індивідуалістичне розуміння прав переважно виходило з необхідності формального невтручання держави та юридичного визнання можливості особи самостійно захищати свої інтереси. За такого підходу наявність права звернутися до суду ще не означала створення державою фактичних умов для його ефективного здійснення. Матеріальні, організаційні та інші перешкоди, які могли унеможливлювати реальне використання судового механізму, тривалий час залишалися поза межами традиційного розуміння доступу до правосуддя.

Подальша еволюція цієї концепції була пов’язана з поступовим переходом від формальної доступності суду до вимоги реального й ефективного доступу до правового захисту. Особливо виразно цей підхід розвинувся у XX ст., коли проблематика *access to justice* сформувалася як самостійний напрям правових досліджень і реформування систем правосуддя. У центрі уваги опинилася вже не тільки юридична можливість звернутися до суду, а й усунення економічних, процедурних, інформаційних та організаційних бар’єрів, які перешкоджають особі фактично скористатися гарантованими їй засобами захисту [47].

Зміна підходу до доступу до правосуддя відбувалася паралельно з формуванням міжнародної системи захисту прав людини. У післявоєнний період право особи на судовий захист, справедливий судовий розгляд та ефективний засіб юридичного захисту поступово набуло нормативного закріплення в універсальних і регіональних міжнародно-правових актах. У результаті доступ до правосуддя перестав сприйматися виключно як формальна можливість ініціювати судову процедуру. Його сучасний

зміст пов’язується також із реальністю та ефективністю використання механізмів захисту, відсутністю необґрунтованих перешкод для звернення до суду та спроможністю відповідної процедури забезпечити практичний захист прав і законних інтересів особи.

Саме на цьому етапі особливого значення набуває категорія міжнародних стандартів, за допомогою яких визначаються мінімально необхідні вимоги до національних механізмів захисту прав людини, у тому числі у сфері кримінального судочинства. Разом із тим у юридичній науці відсутній абсолютно уніфікований підхід до визначення змісту цього поняття. Це значною мірою пояснюється неоднорідністю нормативної основи міжнародних стандартів: відповідні положення можуть міститися в міжнародних договорах, деклараціях, актах міжнародних організацій, а їх зміст може конкретизуватися у практиці міжнародних судових та інших контрольних органів.

У «Юридичній енциклопедії» міжнародні стандарти визначаються через сукупність норм і принципів, за допомогою яких установлюються уніфіковані правила поведінки суб’єктів міжнародного права у різних сферах міждержавного співробітництва [170, с. 736]. Таке визначення відображає загальнотеоретичне розуміння цієї категорії, однак для потреб кримінального процесу воно потребує певної конкретизації, оскільки міжнародні стандарти у сфері прав людини адресовані не лише суб’єктам міждержавних відносин, а значною мірою визначають вимоги до діяльності держави стосовно конкретної особи.

З огляду на предмет нашого дослідження міжнародні стандарти у сфері кримінального судочинства доцільно розуміти як систему міжнародно-правових вимог, принципів і гарантій, які визначають мінімально необхідний рівень забезпечення прав особи під час кримінального провадження та слугують нормативним і правозастосовним орієнтиром для формування й функціонування національної системи кримінальної юстиції. У такому розумінні їх значення полягає не тільки в нормативному проголошенні певних прав, а й у визначенні критеріїв, за якими може оцінюватися ефективність їх реалізації на внутрішньодержавному рівні.

При цьому міжнародні стандарти не є однорідними за своєю юридичною природою. Необхідно розмежовувати міжнародно-правові зобов’язання держави, що

випливають із чинних для неї міжнародних договорів, та положення актів рекомендаційного характеру, які хоча й не породжують аналогічних юридичних обов'язків, проте можуть відігравати істотну орієнтуючу роль у розвитку законодавства і правозастосовної практики. Тому декларації, рекомендації міжнародних організацій, міжнародні договори та практика міжнародних судових органів не слід механічно об'єднувати як джерела однакової юридичної сили.

Для національного кримінального процесу значення міжнародних стандартів полягає передусім у тому, що вони формують систему базових вимог до забезпечення прав учасників кримінального провадження та визначають напрями вдосконалення внутрішньодержавного законодавства. Водночас їх імплементація не повинна розумітися як просте текстуальне відтворення міжнародних положень у національних нормативно-правових актах. Реальне виконання міжнародних зобов'язань передбачає створення таких процесуальних механізмів, які забезпечують практичну реалізацію відповідних гарантій з урахуванням особливостей національної правової системи [85, с. 81].

Розкриваючи зміст стандартів правової держави, В. Бринцев пов'язує їх із певним мінімумом правових вимог, сформованих на міжнародному рівні та призначених для орієнтації національних правових систем. За такого підходу міжнародні стандарти визначають той базовий рівень правових гарантій, нижче якого держава не повинна опускатися під час нормативного регулювання суспільних відносин. Їх значення полягає у формуванні спільних вимог до забезпечення прав людини та функціонування правової держави, які мають враховуватися незалежно від особливостей конкретної моделі національного права [39, с. 464].

Разом із тим універсальність певного міжнародного стандарту не слід автоматично ототожнювати з його юридичною обов'язковістю для кожної держави. Вирішення цього питання потребує встановлення правової природи документа, в якому відповідний стандарт отримав закріплення. Міжнародний договір, декларація, рекомендація міжнародної організації чи акт, у якому роз'яснюється зміст міжнародно-правових гарантій, мають різне юридичне значення, а отже, не можуть оцінюватися за однаковими критеріями обов'язковості.

Для правової системи України принципове значення у цьому питанні має ст. 9 Конституції України, відповідно до якої частиною національного законодавства є чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [68]. Відтак при характеристиці міжнародних стандартів у сфері кримінального судочинства необхідно розмежовувати міжнародно-правові положення, що створюють для України відповідні юридичні зобов'язання, та акти рекомендаційного або інтерпретаційного характеру. Останні також можуть суттєво впливати на розвиток законодавства та практики його застосування, проте характер такого впливу відрізняється від дії міжнародних договірних норм.

З огляду на це міжнародні стандарти доступу до правосуддя доцільно характеризувати не як сукупність однаково імперативних правил, а як систему різних за юридичною природою міжнародних положень, об'єднаних спільною спрямованістю на забезпечення реальної можливості особи отримати належний правовий захист. Ступінь їх нормативного впливу на кримінальне процесуальне законодавство визначається джерелом закріплення відповідної вимоги, характером міжнародних зобов'язань держави, а в окремих випадках - також значенням практики міжнародних органів, уповноважених тлумачити та застосовувати відповідні міжнародно-правові акти.

Сучасна система таких стандартів значною мірою сформувалася у процесі післявоєнної міжнародно-правової інституціоналізації прав людини. Одним із вихідних документів у цьому процесі стала Загальна декларація прав людини 1948 року. Вона заклала нормативні орієнтири, які надалі отримали розвиток у міжнародних договорах універсального та регіонального характеру. Важливо, що положення Декларації дозволяють розмежувати взаємопов'язані, але не тотожні гарантії ефективного правового захисту та справедливого судового розгляду.

Так, ст. 8 Загальної декларації прав людини передбачає можливість кожної особи вимагати ефективного поновлення у правах компетентними національними судами у випадку порушення основних прав, наданих їй конституцією або законом [62]. Зміст цієї норми має виразну правозахисну спрямованість: йдеться не лише про формальну можливість звернення до суду, а про використання судового механізму для

ефективного відновлення порушеного права. Тому це положення доцільно розглядати передусім у контексті права на ефективний засіб правового захисту та доступу до судового механізму.

Водночас ст. 10 Декларації заклала основи іншого комплексу гарантій, безпосередньо пов'язаного з якісними характеристиками судового провадження. Вона проголошує право кожної особи на рівних засадах на справедливий і публічний розгляд незалежним та неупередженим судом під час визначення її прав і обов'язків або обґрунтованості пред'явленого кримінального обвинувачення [62]. Таким чином, уже на рівні Загальної декларації були окреслені дві взаємопов'язані площини судового захисту: можливість особи отримати ефективний захист порушених прав та вимога, щоб судова процедура відповідала основним критеріям справедливості.

Наступним етапом стало договірне закріплення відповідних гарантій. На універсальному рівні особливе значення має Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, ратифікований Українською РСР 19 жовтня 1973 року [102]. Його ст. 14 значно конкретизувала загальні положення, сформульовані у Загальній декларації. Право на справедливий судовий розгляд набуло комплексного змісту, який охоплює рівність перед судами і трибуналами, розгляд компетентним, незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону, публічність провадження, презумпцію невинуватості та низку спеціальних гарантій, що мають забезпечуватися особі у кримінальному провадженні.

Регіональна європейська модель розвивалася паралельно. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, ратифікована Україною Законом від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР [67], закріпила у ст. 6 право на справедливий суд та визначила його основні гарантії. Принциповою особливістю конвенційної системи стало те, що нормативний зміст цього права надалі послідовно розкривався у практиці Європейського суду з прав людини. У результаті положення ст. 6 отримали конкретизацію щодо доступу до суду, незалежності й неупередженості судового органу, змагальності провадження, рівності процесуальних можливостей сторін, розумного строку, права на захист та інших гарантій.

Отже, становлення міжнародного стандарту справедливого судового розгляду відбувалося не шляхом одноразового закріплення завершеного переліку його елементів, а внаслідок поступового розвитку відповідних гарантій. Загальна декларація прав людини сформувала фундаментальні орієнтири, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Європейська конвенція перевели значну частину цих положень у площину міжнародно-правових зобов'язань держав, а діяльність міжнародних контрольних і судових органів сприяла подальшому розкриттю їх змісту.

Універсальний характер установлених міжнародним правом гарантій не означає, що держави повинні використовувати абсолютно однакові процесуальні моделі. Показовою у цьому відношенні є позиція Комітету ООН з прав людини, сформульована у Загальному коментарі № 32 до ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Комітет наголошує на необхідності забезпечення встановлених ст. 14 гарантій незалежно від відмінностей між національними правовими традиціями та правовими системами. При цьому держави можуть визначати конкретні форми реалізації міжнародних вимог у внутрішньому законодавстві, проте не можуть довільно визначати або звужувати їх основний зміст. Загальне застереження, яке фактично заперечувало б гарантії справедливого судового розгляду, також не узгоджувалося б з об'єктом і метою Пакту [63, с. 314].

Це дозволяє зробити висновок, що у сфері кримінального судочинства необхідно розмежовувати незмінність основного змісту міжнародної гарантії та варіативність національних механізмів її реалізації. Міжнародні стандарти встановлюють певний рівень захисту, який держава зобов'язана забезпечити відповідно до взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань, проте конкретні процесуальні інструменти досягнення цього результату можуть відрізнятися залежно від особливостей національної правової системи.

Особливе значення права на справедливий суд неодноразово підкреслювалося у практиці Європейського суду з прав людини. Однією з основоположних у цьому контексті є правова позиція, сформульована у п. 25 рішення від 17 січня 1970 року у справі «Delcourt проти Бельгії». ЄСПЛ виходив із того, що місце цього права в

демократичному суспільстві не допускає звуженого підходу до розуміння гарантій, передбачених п. 1 ст. 6 Конвенції, оскільки таке тлумачення суперечило б меті відповідної норми [10]. Наведена позиція фактично визначила один із важливих напрямів подальшого розвитку практики Суду, відповідно до якого конвенційні гарантії повинні мати практичний та ефективний характер.

Вихідною основою для визначення структури права на справедливий судовий розгляд на міжнародному рівні є положення ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. 6 Європейської конвенції. Їх аналіз показує, що йдеться не про одиничне процесуальне повноваження особи, а про комплекс взаємопов'язаних правових гарантій, кожна з яких забезпечує певний аспект належного здійснення правосуддя. Це підтверджує позиції дослідників щодо комплексної природи цього права [53, с. 13], багатозначності та складності його змісту [32, с. 193]. Водночас заслуговує на підтримку підхід, відповідно до якого справедливий суд не варто зводити виключно до дотримання формальної процедури розгляду справи [76]. Його зміст охоплює також вимоги до суду як інституції та процесуальні можливості, якими повинна реально володіти особа для захисту своєї позиції.

Узагальнення положень ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. 6 Європейської конвенції дозволяє виокремити декілька основних груп гарантій права на справедливий судовий розгляд:

1. відкритість судового провадження, що передбачає публічний характер розгляду справи та проголошення судового рішення з урахуванням передбачених міжнародними актами допустимих винятків;

2. своєчасність судового захисту, яка в конвенційному регулюванні знаходить вираження у вимозі розгляду справи упродовж розумного строку;

3. належні інституційні характеристики суду, до яких належать його створення відповідно до закону, компетентність, незалежність та неупередженість;

4. презумпція невинуватості, відповідно до якої особа, обвинувачена у вчиненні кримінального правопорушення, не може вважатися винуватою до встановлення її вини у передбаченому законом порядку;

5. спеціальні процесуальні гарантії особи, якій пред'явлено кримінальне обвинувачення, зокрема своєчасне і зрозуміле інформування про його характер та підстави, достатній час і можливості для підготовки захисту, право захищати себе особисто або користуватися правничою допомогою, можливість допитувати свідків та право на допомогу перекладача [102; 67].

Зазначені складові формують нормативну основу справедливого судового розгляду, однак не вичерпують усіх вимог, які сьогодні пов'язуються з цим правом. Найбільш показовим у цьому відношенні є розвиток ст. 6 Конвенції у практиці ЄСПЛ. Її текст установлює вихідні параметри справедливого судочинства, тоді як конкретний зміст і умови застосування відповідних гарантій послідовно уточнювалися Судом під час вирішення конкретних справ. Саме в цьому сенсі У. З. Коруц характеризує закріплені у ст. 6 положення як «minimum minimorum» права на справедливий судовий розгляд [74, с. 93].

Однак діяльність ЄСПЛ у цій сфері, на нашу думку, правильніше характеризувати не як розширення Конвенції за рахунок створення нових прав, а як розкриття змісту гарантій, що випливають із її положень. Такий підхід дозволив Суду сформулювати низку вимог, які прямо не названі у ст. 6, але є необхідними для того, щоб закріплене нею право мало реальний характер. До них належать, зокрема, право на доступ до суду, змагальність провадження, рівність процесуальних можливостей сторін, належне мотивування судових рішень та дотримання правової визначеності у відповідних аспектах судового провадження. Отже, фактичний обсяг конвенційного стандарту визначається не лише текстом ст. 6, а й результатами його послідовного тлумачення Європейським судом з прав людини.

Важливе місце у цьому процесі належить принципу верховенства права. Його значення для розуміння ст. 6 Конвенції було, зокрема, відображено у п. 61 рішення від 28 жовтня 1999 року у справі «Brumărescu v. Romania». ЄСПЛ пов'язав тлумачення права на справедливий суд із преамбулою Конвенції, в якій верховенство права віднесено до спільної спадщини держав-учасниць. Цей підхід надалі був відтворений і в п. 33 рішення від 19 лютого 2009 року у справі «Христов проти України» [7]. Таким чином, гарантії справедливого судового розгляду розглядаються Судом не ізольовано,

а як складова ширшої системи конвенційних цінностей, у межах якої здійснення правосуддя має відповідати вимогам верховенства права.

Поряд із верховенством права самостійне значення для застосування ст. 6 має вимога справедливості. На це, зокрема, звернуто увагу у п. 38 рішення ЄСПЛ від 22 листопада 2018 року у справі «Avagyan v. Armenia» [6]. Справедливість у цьому випадку не повинна розумітися як гарантія певного результату вирішення кримінальної справи. Її значення полягає в оцінюванні того, чи було провадження організоване та проведене таким чином, щоб особа могла реально користуватися передбаченими процесуальними гарантіями, а допущені порушення не позбавили судовий розгляд справедливого характеру.

Це дає підстави розглядати право на справедливий судовий розгляд як систему гарантій, що функціонують у взаємозв'язку. Порушення окремого процесуального правила не в кожному випадку автоматично означає несправедливість усього провадження, оскільки характер відповідного порушення може оцінюватися з урахуванням конкретних обставин справи та його впливу на провадження в цілому. Водночас існують гарантії, недотримання яких може мати визначальний характер для оцінки справедливості судового розгляду. Саме тому застосування ст. 6 потребує не лише формальної перевірки дотримання окремих процесуальних приписів, а комплексної оцінки того, наскільки особі були забезпечені реальні можливості для захисту її прав та процесуальних інтересів.

Практика Європейського суду з прав людини істотно вплинула на сучасне розуміння змісту права на справедливий судовий розгляд. Значення цієї практики полягає насамперед у тому, що загальні положення ст. 6 Конвенції отримали конкретизацію стосовно окремих процесуальних ситуацій, а низка вимог, які безпосередньо не сформульовані в тексті цієї статті, була виведена Судом із загальної концепції справедливого судочинства. У результаті право на справедливий суд сьогодні розглядається як система взаємопов'язаних гарантій, зміст якої не може бути встановлений виключно шляхом буквального тлумачення ст. 6 Конвенції.

Це знаходить відображення і в науковій літературі. Так, О. А. Банчук і Р. О. Куйбіда серед складових справедливого судового розгляду звертають увагу на

рівність сторін, змагальність судового процесу та право на правову допомогу [30, с. 13]. У. З. Коруц доповнює відповідний перелік принципом правової визначеності та правом на доступ до суду [73, с. 95]. О. С. Ткачук поряд зі змагальністю та рівністю сторін виокремлює обґрунтованість судових рішень і недопустимість неналежного стороннього впливу на здійснення правосуддя [158, с. 191]. Н. Ю. Сакара до змісту досліджуваного права відносить також належне повідомлення особи про судовий розгляд, вимоги до використання доказів, мотивованість рішення, невтручання законодавчої влади у судове провадження та дотримання правової визначеності [129, с. 133].

Порівняння наведених позицій свідчить, що відмінності між ними значною мірою зумовлені не різним розумінням сутності права на справедливий суд, а відсутністю єдиного критерію визначення рівня його структуризації. В одних випадках як самостійні складові називаються загальні гарантії, в інших - окремі способи або умови їх реалізації. Наприклад, рівність сторін може розглядатися як загальна вимога справедливого провадження, тоді як можливість подавати докази, ознайомлюватися з матеріалами іншої сторони та висловлювати щодо них заперечення є конкретними проявами реалізації цієї вимоги. Аналогічно незалежність суду є загальною інституційною гарантією, а недопустимість стороннього впливу - однією з умов її забезпечення.

Такий підхід підтверджується аналізом практики ЄСПЛ. Зокрема, право на доступ до суду розвивалося у практиці Суду, в тому числі у справі «Deweer v. Belgium» (п. 49 рішення від 27 лютого 1980 року) [11]. Вимога змагальності судового розгляду отримала конкретизацію у справі «P.G. and J.H. v. the United Kingdom» (п. 67 рішення від 25 вересня 2001 року) [111]. Рівність процесуальних можливостей сторін розкривалася, зокрема, у рішеннях «Bulut v. Austria» (п. 47 рішення від 22 лютого 1996 року) та «Öcalan v. Turkey» (п. 140 рішення від 12 травня 2005 року) [15; 14].

Окремий напрям практики ЄСПЛ становить конкретизація гарантій, які безпосередньо закріплені у ст. 6 Конвенції. Так, зміст презумпції невинуватості, передбаченої п. 2 цієї статті, розкривався у справі «Allenet de Ribemont v. France» (п. 35 рішення від 10 лютого 1995 року) [111]. Питання безпосередності дослідження

доказів порушувалося у рішенні щодо прийнятності заяви у справі «P.K. v. Finland» від 9 липня 2002 року [17]. Вимога належного мотивування судового рішення отримала розвиток у справі «García Ruiz v. Spain» (п. 26 рішення від 21 січня 1999 року), а також у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» (п. 272 рішення від 21 квітня 2011 року) [17]. Значення правової визначеності для судового провадження простежується у справах «Brumărescu v. Romania» (п. 61 рішення від 28 жовтня 1999 року) та «Христов проти України» (п. 33 рішення від 19 лютого 2009 року) [7].

Наведене дозволяє запропонувати певне уточнення традиційного твердження про те, що всі зазначені елементи були «сформовані» ЄСПЛ. За способом їх нормативного закріплення вони не є однорідними. Одні гарантії безпосередньо передбачені ст. 6 Конвенції, а практика Суду лише деталізує їх зміст та умови застосування. Це стосується, наприклад, презумпції невинуватості та права на правничу допомогу. Інші вимоги не сформульовані у тексті ст. 6 окремо, однак були виведені Судом із загальної гарантії справедливого розгляду та концепції «права на суд». До них належать, зокрема, доступ до суду, рівність процесуальних можливостей сторін і змагальність провадження. Ще одна група вимог пов’язана із загальними принципами Конвенції та верховенства права, що найбільш виразно проявляється щодо правової визначеності.

Тому, на нашу думку, при визначенні структури права на справедливий суд доцільно виходити не з того, чи міститься буквальна назва певної гарантії у ст. 6 Конвенції, а з її функціонального значення для забезпечення справедливості судового провадження. Це дає можливість одночасно враховувати нормативний текст Конвенції та результати його розвитку в практиці ЄСПЛ, не створюючи штучного протиставлення між «конвенційними» і «судовими» елементами права на справедливий суд.

Національне кримінальне процесуальне законодавство також використовує системний спосіб закріплення відповідних гарантій. Їх конституційною основою виступає ч. 1 ст. 55 Конституції України, відповідно до якої права і свободи людини і громадянина захищаються судом [68]. У кримінальному процесуальному

законодавстві відповідні положення розвиваються передусім у ст. 7 та 21 КПК України.

При цьому необхідно розмежовувати нормативне призначення цих статей. Стаття 7 КПК України відносить доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень до загальних засад кримінального провадження. Стаття 21 конкретизує відповідну засаду, передбачаючи, що кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. Крім того, ч. 3 ст. 21 закріплює можливість участі особи у розгляді в суді будь-якої інстанції справи, що стосується її прав та обов'язків, у порядку, визначеному КПК України [80].

У зв'язку із цим навряд чи достатньо характеризувати доступ до правосуддя лише як можливість розгляду матеріалів кримінального провадження по суті у судових стадіях [50, с. 5]. Такий підхід звужує його зміст, оскільки необхідність судового захисту може виникнути задовго до передачі кримінального провадження до суду для вирішення обвинувачення по суті. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування, вирішення питання про застосування окремих заходів процесуального примусу та інші форми судового контролю також забезпечують особі доступ до судового механізму захисту. Водночас заслуговує на увагу позиція про особливе місце доступу до суду в системі гарантій справедливого судочинства [81, с. 8], адже без реальної можливості скористатися судовим захистом інші гарантії справедливого розгляду не можуть бути практично реалізовані.

Разом із тим зміст права на справедливий суд у КПК України не вичерпується положеннями ст. 21. Відповідні гарантії розосереджені у системі кримінального процесуального законодавства. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини визначені у ст. 17, забезпечення права на захист - у ст. 20, змагальність сторін - у ст. 22, безпосередність дослідження показань, речей і документів - у ст. 23, гласність і відкритість судового провадження - у ст. 27 КПК України [80]. Тому відсутність повного переліку відповідних гарантій у ст. 21 сама по собі не свідчить про неповноту нормативного закріплення права на справедливий суд. Для встановлення його змісту необхідний системний аналіз положень КПК України.

Інша проблема полягає в тому, що відсутність єдиного підходу до рівня узагальнення відповідних гарантій породжує значну кількість їх доктринальних класифікацій [119, с. 14; 157, с. 75; 109, с. 4-5; 130, с. 195; 86, с. 13]. Так, до самостійних елементів досліджуваного права пропонується відносити належну компетенцію суду [86, с. 13], баланс приватних і публічних інтересів, захист свідків [119, с. 14], вільне здійснення процесуальних прав, справедливе подання доказів, право на оскарження та перегляд вироку [31, с. 40].

На наш погляд, такий перелік потребує критичного осмислення. Наділення суду належною компетенцією характеризує вимоги до суду, встановленого законом, а тому не обов'язково утворює окремий структурний елемент. Вільне здійснення процесуальних прав є загальною умовою реалізації відповідного процесуального статусу. Можливість подавати докази та заперечувати проти доказів іншої сторони охоплюється змагальністю і рівністю процесуальних можливостей. Захист свідків, залежно від конкретного аспекту, може бути пов'язаний як із належною організацією провадження, так і зі спеціальними гарантіями дослідження показань. Баланс публічних і приватних інтересів, на нашу думку, взагалі має ширше значення та більшою мірою характеризує справедливість кримінального провадження як інтегративну вимогу, ніж окремий елемент суб'єктивного права на справедливий суд.

Не цілком коректним є і беззастережне включення права на оскарження обвинувального вироку до переліку гарантій, що випливають саме зі ст. 6 Конвенції. Право на перегляд обвинувального вироку або призначеного покарання судом вищої інстанції спеціально врегульоване ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції. Отже, поняття міжнародних гарантій належного кримінального судочинства є ширшим за сукупність гарантій, передбачених безпосередньо ст. 6 Конвенції.

Вважаємо, що основна причина дискусій щодо кількості елементів права на справедливий суд полягає не стільки в постійному «розширенні» їх переліку ЄСПЛ, скільки у змішуванні різних рівнів відповідних гарантій. Поряд із базовими структурними складовими нерідко виокремлюються їх окремі прояви, способи забезпечення та процесуальні умови реалізації. Унаслідок цього одна й та сама за своїм

функціональним призначенням гарантія може бути представлена декількома самостійними елементами.

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що міжнародні стандарти справедливого правосуддя утворюють комплекс взаємопов'язаних вимог до організації судової влади, порядку здійснення судового провадження та забезпечення процесуальних прав його учасників. Їх нормативною основою є міжнародно-правові акти універсального та регіонального характеру, тоді як конкретний зміст окремих гарантій розкривається у практиці міжнародних судових і контрольних органів. У цьому розумінні міжнародні стандарти визначають ті основні параметри здійснення правосуддя, дотримання яких необхідне для практичної реалізації права особи на справедливий судовий розгляд.

Узагальнення міжнародно-правового регулювання та практики його застосування дозволяє віднести до таких стандартів:

1. забезпечення реального доступу особи до судового захисту;
2. розгляд справи компетентним, незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону;
3. здійснення судового розгляду упродовж розумного строку;
4. відкритість і публічність судового провадження з можливістю їх обмеження лише за належних правових підстав;
5. забезпечення змагального характеру судового процесу;
6. рівність процесуальних можливостей сторін;
7. належне дослідження доказів із забезпеченням можливості учасників висловлювати свою позицію щодо доказового матеріалу;
8. дотримання презумпції невинуватості;
9. покладення обов'язку доведення кримінального обвинувачення на сторону обвинувачення;
10. забезпечення обвинуваченому реальної та ефективної можливості здійснювати захист;
11. забезпечення належних можливостей для допиту свідків обвинувачення та участі свідків захисту відповідно до п. 3 (d) ст. 6 Конвенції;

12. належне обґрунтування та мотивування судових рішень;

13. забезпечення правової визначеності судового провадження та його результатів [77].

Водночас наведена систематизація має умовний характер. Не кожна із зазначених вимог становить абсолютно самостійний елемент права на справедливий суд. Окремі з них співвідносяться як загальна гарантія та конкретна форма її реалізації. Зокрема, правила дослідження доказів та допиту свідків тісно пов'язані зі змагальністю, рівністю процесуальних можливостей і правом на захист. Тому міжнародні стандарти справедливого правосуддя доцільно розглядати як цілісну систему, у межах якої окремі гарантії доповнюють одна одну та спільно забезпечують належну якість судового провадження.

Поряд із загальними міжнародними актами про права людини важливе значення для розуміння сучасних стандартів кримінального судочинства має Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 року. Для України звернення до його положень є особливо актуальним з огляду на необхідність розслідування та судового розгляду міжнародних злочинів, пов'язаних зі збройною агресією Російської Федерації. Водночас закріплені Римським статутом процесуальні гарантії сформовані для провадження перед Міжнародним кримінальним судом, тому їх значення для національного кримінального процесу полягає передусім у можливості використання відповідних підходів як міжнародного орієнтира, а не в їх автоматичному перенесенні до внутрішньодержавного законодавства.

Римський статут закріплює низку гарантій, які мають принципове значення для забезпечення справедливості кримінального провадження. До них належать презумпція невинуватості, покладення обов'язку доведення вини на обвинувачення, право не свідчити проти себе та не визнавати вину, право зберігати мовчання без негативного тлумачення такого мовчання, можливість конфіденційного спілкування із захисником, а також право виступати із заявами на власний захист. Обвинувачений при цьому не зобов'язаний доводити свою невинуватість або спростовувати висунуте проти нього обвинувачення [121]. Таким чином, відповідна модель ґрунтується на чіткому розмежуванні функцій обвинувачення і захисту та недопустимості

перенесення тягаря доказування на особу, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування.

Інший підхід до нормативної побудови відповідних стандартів представлений у європейській регіональній системі захисту прав людини. Центральне місце в ній посідає ст. 6 Європейської конвенції. Її структура дозволяє виділити декілька взаємопов'язаних рівнів гарантій. Пункт 1 визначає загальні вимоги до судового провадження та суду, п. 2 закріплює презумпцію невинуватості, а п. 3 встановлює спеціальні мінімальні права особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення [67].

Відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції кримінальне обвинувачення має розглядатися справедливо, публічно та упродовж розумного строку незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. Публічність при цьому не має абсолютного характеру, оскільки Конвенція допускає обмеження доступу громадськості та засобів масової інформації за передбачених нею обставин. Отже, міжнародний стандарт полягає не у безумовній відкритості кожного судового провадження, а у презумпції його публічності та допустимості відступу від неї лише за наявності належних підстав [67].

Самостійне місце в структурі ст. 6 посідає презумпція невинуватості. Вона визначає вихідне процесуальне становище особи, щодо якої висунуто кримінальне обвинувачення, та вимагає ставлення до неї як до невинуватої до моменту встановлення вини відповідно до закону. Ця гарантія безпосередньо пов'язана з розподілом тягаря доказування та недопустимістю покладення на обвинуваченого обов'язку доводити власну невинуватість [67].

Спеціальні гарантії п. 3 ст. 6 спрямовані на створення мінімально необхідних умов для ефективного здійснення захисту. Обвинувачений повинен бути невідкладно і детально поінформований зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення; мати достатній час та можливості для підготовки захисту; захищати себе особисто або за допомогою обраного захисника, а за визначених умов - отримувати безоплатну правничу допомогу; допитувати свідків обвинувачення та вимагати виклику і допиту свідків захисту на однакових умовах; користуватися

безоплатною допомогою перекладача, якщо він не розуміє мови, що використовується у суді, або не розмовляє нею [67]. Сукупність цих положень створює процесуальну основу для реальної, а не суто формальної участі обвинуваченого у судовому провадженні.

Для з'ясування того, наскільки універсальними є відповідні підходи, доцільно зіставити європейську модель з іншими регіональними системами захисту прав людини. У цьому аспекті показовою є Американська конвенція про права людини 1969 року. Її ст. 8 закріплює право особи на розгляд справи з належними гарантіями та упродовж розумного строку компетентним, незалежним і неупередженим судом, створеним відповідно до закону [1]. Уже на рівні загального формулювання простежується значна подібність із базовими вимогами ст. 6 Європейської конвенції.

Подібність зберігається й щодо спеціальних гарантій обвинуваченого. Стаття 8(2) Американської конвенції передбачає презумпцію невинуватості, право на допомогу перекладача, детальне повідомлення про обвинувачення, достатній час і засоби для підготовки захисту, можливість користуватися допомогою захисника, брати участь у допиті свідків та не бути примушеним свідчити проти себе або визнавати вину. Поряд із цим Конвенція безпосередньо передбачає право оскаржити судове рішення до суду вищої інстанції [1].

Водночас американська модель містить низку гарантій, які структурно розміщені безпосередньо у ст. 8. Зокрема, визнання вини відповідно до ст. 8(3) може мати юридичне значення лише за умови його добровільності та відсутності примусу. Стаття 8(4) передбачає заборону повторного судового розгляду тієї самої справи щодо особи, яка була виправдана остаточним рішенням. Публічність кримінального провадження окремо передбачена ст. 8(5) [1]. Це свідчить про більш концентроване нормативне закріплення низки кримінальних процесуальних гарантій у межах однієї статті.

Проте сам по собі більший ступінь деталізації ст. 8 Американської конвенції не дає достатніх підстав стверджувати про ширший рівень захисту порівняно з європейською системою. Частина гарантій, включених до ст. 8 Американської конвенції, в європейській системі врегульована іншими положеннями. Зокрема, право

на перегляд обвинувального вироку або призначеного покарання передбачене ст. 2 Протоколу № 7 до Європейської конвенції, а принцип ne bis in idem - ст. 4 цього Протоколу. Тому порівнювати рівень гарантій лише за кількістю положень, включених до ст. 6 та ст. 8 відповідних конвенцій, методологічно некоректно.

Крім того, відмінності у текстуальному закріпленні значною мірою компенсуються діяльністю міжнародних судових органів. Як Європейський суд з прав людини, так і органи міжамериканської системи розкривають зміст відповідних договірних гарантій у процесі їх застосування до конкретних справ. Саме тому фактичний обсяг права на справедливий суд визначається не лише буквальним текстом міжнародного договору, а й сформованими підходами до його тлумачення.

Показовим прикладом є рівність процесуальних можливостей сторін. У ст. 6(1) Європейської конвенції ця вимога прямо не сформульована, однак у практиці ЄСПЛ вона розглядається як невід'ємна складова справедливого судового розгляду. При цьому її зміст не обмежується спеціальними гарантіями обвинуваченого, встановленими п. 3 ст. 6. Йдеться про більш загальну вимогу такого процесуального становища сторін, за якого кожна з них має розумну можливість представити свою позицію в умовах, що не ставлять її у суттєво менш сприятливе становище порівняно з опонентом.

Порівняльний аналіз регіональних систем захисту прав людини свідчить, що сформовані в них підходи до нормативного закріплення права на справедливий суд істотно відрізняються за ступенем деталізації відповідних гарантій. Поряд із європейською та міжамериканською моделями окремий інтерес становить африканська система, основні положення якої у цій сфері визначені Африканською хартією прав людини і народів 1981 року.

На відміну від ст. 6 Європейської конвенції та ст. 8 Американської конвенції, Африканська хартія не формує настільки розгорнутого переліку процесуальних прав обвинуваченого. Стаття 7 Хартії використовує більш узагальнену конструкцію права особи на розгляд її справи, об'єднуючи в її межах декілька різних за змістом гарантій. До них належать право звернутися до компетентних національних органів у зв'язку з порушенням основних прав, презумпція невинуватості, право на захист, у тому числі

на вибір захисника, а також право на розгляд справи упродовж розумного строку неупередженим судом [29].

Разом із процесуальними гарантіями ст. 7 Хартії містить положення, що стосуються законності кримінальної відповідальності. Вона забороняє засудження особи за діяння, яке на момент його вчинення не становило караного правопорушення, а також виходить із персонального характеру покарання [29]. Таким чином, особливістю африканської моделі є поєднання в межах однієї статті вимог, що стосуються доступу до правового захисту, справедливості судового провадження, процесуального статусу обвинуваченого та окремих матеріально-правових гарантій.

Водночас зміст права на справедливий суд в африканській системі не вичерпується ст. 7 Хартії. Його необхідно встановлювати з урахуванням інших положень цього документа. Стаття 3 гарантує рівність перед законом та однаковий захист законом, а ст. 26 покладає на держави обов'язок гарантувати незалежність судів [29]. Відтак такі характеристики справедливого судочинства, як рівність та незалежність судової влади, нормативно розміщені поза межами ст. 7, але функціонально доповнюють передбачені нею гарантії.

Саме тому меншу деталізованість Африканської хартії не варто ототожнювати з відсутністю певних складових справедливого судочинства. Йдеться радше про інший спосіб їх нормативної побудови: відповідні вимоги розосереджені між декількома положеннями Хартії, а їх конкретний зміст розвивається в процесі правозастосування. Такий підхід ще раз підтверджує необхідність системного, а не суто текстуального порівняння регіональних міжнародних актів.

Разом із тим окремі положення Хартії не слід тлумачити ширше, ніж дозволяє їх нормативний зміст. Зокрема, передбачене ст. 7 право звернення до компетентних національних органів у разі порушення основних прав не є тотожним самостійному праву на апеляційний перегляд обвинувального вироку. Тому право на апеляцію недоцільно називати серед гарантій, безпосередньо закріплених у цій статті.

Ще більш специфічною є ситуація з формуванням регіональних стандартів справедливого судочинства в Азії. На відміну від європейського, американського та африканського регіонів, тут відповідні гарантії не утворюють аналогічної за

структурою системи договірного регулювання. Тому при їх дослідженні особливо важливо враховувати юридичну природу конкретного документа. У цьому аспекті доцільно окремо розглянути Декларацію АСЕАН про права людини від 18 листопада 2012 року та Азіатську хартію прав людини від 17 травня 1998 року, не ототожнюючи їх за правовим статусом.

У Декларації АСЕАН основні вимоги щодо кримінального судочинства сконцентровані у ст. 20(1). Нею передбачено, що особа, обвинувачена у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватою, доки її вина не буде доведена відповідно до закону в межах справедливого та публічного судового розгляду компетентним, незалежним і неупередженим судом із забезпеченням права на захист [55]. Таким чином, це положення поєднує одразу декілька базових стандартів: презумпцію невинуватості, справедливість і публічність процедури, компетентність, незалежність та неупередженість суду, а також право обвинуваченого на захист.

Порівняно зі ст. 6 Європейської конвенції та ст. 8 Американської конвенції таке регулювання має більш загальний характер. Стаття 20(1) Декларації АСЕАН не містить окремого переліку таких спеціальних процесуальних можливостей, як достатній час і засоби для підготовки захисту, допомога перекладача або допит свідків. Так само в ній безпосередньо не використовується категорія рівності процесуальних можливостей сторін. Однак це дозволяє говорити передусім про різний ступінь деталізації відповідних міжнародних документів, а не автоматично про заперечення таких гарантій.

Іншу правову природу має Азіатська хартія прав людини 1998 року. На відміну від розглянутих міжнародних договорів, вона не є міждержавною конвенцією, а тому її положення не можуть оцінюватися як юридично рівнозначні нормам Європейської, Американської чи Африканської конвенцій. Стаття 3.1 Хартії містить загальне підтвердження прав, закріплених міжнародними документами [27], тоді як окремі гарантії справедливого судового розгляду більш предметно сформульовані в інших її положеннях.

Особливо показовою є ст. 3.7, присвячена смертній карі. Виходячи із загальної вимоги її скасування, Хартія одночасно встановлює посилені гарантії для тих держав, де смертна кара продовжує застосовуватися. Перед ухваленням рішення, наслідком якого може бути позбавлення особи життя, повинні бути забезпечені справедливий судовий розгляд незалежним і неупередженим судом, можливість належного юридичного представництва, достатній час для підготовки захисту, презумпція невинуватості та перегляд рішення судом вищої інстанції [27].

Проте концентрація цих гарантій у положенні про смертну кару не означає, що Хартія визнає справедливий суд необхідним виключно у відповідній категорії кримінальних справ. Таке положення доцільніше пояснювати особливою тяжкістю та незворотністю наслідків смертного вироку, що обумовлює підвищені вимоги до процедури його ухвалення. Водночас це демонструє одну зі слабких сторін нормативної конструкції Хартії: основні гарантії справедливого кримінального судочинства не систематизовані в ній настільки послідовно та детально, як у Європейській або Американській конвенціях.

Порівняння розглянутих регіональних документів дозволяє простежити декілька різних моделей нормативного оформлення справедливого судочинства. Європейська модель характеризується поєднанням договірного закріплення основних гарантій із їх масштабною конкретизацією у практиці ЄСПЛ. Американська конвенція концентрує значну кількість кримінальних процесуальних гарантій безпосередньо у ст. 8. Африканська хартія використовує більш загальні формулювання та розподіляє взаємопов’язані гарантії між декількома статтями. В азійському регіоні відповідні положення характеризуються меншою нормативною систематизованістю, а документи, у яких вони закріплені, відрізняються за своєю юридичною природою.

Попри ці відмінності, у розглянутих регіональних підходах можна виявити спільний змістовий фундамент. До нього належать вимоги незалежності та неупередженості суду, презумпція невинуватості, можливість особи здійснювати захист та загальна вимога справедливості судової процедури. Саме повторюваність цих гарантій у різних регіональних системах дозволяє розглядати їх як основні міжнародні орієнтири справедливого кримінального судочинства.

Водночас проведене порівняння свідчить, що ступінь нормативної деталізації не може бути єдиним критерієм оцінювання рівня забезпечення права на справедливий суд. Не менш важливими є юридична сила відповідного акта, системний зв'язок його положень, наявність механізмів міжнародного контролю та характер їх практичного тлумачення. Тому при визначенні міжнародних стандартів справедливого судочинства доцільно оцінювати не лише те, наскільки докладно певна гарантія сформульована у тексті міжнародного документа, а насамперед її нормативний зміст, механізми реалізації та здатність забезпечити реальний захист прав особи.

Узагальнення положень універсальних і регіональних міжнародних актів дозволяє констатувати наявність спільного підходу до визначення основних вимог справедливого судочинства. Незважаючи на відмінності у юридичній природі відповідних документів, способах нормативного закріплення та ступені деталізації процесуальних гарантій, право на справедливий суд належить до фундаментальних прав людини. Його особливість полягає в тому, що воно має не лише самостійне значення, а й виконує гарантійну функцію щодо інших прав, оскільки саме через судові механізми особа отримує можливість вимагати їх захисту та відновлення.

При цьому ефективність міжнародних стандартів справедливого судочинства значною мірою залежить від їх реалізації на національному рівні. Міжнародні механізми захисту не повинні підміняти внутрішньодержавну систему правосуддя. Навпаки, саме національні суди мають першими забезпечувати дотримання відповідних гарантій та усувати допущені порушення. За умови належного функціонування внутрішньодержавних засобів захисту необхідність звернення особи до міжнародних інституцій закономірно зменшується [45]. У цьому проявляється субсидіарний характер міжнародного захисту прав людини.

Разом із тим практика міжнародних судових органів підтверджує, що формального закріплення права на справедливий суд недостатньо. Визначальним є те, наскільки передбачені гарантії реально забезпечуються під час конкретного провадження. Саме правозастосування дозволяє встановити, чи мала особа фактичну

можливість захищати свої інтереси, представляти власну позицію, реагувати на аргументи іншої сторони та користуватися іншими процесуальними правами.

Узагальнення відповідної практики дозволяє виділити найбільш характерні прояви недотримання стандартів справедливого судочинства:

1. створення істотної процесуальної переваги для однієї зі сторін, обмеження можливостей іншої сторони ознайомлюватися з матеріалами провадження, подавати докази, заперечувати проти доказів та аргументів опонента, що порушує вимоги змагальності та рівності процесуальних можливостей;

2. неналежне обґрунтування та мотивування судового рішення, зокрема залишення без належної оцінки істотних аргументів, які могли вплинути на вирішення справи;

3. недотримання вимог незалежності та неупередженості суду або виникнення обставин, які об’єктивно ставлять під сумнів його неупередженість;

4. істотне обмеження можливості особи ефективно брати участь у судовому провадженні, представляти власну позицію, користуватися допомогою захисника та реалізовувати інші процесуальні права;

5. невиправдане затягування судового розгляду внаслідок бездіяльності державних органів, неналежної організації провадження або інших обставин, відповідальність за які покладається на державу;

6. необґрунтоване обмеження публічності судового розгляду, коли проведення закритого засідання або інші обмеження відкритості провадження не мають достатнього правового та фактичного обґрунтування;

7. недотримання спеціальних гарантій особи, щодо якої висунуто кримінальне обвинувачення, зокрема презумпції невинуватості, права на захист, права бути належним чином поінформованою про обвинувачення, мати достатній час і можливості для підготовки захисту, допитувати свідків та користуватися допомогою перекладача.

Водночас видається дискусійним і недостатньо обґрунтованим підхід, відповідно до якого призначення особі надмірно суворого покарання розглядається як самостійний різновид порушення права на справедливий суд. Така позиція потребує

додаткового теоретико-правового осмислення, насамперед з огляду на необхідність розмежування справедливості судового провадження як сукупності процесуальних гарантій та справедливості судового рішення як результату здійснення правосуддя. Незважаючи на тісний взаємозв'язок зазначених категорій, вони характеризуються відмінним змістовим наповненням, функціональним призначенням і критеріями правової оцінки. Зокрема, справедливість призначеного покарання визначається передусім його відповідністю характеру та ступеню тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, обставинам його вчинення, особі винного, принципам пропорційності, індивідуалізації кримінальної відповідальності та загальним засадам призначення покарання. Натомість справедливість судового провадження характеризує якість і правомірність процесуальної діяльності суду, дотримання встановлених законом процедур, забезпечення рівності процесуальних можливостей сторін та створення належних умов для реалізації учасниками кримінального провадження своїх прав і законних інтересів.

У цьому контексті необхідно враховувати, що право на справедливий суд, гарантоване статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, за своєю юридичною природою спрямоване насамперед на забезпечення належної організації та здійснення судового розгляду. Його зміст охоплює комплекс взаємопов'язаних інституційних і процесуальних гарантій, серед яких особливе значення мають незалежність і безсторонність суду, створеного відповідно до закону, публічність судового розгляду, дотримання розумних строків, презумпція невинуватості, забезпечення права на захист, дотримання принципів змагальності та рівності сторін, а також належне мотивування судових рішень. Водночас зазначене право саме по собі не передбачає гарантування особі ухвалення судового рішення конкретного змісту або призначення певного виду чи розміру покарання, який відповідав би її суб'єктивним уявленням про справедливість.

Разом із тим наведене не означає, що питання справедливості призначеного покарання повністю перебуває поза сферою міжнародно-правового захисту прав людини. Надмірна суворість кримінально-правових заходів за певних обставин може порушувати інші конвенційні гарантії, зокрема заборону нелюдського чи такого, що

принижує гідність, покарання, закріплену статтею 3 Конвенції. Крім того, очевидна необґрунтованість призначеного покарання, відсутність належної мотивації судового рішення, ігнорування істотних доводів сторони захисту або свавільне застосування кримінального закону можуть свідчити про недоліки здійснення правосуддя, які за відповідних обставин набувають значення для оцінки дотримання права на справедливий суд. Отже, принципово важливим є встановлення того, чи пов'язана несправедливість призначеного покарання виключно з його матеріально-правовою оцінкою, чи вона одночасно є наслідком порушення фундаментальних процесуальних гарантій.

Для нашого дослідження таке розмежування має особливе теоретичне та практичне значення, оскільки дозволяє точніше визначити зміст, структуру та межі права на справедливий суд у кримінальному провадженні. На нашу думку, справедливість кримінального провадження доцільно розглядати як комплексну правову категорію, що охоплює не лише належне дотримання процесуальних гарантій, а й відповідність результатів кримінального судочинства фундаментальним принципам права, зокрема законності, верховенства права, пропорційності, правової визначеності та поваги до людської гідності. Відповідно, змістова справедливість процесуального рішення становить самостійний, хоча й тісно пов'язаний із процесуальною справедливістю, аспект загальної справедливості кримінального провадження. Їх повне ототожнення може призвести до необґрунтованого розширення змісту права на справедливий суд та змішування процесуальних і матеріально-правових критеріїв оцінки діяльності органів кримінальної юстиції.

Окремої уваги потребує питання визначення правового значення процесуальних порушень, допущених під час здійснення кримінального провадження. У цьому аспекті слід виходити з того, що не кожне формальне відхилення від установленого кримінальним процесуальним законодавством порядку автоматично свідчить про порушення права на справедливий суд у розумінні статті 6 Конвенції. Водночас неприпустимим є й протилежний підхід, за якого процесуальні порушення оцінюються виключно з позиції їхнього безпосереднього впливу на остаточне судове рішення без належного врахування самостійного значення фундаментальних

процесуальних гарантій. Визначення справедливості судового розгляду потребує всебічного дослідження характеру допущеного порушення, його інтенсивності, процесуального контексту, значення відповідної гарантії для реалізації права на захист, а також фактичних наслідків для процесуального становища особи.

Особливе значення у цьому контексті має сформований у практиці Європейського суду з прав людини підхід до оцінки справедливості кримінального провадження в цілому. Його сутність полягає в необхідності дослідження не лише окремих процесуальних дій чи рішень, а й усієї сукупності обставин, за яких здійснювалося кримінальне переслідування та судовий розгляд. Такий підхід дозволяє враховувати взаємозв'язок різних процесуальних гарантій, визначати реальний вплив допущених порушень на можливість ефективної реалізації прав учасників провадження та встановлювати, чи були забезпечені належні умови для справедливого вирішення кримінально-правового спору. При цьому оцінка провадження в цілому не повинна використовуватися для виправдання будь-яких процесуальних порушень, оскільки окремі з них за своєю природою та наслідками можуть мати визначальне значення для констатації несправедливості судового розгляду.

Важливим критерієм оцінки є також наявність і ефективність процесуальних механізмів, спрямованих на усунення або компенсацію допущених порушень. Зокрема, необхідно враховувати, чи мала сторона захисту реальну можливість оскаржити відповідні процесуальні рішення, поставити під сумнів допустимість і достовірність доказів, заявити необхідні клопотання, надати власні докази та аргументи, а також домогтися належного судового контролю за законністю дій органів досудового розслідування. Не менш важливим є з'ясування того, чи могли допущені на попередніх стадіях кримінального провадження недоліки бути ефективно усунені під час подальшого судового розгляду або перегляду судового рішення. Водночас сама лише формальна наявність відповідних процесуальних засобів не може вважатися достатньою гарантією справедливості, якщо їх практичне застосування не забезпечує реального та ефективного захисту порушених прав.

З огляду на зазначене, справедливість судового розгляду необхідно оцінювати не лише через формальну відповідність процесуальних дій вимогам національного законодавства, а й з позиції фактичного забезпечення основоположних прав людини, ефективності процесуальних гарантій та здатності судової системи запобігати свавільному обмеженню прав учасників кримінального провадження. Такий підхід відповідає сучасному розумінню верховенства права, за якого законність процесуальної діяльності не зводиться до механічного виконання нормативних приписів, а передбачає забезпечення реальної справедливості судової процедури, правової визначеності та належного балансу між публічними інтересами кримінального судочинства і правами окремої особи.

Вирішення окреслених теоретичних і практичних проблем безпосередньо пов’язане з належною імплементацією міжнародних стандартів справедливого судочинства в національну правову систему України. У цьому аспекті особливого значення набуває не лише формальне закріплення відповідних міжнародно-правових гарантій у положеннях кримінального процесуального законодавства, а й забезпечення їх послідовного та ефективного застосування у практичній діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду. Адже навіть достатньо розвинена нормативно-правова база не може самостійно гарантувати належного рівня захисту прав людини за відсутності усталеної правозастосовної практики, ефективних механізмів судового контролю та належної професійної підготовки суб’єктів кримінального провадження.

У цьому контексті заслуговує на підтримку позиція С. Степанова, який обґрунтовано звертає увагу на необхідність комплексного вдосконалення національного законодавства відповідно до вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, проведення систематичної експертизи законопроєктів на предмет їх відповідності міжнародним зобов’язанням України, забезпечення належної доступності рішень Європейського суду з прав людини для представників професійної юридичної спільноти, організації систематичної підготовки суддів, прокурорів, адвокатів і працівників правоохоронних органів, а також здійснення постійного

аналізу чинного законодавства з погляду його відповідності конвенційним стандартам [154].

Розвиваючи наведений науковий підхід, вважаємо за доцільне наголосити, що імплементація міжнародних стандартів справедливого судочинства повинна мати системний, послідовний і практично орієнтований характер. Насамперед ідеться про необхідність забезпечення узгодженості положень національного кримінального процесуального законодавства з міжнародними зобов'язаннями України, своєчасного усунення нормативних прогалин і суперечностей, а також удосконалення процесуальних механізмів реалізації та захисту прав учасників кримінального провадження. Важливим напрямом такої діяльності є також належне врахування правових позицій Європейського суду з прав людини під час розроблення законодавчих змін, формування судової практики та прийняття процесуальних рішень на різних стадіях кримінального провадження.

Не менш важливою складовою забезпечення права на справедливий суд є підвищення рівня професійної компетентності суб'єктів кримінального судочинства. У цьому аспекті систематичне вивчення практики Європейського суду з прав людини має розглядатися не лише як елемент професійної підготовки та підвищення кваліфікації, а й як необхідна передумова формування належної правової культури, орієнтованої на пріоритет прав людини, дотримання принципу верховенства права та недопущення процесуального формалізму. Особливу увагу доцільно приділяти формуванню практичних навичок застосування конвенційних стандартів під час вирішення питань допустимості доказів, забезпечення права на захист, дотримання принципу рівності сторін, мотивування процесуальних рішень та оцінки справедливості кримінального провадження в цілому.

Отже, забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні необхідно розглядати як багаторівневий правовий механізм, ефективність якого визначається взаємодією нормативних, інституційних, процесуальних та правозастосовних складових. При цьому принципове значення має розмежування справедливості судової процедури та змістової справедливості судового рішення, оскільки вони становлять взаємопов'язані, проте не тотожні аспекти здійснення

правосуддя. Комплексна оцінка дотримання процесуальних гарантій, належне врахування практики Європейського суду з прав людини та послідовне впровадження міжнародних стандартів у національну правову систему створюють необхідні передумови для формування ефективної моделі забезпечення права на справедливий суд, здатної гарантувати не лише формальну законність кримінального провадження, а й реальний захист прав, свобод і законних інтересів його учасників.

Проте зазначені заходи охоплюють переважно нормативний та інформаційно-освітній рівні імплементації. На нашу думку, до них необхідно додати правозастосовний рівень, який має вирішальне значення для фактичної реалізації міжнародних стандартів. Наявність у законодавстві положень, формально узгоджених із Конвенцією, не забезпечує справедливого судочинства, якщо сформульовані ЄСПЛ стандарти не враховуються під час прийняття конкретних процесуальних рішень.

У зв’язку із цим імплементацію міжнародних стандартів справедливого судочинства доцільно розглядати щонайменше у трьох взаємопов’язаних напрямах. Перший має нормативний характер і передбачає приведення законодавства у відповідність до міжнародних зобов’язань держави. Другий охоплює інституційне та організаційне забезпечення незалежного й ефективного функціонування судової системи. Третій стосується безпосередньої правозастосовної діяльності та передбачає використання міжнародних стандартів і сформованих ЄСПЛ критеріїв під час розгляду конкретних кримінальних проваджень.

Саме останній напрям має особливе значення для України. Формальне посилання у судовому рішенні на Конвенцію або окреме рішення ЄСПЛ ще не означає належного застосування відповідного стандарту. Необхідним є встановлення релевантної правової позиції, з’ясування її змісту та застосування сформульованих Судом критеріїв до конкретних обставин кримінального провадження. Такий підхід дозволяє перейти від декларативного використання практики ЄСПЛ до її функціональної інтеграції у національне правозастосування.

Одним із напрямів, що потребує особливої уваги, залишається забезпечення своєчасності судового захисту. Надмірна тривалість кримінального провадження може істотно зменшити ефективність інших процесуальних гарантій, а в окремих

випадках фактично позбавити судовий захист його практичного значення. Тому вимога розумного строку повинна забезпечуватися не лише встановленням процесуальних строків, а й належною організацією діяльності всіх державних органів, від яких залежить рух кримінального провадження.

У цьому аспекті причини невиправданих затримок можуть бути різними: тривалі періоди процесуальної бездіяльності, несвоєчасне передання матеріалів, неналежна організація судових засідань, неодноразове відкладення розгляду без достатніх підстав, недостатня координація між державними органами, а також технічні та організаційні проблеми. Однак для оцінки дотримання розумного строку важливим є не саме існування певної організаційної проблеми, а її вплив на загальну тривалість провадження та здатність держави належним чином організувати функціонування системи кримінальної юстиції.

Тому вдосконалення національного механізму забезпечення права на справедливий суд повинно бути спрямоване не просто на «спрощення» судового процесу. Надмірне спрощення процедури саме по собі може створити ризики для інших процесуальних гарантій. Більш коректним є завдання оптимізації кримінальної процесуальної діяльності шляхом усунення невиправданих процедурних затримок, удосконалення організації судового провадження, розвитку електронної процесуальної комунікації, підвищення ефективності міжвідомчої взаємодії та створення дієвих засобів реагування на надмірну тривалість провадження.

При цьому цифровізація судочинства також не повинна розглядатися як самостійна мета. Використання інформаційних технологій є виправданим настільки, наскільки воно спрощує комунікацію, скорочує невиправдані затримки та полегшує доступ до суду, не обмежуючи при цьому ефективної участі особи у провадженні, конфіденційності спілкування із захисником, можливості дослідження доказів та інших гарантій справедливого судового розгляду.

Таким чином, імплементація міжнародних стандартів справедливого судочинства має розглядатися як безперервний процес, що охоплює нормативний, інституційний та правозастосовний рівні. Його результативність визначається не кількістю міжнародних положень, відтворених у національному законодавстві, а тим,

наскільки вони впливають на реальне здійснення кримінального провадження та забезпечують особі ефективні процесуальні можливості для захисту її прав.

Визнання Україною обов'язковості положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає не лише приведення національного законодавства у відповідність до встановлених нею вимог, а й практичне використання конвенційних стандартів під час здійснення правосуддя. Саме на рівні конкретного кримінального провадження можна оцінити, наскільки міжнародні гарантії інтегровані у національну правову систему та здатні реально впливати на забезпечення прав його учасників.

Особливість конвенційного механізму полягає в тому, що забезпечення передбачених ним прав є передусім обов'язком самої держави. Національний суд у цьому механізмі виступає первинною інституцією судового захисту, тоді як ЄСПЛ здійснює міжнародний контроль за виконанням державою взятих на себе зобов'язань. Тому ефективність конвенційної системи значною мірою залежить від здатності внутрішньодержавних органів самостійно виявляти, попереджати та усувати порушення прав людини, не перекладаючи виконання цього завдання на міжнародний рівень.

Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у національному судочинстві не може зводитися виключно до формального закріплення можливості учасників кримінального провадження посилатися на окремі положення цього міжнародно-правового акта під час обґрунтування власної правової позиції. Значення Конвенції для національної правової системи є значно ширшим, оскільки її положення становлять нормативну основу міжнародних стандартів захисту прав людини, які повинні враховуватися під час здійснення правосуддя, застосування кримінального процесуального законодавства та визначення допустимих меж втручання держави у сферу основоположних прав і свобод особи. У цьому аспекті Конвенція виступає не лише джерелом конкретних суб'єктивних прав, а й важливим правовим орієнтиром для формування належної правозастосовної практики, спрямованої на забезпечення верховенства права, законності та справедливості кримінального провадження.

Особливого значення набуває необхідність системного розуміння конвенційних гарантій, зміст яких не обмежується буквальним формулюванням відповідних статей Конвенції. Важливо враховувати, що значна частина міжнародних стандартів справедливого судочинства сформувалася внаслідок послідовного тлумачення положень Конвенції Європейським судом з прав людини. Саме в його практиці отримали подальшу конкретизацію такі фундаментальні складові права на справедливий суд, як незалежність і безсторонність суду, рівність процесуальних можливостей сторін, змагальність судового розгляду, ефективність права на захист, належне мотивування судових рішень, дотримання розумних строків провадження, забезпечення доступу до правосуддя та повага до принципу правової визначеності.

З огляду на зазначене, застосування положень Конвенції у кримінальному провадженні потребує врахування не лише їх нормативного змісту, а й сформованих у практиці Європейського суду з прав людини підходів до визначення сутності, обсягу та меж відповідних правових гарантій. При цьому суд, вирішуючи питання, пов'язані з можливим обмеженням конвенційно гарантованих прав, повинен здійснювати правову оцінку відповідних обставин з урахуванням стандартів, вироблених у практиці ЄСПЛ. Такий підхід забезпечує більш повне розуміння змісту міжнародно-правових зобов'язань держави та сприяє формуванню правозастосовної практики, орієнтованої на реальний, а не виключно формальний захист прав людини.

Водночас використання практики Європейського суду з прав людини потребує належної методологічної обґрунтованості. Насамперед ідеться про необхідність врахування фактичних обставин конкретної справи, характеру правовідносин, у межах яких було сформульовано відповідну правову позицію, а також змісту конвенційної гарантії, що стала предметом тлумачення. Механічне перенесення окремих висновків ЄСПЛ на національні кримінальні провадження без належного аналізу їх фактичного та правового контексту може призвести до неправильного розуміння відповідних міжнародних стандартів. Тому застосування практики Суду повинно ґрунтуватися на встановленні змістовного зв'язку між правовою позицією, сформульованою у відповідному рішенні, та обставинами конкретного кримінального провадження.

У цьому контексті важливо розмежовувати загальні правові принципи, сформовані в практиці Європейського суду з прав людини, та висновки, обумовлені специфічними фактичними обставинами окремої справи. Перші можуть мати ширше значення для формування єдиних підходів до застосування конвенційних гарантій, тоді як другі потребують особливо ретельного аналізу можливості їх використання в інших правових ситуаціях. Відповідно, належне застосування практики ЄСПЛ передбачає не лише ознайомлення з резолютивною частиною судового рішення або окремими його положеннями, а й дослідження мотивувальної частини, правової аргументації та обставин, які стали визначальними для формування відповідного висновку.

На нашу думку, такий підхід має принципове значення для забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні, оскільки дозволяє уникнути формалізованого використання міжнародних стандартів та забезпечити їх належне пристосування до конкретних процесуальних ситуацій. Застосування Конвенції та практики ЄСПЛ повинно сприяти підвищенню якості судового контролю, обґрунтованості процесуальних рішень, передбачуваності правозастосування та ефективності механізмів захисту прав учасників кримінального провадження.

Особливого значення наведені положення набувають з огляду на закріплене в національному законодавстві місце Конвенції та практики Європейського суду з прав людини у системі джерел права. Відповідно до статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Водночас стаття 8 Конституції України закріплює принцип верховенства права, який виступає фундаментальною засадою функціонування правової системи та здійснення правосуддя. У сукупності зазначені конституційні положення створюють нормативні передумови для застосування міжнародних стандартів захисту прав людини у національному судочинстві.

У сфері кримінального провадження відповідні положення отримують подальший розвиток у кримінальному процесуальному законодавстві. Зокрема, частина п'ята статті 9 Кримінального процесуального кодексу України передбачає застосування кримінального процесуального законодавства України з урахуванням

практики Європейського суду з прав людини. Крім того, стаття 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» закріплює застосування судами Конвенції та практики ЄСПЛ як джерела права. Зазначені нормативні положення свідчать про те, що врахування міжнародних стандартів справедливого судочинства є не факультативним елементом судової діяльності, а складовою належного застосування національного законодавства.

Разом із тим нормативне визнання Конвенції та практики Європейського суду з прав людини не усуває необхідності визначення меж їх застосування у кримінальному провадженні. У цьому аспекті принципового значення набуває співвідношення міжнародних стандартів захисту прав людини та положень національного кримінального процесуального законодавства, які встановлюють конкретний порядок здійснення процесуальної діяльності, визначають компетенцію органів державної влади, регламентують застосування заходів процесуального примусу та закріплюють процесуальні права й обов'язки учасників кримінального провадження.

Необхідно враховувати, що кримінальне провадження характеризується підвищеним рівнем нормативної визначеності та формалізації процесуальних процедур. Така особливість обумовлена насамперед тим, що здійснення кримінальної процесуальної діяльності може супроводжуватися істотним втручанням у сферу конституційно гарантованих прав і свобод людини, зокрема права на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла, повагу до приватного і сімейного життя, таємницю спілкування, права власності та інших основоположних прав. Саме тому повноваження органів досудового розслідування, прокуратури та суду повинні мати належну правову основу, бути чітко визначеними та реалізовуватися виключно в межах установленої законом компетенції.

Таким чином, проблема полягає не стільки у формальному визнанні Конвенції складовою національного правопорядку, скільки у формуванні дієвого механізму її застосування. А. Федорова слушно пов’язує ефективність такого механізму з особливостями правової системи держави, характером її джерел права та законодавства, специфікою міжнародних актів у сфері прав людини, співвідношенням незалежності судової влади та її взаємодії з іншими гілками влади, соціально-

політичними умовами, а також рівнем міжнародно-правової культури правозастосування [78]. Отже, імплементація міжнародного стандарту залежить не тільки від нормативного закріплення, а й від інституційного середовища, у якому відповідний стандарт має застосовуватися.

З цих позицій твердження про несистемність імплементації практики ЄСПЛ в Україні доцільно конкретизувати. Проблема полягає не у відсутності правової основи для використання відповідної практики, а значною мірою у неоднаковій якості її застосування. В одному випадку правова позиція ЄСПЛ використовується для визначення змісту конкретної гарантії та оцінювання обставин справи, в іншому - посилання на рішення Суду може мати суто формальний характер і не впливати на мотивування прийнятого рішення. Саме тому кількість згадок про Конвенцію чи рішення ЄСПЛ не може бути самостійним показником належного рівня їх імплементації.

Вважаємо, що повноцінне застосування практики ЄСПЛ має включати декілька послідовних елементів: встановлення конвенційного права, якого стосується відповідне процесуальне питання; визначення релевантної практики Суду; з'ясування критеріїв, сформульованих у відповідних рішеннях; зіставлення цих критеріїв з обставинами конкретного кримінального провадження; формулювання на цій основі належно мотивованого висновку. Такий алгоритм дозволяє перейти від формального цитування міжнародної практики до її змістовного використання.

У зв'язку із цим методичне забезпечення судової практики повинно бути спрямоване не на створення універсальних шаблонів посилань на ЄСПЛ, а на розвиток навичок роботи з його правовими позиціями. Значення мають доступність актуальної практики, якість перекладів, систематизація рішень за окремими конвенційними гарантіями, регулярне професійне навчання суддів, прокурорів та адвокатів. Водночас будь-які рекомендаційні матеріали повинні зберігати допоміжний характер і не замінювати індивідуального аналізу конкретного провадження.

Імплементація міжнародних стандартів має відбуватися й на етапі формування законодавства. Перевірка законопроєктів на відповідність Конвенції дозволяє попереджати виникнення нормативних конструкцій, застосування яких потенційно

може спричинити системні порушення прав людини. Однак така експертиза не повинна обмежуватися порівнянням тексту законопроєкту з буквальним змістом відповідної статті Конвенції. Необхідно враховувати сформовані ЄСПЛ критерії допустимості обмежень прав, вимоги законності, легітимності мети, необхідності та пропорційності втручання.

Отже, доцільно розмежовувати щонайменше три рівні імплементації конвенційних стандартів. Перший - нормативний, який охоплює узгодження національного законодавства з міжнародними зобов'язаннями України. Другий - інституційний, що передбачає створення умов для незалежного та ефективного функціонування судової системи. Третій - правозастосовний, на якому міжнародний стандарт безпосередньо впливає на тлумачення норм, здійснення процесуальних дій та прийняття рішень у конкретному кримінальному провадженні. Лише взаємодія цих рівнів дозволяє говорити про реальну, а не декларативну імплементацію Конвенції.

Зазначений підхід має безпосередній зв'язок із забезпеченням справедливості кримінального провадження. Справедливість у цьому випадку не варто розглядати виключно як морально-етичну вимогу до діяльності суду. У юридичній площині вона конкретизується через систему процесуальних гарантій, серед яких особливе місце належить праву на справедливий суд. Водночас останнє не охоплює всього змісту справедливості кримінального провадження, оскільки переважно характеризує судову складову кримінальної процесуальної діяльності.

Так само відсутність у законодавстві єдиного визначення поняття «справедливий судовий розгляд» не означає нормативної невизначеності самого права. Його зміст формується системою положень Конституції України, КПК України, Конвенції та інших міжнародно-правових актів і конкретизується у практиці ЄСПЛ. Тому завдання науки полягає не лише у формулюванні універсальної дефініції, а й у встановленні взаємозв'язків між окремими гарантіями, визначенні меж їх застосування та співвідношенні права на справедливий суд із суміжними категоріями - доступом до правосуддя, правом на судовий захист і справедливістю кримінального провадження [156].

Удосконалення національного механізму реалізації відповідних стандартів, відповідно, має охоплювати забезпечення реальної доступності судового захисту, зміцнення незалежності та неупередженості суду, належне виконання судових рішень, підвищення професійної компетентності правозастосовців та системне врахування практики ЄСПЛ. Проте кожен із цих напрямів повинен оцінюватися не за формальними показниками, а за його здатністю забезпечити особі реальне здійснення гарантованих процесуальних прав.

Євроінтеграційний курс України додатково актуалізує необхідність удосконалення відповідних механізмів. Водночас забезпечення верховенства права та справедливого судочинства не можна розглядати лише як умову європейської інтеграції. Дотримання цих вимог випливає з внутрішньої природи правової держави та її обов'язку забезпечувати ефективний захист прав людини. Тому міжнародні стандарти мають цінність для національного правопорядку незалежно від зовнішньополітичних завдань держави.

Таким чином, основним показником належної імплементації Конвенції та практики ЄСПЛ має бути їх реальний вплив на зміст національної нормотворчої та правозастосовної діяльності. Міжнародний стандарт виконує свою функцію не тоді, коли його положення формально відтворено у законодавстві або згадано у судовому рішенні, а тоді, коли він здатний попередити необґрунтоване обмеження прав особи, вплинути на вибір належної процесуальної процедури та забезпечити ефективне відновлення порушеного права. Саме такий підхід дозволяє розглядати практику ЄСПЛ як дієвий інструмент забезпечення справедливості, а не лише як зовнішнє джерело міжнародних правових стандартів.

3.3. Напрями покращення ефективності забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні України: огляд рішень ЄСПЛ

У практиці ЄСПЛ право на суд сформувалося як комплексна юридична конструкція, зміст якої не обмежується безпосередньо процедурою розгляду справи. Воно охоплює вимоги до організації та функціонування суду, можливість особи

ініціювати судовий розгляд, процесуальні умови його здійснення, а також гарантії юридичної ефективності судового захисту. Тому зміст ст. 6 Конвенції не може бути встановлений виключно шляхом буквального аналізу її положень. Визначальне значення для розуміння конкретних гарантій мають сформовані ЄСПЛ підходи до їх тлумачення та застосування.

Відправним для такого підходу є положення про особливе місце права на справедливий суд у демократичному суспільстві. У справі Delcourt v. Belgium ЄСПЛ наголосив, що значення цього права є настільки істотним, що обмежувальне тлумачення ст. 6 не відповідало б меті та призначенню Конвенції. Така позиція заклала основу для розуміння гарантій справедливого судочинства не як формальних процесуальних вимог, а як практичних механізмів захисту особи.

Однією з необхідних передумов реалізації цих гарантій є доступ до суду. Адже вимоги незалежності та неупередженості суду, змагальності, публічності чи розумного строку втрачають практичне значення, якщо особа спочатку не має реальної можливості домогтися судового розгляду питання, яке стосується її прав. Саме тому доступ до суду доцільно визначати як первинну, або забезпечувальну, складову права на суд: його реалізація створює можливість подальшого використання інших гарантій справедливого судового провадження.

Цей підхід послідовно простежується у практиці ЄСПЛ. У справі Bellet v. France Суд пов’язав ефективність доступу до суду з реальною можливістю особи оскаржити втручання у свої права. Відповідно, для дотримання ст. 6 § 1 недостатньо самого формального існування суду або нормативно передбаченої процедури звернення до нього. Національне регулювання має створювати такий рівень доступу, який дозволяє особі практично реалізувати своє право на суд відповідно до вимог верховенства права.

Звідси випливає важлива ознака доступу до суду - його практичний та ефективний характер. Правова можливість звернення до суду сама по собі не гарантує належного доступу, якщо її реалізація ускладнена такими юридичними або фактичними перешкодами, які роблять судовий захист недоступним або надмірно обтяжливим. Отже, при оцінюванні доступності судового захисту необхідно

враховувати не лише формальне існування відповідної процедури, а й реальну здатність особи нею скористатися.

Водночас із практики ЄСПЛ не випливає вимога усунути будь-які процесуальні умови або обмеження доступу до суду. Це право не має абсолютного характеру, а його реалізація об'єктивно потребує нормативного регулювання державою. Встановлення процесуальних строків, вимог до форми звернення, правил юрисдикції та інших процедурних умов саме по собі не суперечить Конвенції. Вирішальним є те, чи не перетворюються такі правила на непропорційну перешкоду для реалізації права на суд.

У справі Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany ЄСПЛ вкотре виходив із того, що держави користуються певною свободою розсуду при регулюванні доступу до суду, однак ця свобода не є необмеженою. При оцінюванні допустимості встановленого обмеження необхідно з'ясувати: 1) чи зберігається сама сутність права на доступ до суду; 2) чи переслідує відповідне обмеження легітимну мету; 3) чи існує розумне співвідношення пропорційності між застосованими засобами та поставленою метою. Отже, конвенційний стандарт не виключає процесуальних обмежень, а встановлює межі, за яких вони залишаються допустимими.

Це дає підстави розмежовувати обмеження доступу та його заперечення. Процесуальна умова може бути сумісною зі ст. 6 Конвенції, якщо вона має об'єктивне виправдання, є передбачуваною для особи та не створює надмірного тягаря. Натомість порушення виникає тоді, коли застосоване обмеження фактично позбавляє особу можливості домогтися судового розгляду або настільки звужує її процесуальні можливості, що сутність права на суд втрачається.

Значний матеріал для розуміння цих положень становить практика ЄСПЛ щодо України. Вона демонструє, що проблема реалізації права на суд може бути пов'язана не лише з первинною можливістю звернутися до суду, а й зі стабільністю та юридичною ефективністю вже отриманого судового захисту. Показовою в цьому аспекті є справа «Трегубенко проти України» [111].

У зазначеній справі предметом оцінки ЄСПЛ стала ситуація, за якої остаточне судове рішення, ухвалене на користь заявника, було надалі скасоване в порядку

нагляду. На той час глава 42 Цивільного процесуального кодексу України передбачала можливість перегляду судових рішень, які вже набрали законної сили, у відповідному порядку [163]. Отже, проблема виходила за межі лише формальної можливості первинного звернення особи до суду та стосувалася збереження результату судового захисту після остаточного вирішення спору.

З позиції справедливого судочинства така ситуація безпосередньо пов'язана з вимогою правової визначеності. Якщо остаточне й обов'язкове судове рішення може бути поставлене під сумнів за процедурою, яка не відповідає вимогам правової визначеності, саме звернення особи до суду ризикує втратити практичну цінність. Отримання судового рішення не може розглядатися як завершення ефективного судового захисту, якщо його остаточність не забезпечена належними правовими гарантіями.

Таким чином, практика ЄСПЛ дозволяє розглядати право на суд як послідовну систему взаємопов'язаних гарантій. На першому рівні особа повинна мати реальну можливість звернутися до компетентного суду; на другому - її справа має розглядатися відповідно до вимог справедливої процедури; на третьому - результат судового розгляду повинен мати належну юридичну визначеність та ефективність. Відсутність будь-якого з цих компонентів може знизити практичну цінність судового захисту.

При цьому доступ до суду не слід повністю ототожнювати ані з правом на справедливий суд, ані з більш широкою категорією доступу до правосуддя. Право на доступ до суду характеризує передусім можливість особи привести питання, яке стосується її прав, на розгляд компетентного судового органу. Право на справедливий суд визначає якісні вимоги до подальшого здійснення судового провадження. Доступ до правосуддя, у свою чергу, має ширший функціональний зміст і характеризує реальну можливість особи скористатися системою судового захисту та судового контролю. Таке розмежування дозволяє уникнути ототожнення близьких за змістом, але різних за функціональним призначенням правових категорій.

Продовжуючи аналіз справи «Трегубенко проти України», необхідно звернути увагу на те, що встановлене ЄСПЛ порушення стосувалося не стільки самої можливості перегляду судового рішення, скільки способу, в який відповідний

механізм був використаний. На момент його застосування спір уже був остаточно вирішений, рішення набуло обов'язкового характеру та частково виконувалося. За таких обставин його подальше скасування фактично позбавило заявника результату судового захисту, якого він домігся в установленому законом порядку.

Оцінюючи цю ситуацію, ЄСПЛ пов'язав її з принципом юридичної визначеності, складовою якого є повага до остаточності судового рішення - res judicata. Якщо після завершення судового провадження остаточне рішення може бути повторно поставлене під сумнів без достатніх виняткових підстав, особа не може розраховувати на стабільність визначеного судом правового становища. Саме тому застосування наглядової процедури, наслідком якої стало скасування остаточного рішення на користь заявника, було оцінено Судом як несумісне з вимогами ст. 6 § 1 Конвенції [111].

У цьому аспекті юридична визначеність безпосередньо пов'язується з ефективністю права на суд. Значення має не тільки можливість особи ініціювати провадження та отримати судове рішення. Судовий захист повинен завершуватися юридично значущим результатом, стабільність якого забезпечується державою. В іншому випадку проходження всіх передбачених законом судових процедур може втратити практичний сенс.

Схожий підхід простежується у справах «Науменко проти України», «Полтораченко проти України» та «Тімотієвич проти України», в яких ЄСПЛ також розглядав питання скасування остаточних і обов'язкових судових рішень та встановлював порушення ст. 6 § 1 Конвенції [111]. Сукупність цих рішень дозволяє стверджувати, що принцип остаточності судового рішення є важливою гарантією правової визначеності, а отже, пов'язаний із забезпеченням реального та ефективного права на суд.

Проте з наведених положень не випливає, що принцип правової визначеності та пов'язана з ним вимога остаточності судових рішень передбачають абсолютну заборону перегляду судових рішень, які набрали законної сили. Такий підхід не відповідав би комплексному характеру права на справедливий суд, оскільки за певних обставин саме необхідність усунення істотних порушень прав людини, виправлення

фундаментальних судових помилок або врахування юридично значущих обставин, які не могли бути встановлені під час первинного розгляду справи, може зумовлювати об'єктивну потребу у відступі від принципу остаточності судового рішення. Відповідно, правова визначеність не повинна розглядатися як самодостатня цінність, реалізація якої за будь-яких обставин унеможливлює відновлення порушених прав особи. Її призначення полягає насамперед у забезпеченні стабільності правовідносин, передбачуваності правових наслідків судових рішень та формуванні суспільної довіри до здійснення правосуддя.

У цьому контексті особливого значення набуває необхідність забезпечення належного співвідношення між принципом остаточності судових рішень та потребою у виправленні істотних порушень, допущених під час здійснення кримінального провадження. З одного боку, безпідставний або необмежений перегляд судових рішень, які набрали законної сили, здатний негативно впливати на стабільність судової практики, підривати авторитет судової влади та створювати стан тривалої правової невизначеності для учасників кримінальних процесуальних правовідносин. З іншого боку, надмірно формалізоване розуміння остаточності судового рішення може призвести до збереження юридичної сили судових актів, ухвалених із фундаментальними порушеннями процесуальних гарантій, що суперечило б самій сутності справедливого судочинства.

З огляду на зазначене, перегляд остаточних судових рішень може бути сумісним із вимогами статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод за умови, що він має винятковий характер, здійснюється на підставах і в порядку, чітко визначених законом, переслідує легітимну мету та спрямований на усунення істотних недоліків правосуддя. При цьому відповідні процесуальні механізми не повинні використовуватися як засіб повторного вирішення справи виключно з мотивів незгоди однієї зі сторін із результатами попереднього судового розгляду. Саме по собі існування альтернативної правової позиції, іншого тлумачення нормативних положень або відмінного бачення фактичних обставин справи не може автоматично визнаватися достатньою підставою для подолання юридичної сили остаточного судового рішення.

Важливо підкреслити, що принцип «res judicata», який відображає вимогу поваги до остаточного судового рішення, становить одну з основоположних складових правової визначеності як елемента верховенства права. Його зміст полягає у необхідності забезпечення стабільності результатів судового розгляду та недопущення необґрунтованого повторного розгляду питань, які вже були остаточно вирішені компетентним судом. Водночас зазначений принцип не виключає можливості існування спеціальних процесуальних механізмів перегляду судових рішень, якщо їх застосування обумовлене обставинами виняткового характеру та відповідає вимогам справедливого судочинства.

На нашу думку, у цьому аспекті доцільно розмежовувати правомірний перегляд остаточного судового рішення як процесуальний засіб виправлення істотних порушень та неправомірне втручання у стабільність судового рішення, що здійснюється за відсутності належних правових підстав. Визначальним критерієм такого розмежування має бути не лише формальна відповідність процедури перегляду вимогам національного законодавства, а й її фактичне призначення, характер обставин, які стали підставою для повторного розгляду, обґрунтованість відповідного процесуального рішення та наслідки для правового становища учасників кримінального провадження.

Особливого значення наведені положення набувають у кримінальному судочинстві, де остаточність судового рішення безпосередньо пов'язана з реалізацією принципів правової визначеності, презумпції невинуватості, забезпечення права на захист та недопустимості повторного притягнення особи до кримінальної відповідальності за те саме кримінальне правопорушення за умов, визначених законом. У цьому контексті необхідно враховувати також гарантії, передбачені статтею 4 Протоколу № 7 до Конвенції, яка закріплює право не бути повторно притягнутим до суду або покараним у кримінальному порядку за правопорушення, щодо якого особу вже було остаточно виправдано або засуджено відповідно до закону та кримінальної процедури відповідної держави. Водночас положення зазначеної статті допускають відновлення провадження за передбачених нею умов, зокрема у

зв'язку з новими або нововиявленими фактами чи істотними недоліками попереднього провадження, які могли вплинути на результат розгляду справи.

Таким чином, у кримінальному провадженні проблема співвідношення остаточності судового рішення та можливості його перегляду має не лише процесуальний, а й виразний правозахисний характер. Застосування виключних процедур перегляду повинно забезпечувати належний баланс між необхідністю збереження стабільності судових рішень та обов'язком держави гарантувати ефективне відновлення порушених прав. При цьому особливої уваги потребують випадки, коли перегляд судового рішення може призвести до погіршення правового становища виправданої або засудженої особи, оскільки відповідне втручання має оцінюватися з урахуванням додаткових конвенційних гарантій та вимог національного кримінального процесуального законодавства.

У національній системі кримінального судочинства зазначена проблематика знаходить відображення в законодавчому регулюванні перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами. Правове призначення відповідних процедур полягає у створенні додаткових процесуальних гарантій усунення істотних недоліків судового розгляду, які не могли бути належним чином виправлені в межах звичайних процедур оскарження. Водночас їх застосування повинно залишатися винятковим і не підміняти апеляційний чи касаційний перегляд судових рішень. Інакше існуватиме ризик фактичного нівелювання принципу остаточності судового рішення та перетворення виключних процесуальних механізмів на додатковий спосіб необмеженого оспорювання результатів кримінального провадження.

Відповідно, забезпечення справедливості кримінального провадження потребує не механічного надання переваги одному з конкуруючих правових інтересів, а встановлення їх обґрунтованого співвідношення з урахуванням конкретних обставин справи. Зазначене дозволяє стверджувати, що принцип «res judicata» спрямований передусім на запобігання свавільному та необґрунтованому подоланню остаточності судових рішень, а не на абсолютне виключення передбачених законом процедур їх перегляду. Саме такий підхід забезпечує можливість одночасного дотримання вимог

правової визначеності та ефективного захисту прав людини в кримінальному провадженні.

Водночас комплексне дослідження практики Європейського суду з прав людини потребує врахування іншого принципового положення, яке має визначальне значення для розуміння змісту та меж права на справедливий суд. Йдеться про те, що гарантії статті 6 Конвенції не передбачають права особи на отримання за результатами судового розгляду виключно такого рішення, яке відповідає її очікуванням, правовій позиції або суб'єктивному уявленню про справедливість. Право на справедливий суд насамперед забезпечує дотримання належної судової процедури, функціонування незалежного та безстороннього суду, реалізацію принципів змагальності та рівності сторін, ефективне здійснення права на захист, належне дослідження доводів учасників провадження та ухвалення мотивованого судового рішення.

У цьому аспекті необхідно наголосити, що справедливість судового розгляду та сприятливість його результату для конкретної особи є різними за своїм змістом правовими категоріями. Судове рішення може не відповідати процесуальним інтересам або очікуванням певного учасника провадження, однак це саме по собі не свідчить про порушення права на справедливий суд. Вирішальне значення має те, чи були забезпечені належні процесуальні умови для розгляду справи, чи мала особа реальну можливість представити свою правову позицію, надати докази, спростувати доводи іншої сторони та скористатися передбаченими законом засобами процесуального захисту.

Разом із тим недопустимо ототожнювати дотримання права на справедливий суд виключно з формальним виконанням установлених процесуальних правил. Справедливість судочинства передбачає не лише зовнішню відповідність процесуальної діяльності законодавчим приписам, а й реальне забезпечення ефективності відповідних гарантій. Зокрема, формальне надання особі можливості висловити свою позицію не може вважатися достатнім, якщо суд фактично позбавляє її належної процесуальної можливості представити істотні докази або залишає без розгляду аргументи, здатні вплинути на вирішення справи. Аналогічно формальне дотримання встановленої процедури не усуває необхідності оцінки незалежності та

безсторонності суду, належності мотивування судового рішення та дотримання інших фундаментальних гарантій.

З огляду на зазначене, при визначенні наявності або відсутності порушення статті 6 Конвенції необхідно чітко розмежовувати незгоду учасника кримінального провадження з результатом розгляду справи та об'єктивне недотримання конкретних процесуальних гарантій. У першому випадку йдеться про суб'єктивну оцінку особою ухваленого судового рішення, яка може бути зумовлена несприятливими для неї правовими наслідками. У другому випадку предметом оцінки виступають конкретні обставини здійснення судового провадження, які можуть свідчити про порушення встановлених міжнародними стандартами вимог до організації та проведення судового розгляду.

Таке розмежування має важливе методологічне значення для дослідження механізмів забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні. Воно дозволяє уникнути надмірного розширення змісту відповідного права та його необґрунтованого ототожнення з будь-якими випадками незгоди особи з рішеннями органів кримінальної юстиції. Водночас зазначений підхід не повинен призводити до ігнорування ситуацій, коли зміст судового рішення або спосіб його обґрунтування можуть свідчити про свавільність правозастосування, очевидну необґрунтованість висновків суду чи недотримання фундаментальних процесуальних гарантій.

Принципово важливим у цьому контексті є також розуміння правової природи міжнародного контролю, який здійснює Європейський суд з прав людини. Відповідно до статті 19 Конвенції Суд створено для забезпечення дотримання державами зобов'язань, узятих ними за Конвенцією та протоколами до неї. Отже, його функціональне призначення полягає не у здійсненні повторного розгляду кримінальних справ, уже вирішених національними судами, а у встановленні того, чи відповідали дії та рішення органів державної влади міжнародно-правовим зобов'язанням у сфері захисту прав людини.

Зазначена особливість визначає принципові відмінності між діяльністю Європейського суду з прав людини та функціонуванням національних судів апеляційної і касаційної інстанцій. На відміну від останніх, ЄСПЛ не є складовою

національної судової системи та не наділений повноваженнями загального перегляду судових рішень із метою перевірки правильності встановлення фактичних обставин, оцінювання доказів або застосування положень внутрішнього законодавства. Його компетенція обмежується питаннями дотримання конвенційних прав і свобод, що обумовлює особливий характер міжнародного судового контролю.

У практиці Європейського суду з прав людини відповідний підхід пов'язується з доктриною так званої «четвертої інстанції», відповідно до якої Суд за загальним правилом не втручається в оцінку фактичних обставин і доказів, здійснену національними судами, та не виправляє можливі помилки у застосуванні внутрішнього права лише з підстав їх існування. Вирішення таких питань належить передусім до компетенції національних судових органів. Водночас зазначене не виключає можливості конвенційного контролю в ситуаціях, коли відповідні недоліки набувають характеру свавільності, очевидної необґрунтованості або призводять до порушення прав, гарантованих Конвенцією.

Особливого значення це положення набуває під час оцінки доводів заявників щодо неправильної оцінки доказів, неповного встановлення фактичних обставин кримінального правопорушення або помилкового застосування положень кримінального чи кримінального процесуального законодавства. Самі по собі такі твердження не є достатньою підставою для висновку про порушення права на справедливий суд. Водночас ЄСПЛ може оцінювати відповідні обставини з позиції їх впливу на справедливість провадження в цілому, зокрема якщо йдеться про використання доказів, отриманих із порушенням конвенційних гарантій, істотне обмеження права на захист, порушення принципу рівності сторін або відсутність належного судового реагування на аргументи, що мають вирішальне значення для справи.

На нашу думку, такий підхід відображає необхідність забезпечення належного співвідношення між самостійністю національних судових систем та міжнародними гарантіями захисту прав людини. З одного боку, національні суди зберігають основну компетенцію щодо встановлення фактичних обставин кримінальних справ, оцінювання доказів і застосування норм внутрішнього законодавства. З іншого боку,

реалізація відповідних повноважень повинна здійснюватися в межах міжнародно-правових стандартів, які встановлюють мінімально необхідний рівень захисту прав людини та визначають фундаментальні вимоги до справедливості кримінального провадження.

При цьому міжнародний контроль не повинен розглядатися як механізм підміни національного правосуддя. Його призначення полягає у забезпеченні додаткового рівня захисту конвенційних прав у випадках, коли національні правові механізми не забезпечили належного дотримання відповідних гарантій. Такий характер діяльності Європейського суду з прав людини узгоджується з принципом субсидіарності, відповідно до якого основна відповідальність за забезпечення та захист прав і свобод, гарантованих Конвенцією, покладається насамперед на держави-учасниці та їхні національні органи влади, включаючи судові установи.

Зазначене дозволяє зробити висновок, що ефективність механізму забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні значною мірою залежить від здатності національної судової системи самостійно запобігати порушенням конвенційних гарантій, своєчасно виявляти процесуальні недоліки та забезпечувати їх належне усунення. Відповідно, міжнародний судовий контроль повинен виконувати передусім додаткову гарантійну функцію, спрямовану на встановлення порушень міжнародних зобов'язань держави та сприяння вдосконаленню національних правозахисних механізмів.

Отже, принцип остаточності судових рішень, вимога правової визначеності та визначені Конвенцією межі міжнародного судового контролю становлять взаємопов'язані елементи загального механізму забезпечення права на справедливий суд. Їх комплексне застосування передбачає необхідність збереження стабільності судових рішень, недопущення необґрунтованого повторного розгляду кримінальних справ, забезпечення ефективних процедур виправлення фундаментальних судових помилок та чіткого розмежування незгоди з результатом судового розгляду і порушення конкретних процесуальних гарантій. Саме дотримання такого співвідношення дозволяє забезпечити належний баланс між принципами правової

визначеності, справедливості, законності та ефективного захисту прав людини у кримінальному провадженні.

Таким чином, право на справедливий суд необхідно розглядати не як гарантію досягнення певного, бажаного для учасника кримінального провадження результату, а як комплексну систему інституційних і процесуальних гарантій, спрямованих на забезпечення належного здійснення правосуддя. Водночас ця система повинна передбачати ефективні механізми запобігання свавільному правозастосуванню, виправлення істотних порушень процесуальних прав та забезпечення стабільності правових наслідків остаточних судових рішень. Такий підхід створює належне теоретико-правове підґрунтя для подальшого дослідження змісту, структури та практичних особливостей функціонування механізмів забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні.

Такий підхід чітко простежується у справі Garcia Ruiz v. Spain. ЄСПЛ виходив із того, що питання тлумачення та застосування національного права, а також встановлення фактичних обставин належать передусім до компетенції національних судів. Відповідно, можлива помилка внутрішньодержавного суду сама по собі не перетворює провадження на несправедливе у розумінні ст. 6 Конвенції. Для виникнення питання на конвенційному рівні необхідно, щоб відповідний недолік був пов’язаний із порушенням права, захищеного Конвенцією.

Цей підхід особливо важливий при оцінюванні доказування у кримінальному провадженні. Конвенція не встановлює вичерпних правил щодо допустимості кожного виду доказів та не покладає на ЄСПЛ функцію повторного визначення їх доказової сили. Регулювання цих питань належить передусім до сфери національного законодавства та компетенції внутрішньодержавних судів. Завдання ЄСПЛ полягає в іншому - встановити, чи відповідало провадження в цілому вимогам справедливості та чи не призвів спосіб отримання, представлення або використання доказів до порушення конвенційних гарантій.

Тому між оцінкою доказів та оцінкою справедливості процедури існує принципова відмінність. ЄСПЛ, як правило, не вирішує, який доказ є більш переконливим і який висновок щодо фактичних обставин повинен був зробити

національний суд. Натомість він може оцінювати, чи мала сторона реальну можливість ознайомитися з доказами, поставити їх під сумнів, представити власні докази, допитати свідків та скористатися іншими необхідними процесуальними засобами. Саме в такому аспекті питання доказування набувають конвенційного значення.

Аналогічно необхідно розуміти й вимогу мотивованості судових рішень. Стаття 6 § 1 Конвенції вимагає, щоб рішення містило достатнє обґрунтування, яке дозволяє зрозуміти причини відповідного висновку суду. Однак із цього не випливає обов'язок надавати окрему детальну відповідь на кожен довід учасника провадження. Значення мають характер аргументу, його істотність для вирішення справи та здатність вплинути на кінцевий висновок суду. Таким чином, конвенційна вимога мотивованості спрямована не на максимальний обсяг судового рішення, а на забезпечення зрозумілості та обґрунтованості судового волевиявлення.

Характерним прикладом розмежування незгоди із судовим рішенням та порушення права на справедливий суд є справа «Мельничук проти України». Заявник ставив під сумнів справедливість рішень національних судів, пов'язуючи свої заперечення, зокрема, із застосуванням положень внутрішнього законодавства. Однак ЄСПЛ не встановив обставин, які б свідчили про недотримання передбачених ст. 6 процесуальних гарантій, у зв'язку з чим відповідні скарги були визнані явно необґрунтованими [111].

Отже, при визначенні змісту права на справедливий суд принципове значення має розмежування двох площин судової діяльності. Перша стосується правильності вирішення національним судом питань факту та внутрішнього права. Друга охоплює дотримання конвенційних вимог до способу, в який здійснювалося судове провадження. Саме друга площина становить основний предмет контролю ЄСПЛ. Відтак ст. 6 Конвенції не надає особі права вимагати від міжнародного суду нового вирішення її справи, а гарантує дотримання визначених стандартів під час здійснення національного правосуддя.

На нашу думку, це розмежування має принципове значення і для визначення співвідношення справедливого судового розгляду та справедливості кримінального

провадження. У конвенційному вимірі справедливість судового розгляду характеризує передусім належність процедури: можливість бути почутим, рівність процесуальних можливостей, змагальність, право на захист, незалежність і неупередженість суду, мотивованість рішення та інші гарантії. Натомість справедливість кримінального провадження як більш широка правова категорія дозволяє оцінювати не тільки процедуру, а й обґрунтованість та пропорційність процесуальних рішень, допустимість покладеного на особу процесуального тягаря, співвідношення публічних і приватних інтересів.

Таким чином, практика ЄСПЛ одночасно окреслює зміст і межі поняття справедливого судового розгляду. З одного боку, Суд надає ст. 6 практичного змісту, поширюючи її захист на такі вимоги, як доступ до суду та юридична визначеність. З іншого - він послідовно відмежовує конвенційну справедливість від перевірки матеріальної правильності кожного національного судового рішення. Це підтверджує, що право на справедливий суд є юридично визначеним комплексом судових гарантій, тоді як справедливість кримінального провадження має ширший інтегративний зміст.

Серед гарантій, передбачених ст. 6 § 1 Конвенції, особливе місце посідають вимоги незалежності та неупередженості суду. Вони визначають належні характеристики органу, уповноваженого здійснювати правосуддя, і становлять необхідну передумову справедливого судового розгляду. Водночас ці поняття не є тотожними. Незалежність характеризує захищеність суду від неналежного зовнішнього впливу та його автономність при вирішенні справи, тоді як неупередженість стосується нейтральності суду щодо учасників провадження та його предмета.

Для встановлення неупередженості ЄСПЛ використовує два критерії, що дозволяють оцінити її як з позиції особистого ставлення судді, так і з урахуванням зовнішніх обставин здійснення правосуддя. Відповідний підхід, зокрема, відображений у справі Pullar v. the United Kingdom.

Суб’єктивний критерій передбачає з’ясування того, чи виявляв конкретний суддя особисту упередженість або заінтересованість у результатах розгляду. Вихідним при цьому є припущення про його особисту неупередженість, яке діє до встановлення

обставин, здатних його спростувати. Отже, самі по собі припущення сторони про негативне ставлення судді не є достатніми для висновку про порушення ст. 6 § 1 Конвенції.

Натомість об'єктивний критерій переносить акцент із внутрішнього ставлення судді на зовнішні обставини здійснення судового розгляду. У цьому випадку необхідно встановити, чи існували факти, здатні породити об'єктивно виправдані сумніви щодо неупередженості суду. Тому для конвенційної оцінки важливим є не лише те, чи був суддя фактично упередженим, а й те, чи забезпечувала організація провадження достатні гарантії для усунення обґрунтованих сумнівів у його нейтральності.

Таким чином, неупередженість має подвійний вимір. З одного боку, суддя не повинен мати особистої заінтересованості у результатах провадження, а з іншого - сама процедура повинна бути організована таким чином, щоб не виникало об'єктивно обґрунтованих сумнівів щодо його безсторонності. Такий підхід має особливе значення для підтримання довіри до судової влади, оскільки авторитет правосуддя залежить не лише від фактичної неупередженості суддів, а й від наявності належних гарантій її забезпечення.

Питання незалежності суду має дещо інший зміст. Воно стосується насамперед можливості суду здійснювати свої функції без неправомірного впливу з боку органів державної влади, посадових осіб, учасників провадження чи інших суб'єктів. У цьому аспекті показовою для України є справа «Совтрансавто-Холдинг проти України».

Обставини справи стосувалися корпоративного спору, пов'язаного зі змінами у статутному капіталі підприємства, внаслідок яких заявник вказував на втрату контролю над товариством і порушення своїх майнових інтересів. Проте для оцінки дотримання ст. 6 Конвенції принципове значення мали не стільки матеріально-правові аспекти спору, скільки умови, в яких відбувався його судовий розгляд.

ЄСПЛ звернув увагу на сукупність недоліків національного провадження. Серед них були проблеми, пов'язані з переглядом судових рішень, непослідовністю правозастосування та втручанням представників державної влади у перебіг судового процесу. Остання обставина набула особливого значення з позиції вимоги

незалежності суду, оскільки зовнішній вплив на здійснення правосуддя здатний поставити під сумнів можливість суду самостійно сформувати правову позицію та прийняти рішення виключно на підставі закону й обставин справи.

Справа «Совтрансавто-Холдинг проти України» у цьому аспекті демонструє, що незалежність суду не може бути забезпечена лише шляхом її нормативного проголошення. Необхідним є існування реальних інституційних і процесуальних гарантій, які унеможливлюють неналежний вплив на суд при розгляді конкретної справи. Отже, конвенційний стандарт незалежності має не декларативний, а функціональний характер.

На нашу думку, незалежність і неупередженість доцільно розглядати як дві взаємодоповнюючі характеристики належного суду. Перша спрямована переважно назовні та забезпечує автономність суду від стороннього впливу, друга характеризує його ставлення до конкретної справи та її учасників. Недотримання будь-якої з них ставить під сумнів здатність судового механізму забезпечити справедливе вирішення справи.

Поряд з вимогами до самого суду ст. 6 § 1 Конвенції визначає також вимоги до часових параметрів судового провадження. Розгляд справи упродовж розумного строку є самостійною гарантією справедливого судочинства, спрямованою на недопущення ситуації, за якої особа протягом невиправдано тривалого періоду залишається у стані правової невизначеності.

Категорія «розумного строку» має оцінний характер. Конвенція не встановлює єдиного часового показника, перевищення якого автоматично означало б порушення. Натомість ЄСПЛ оцінює тривалість кожного провадження індивідуально. При цьому враховуються складність справи, поведінка заявника, дії компетентних державних органів та значення предмета провадження для конкретної особи.

Практичне застосування цих критеріїв можна простежити у справі «Странніков проти України». Провадження було пов’язане з вимогами заявника про визнання його засновником підприємства та відшкодування моральної шкоди. Розгляд тривав у декількох судових інстанціях протягом значного періоду. Оцінивши тривалість тієї

частини провадження, яка належала до його часової юрисдикції, а також причини затримок, ЄСПЛ дійшов висновку про недотримання вимоги розумного строку.

Однак тривалість сама по собі не є єдиним визначальним показником. Це особливо виразно демонструє справа «Науменко проти України», де ЄСПЛ додатково врахував значення спору для заявниці. Провадження стосувалося соціальних виплат і пільг, пов'язаних із її статусом ліквідатора наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. При оцінюванні строку Суд звернув увагу на матеріальне становище та стан здоров'я заявниці, а також на те, що предмет спору безпосередньо впливав на забезпечення її життєвих потреб [111].

Поведінка заявниці при цьому не була визначена як причина затягування провадження. За таких обставин тривалість розгляду протягом п'яти років, восьми місяців і одного дня в межах періоду, що підлягав конвенційній оцінці, була визнана невиправданою. Відповідно, ЄСПЛ встановив порушення ст. 6 § 1 Конвенції щодо вимоги розумного строку [111].

Отже, критерій значення справи для заявника дозволяє враховувати фактичні наслідки затримки. Чим істотніше результат провадження впливає на особисту свободу, здоров'я, матеріальне забезпечення або інші важливі інтереси особи, тим більшої оперативності може вимагати від держави забезпечення судового розгляду. Такий підхід надає категорії розумного строку індивідуалізованого змісту.

Водночас тривале провадження не в кожному випадку визнається таким, що порушує Конвенцію. Показовою є справа «Полтораченко проти України». Незважаючи на певні процесуальні ускладнення, зокрема скасування остаточного рішення, ЄСПЛ окремо дослідив питання тривалості провадження. Врахувавши складність спору, його перебіг та загальний період розгляду, який становив близько трьох років і двох місяців, Суд не встановив порушення вимоги розумного строку [111].

Зіставлення наведених справ дозволяє побачити принципову особливість підходу ЄСПЛ: один і той самий часовий показник не може механічно використовуватися для оцінки всіх проваджень. Строк, який є виправданим у складній справі з великою кількістю учасників, доказів та необхідних процесуальних дій, може

виявитися надмірним у відносно простому провадженні, особливо якщо його результат має критичне значення для особи. Отже, розумність визначається співвідношенням фактичної тривалості та об'єктивної необхідності відповідного часу.

При цьому відповідальність держави за дотримання розумного строку не обмежується діяльністю конкретного судді. Держава повинна організувати систему правосуддя таким чином, щоб вона була спроможною забезпечувати розгляд справ без невиправданих затримок. Тому організаційні проблеми, неналежна координація державних органів або інші системні недоліки не можуть самі по собі виправдовувати надмірну тривалість провадження.

На нашу думку, вимога розумного строку безпосередньо пов'язана зі справедливістю кримінального провадження, але не повинна ототожнюватися з вимогою максимальної швидкості. Надмірне прискорення процесу здатне негативно вплинути на інші гарантії, зокрема на достатність часу для підготовки захисту, повноту дослідження доказів та можливість ефективної участі сторін. Тому справедливим є не найшвидший, а належно організований процес, у якому відсутні невиправдані затримки і водночас зберігаються необхідні процесуальні гарантії.

Результати аналізу практики ЄСПЛ у справах проти України свідчать, що порушення конвенційних гарантій не мають єдиного джерела. Вони можуть бути наслідком недосконалості законодавчого регулювання, неоднозначності правових норм, неналежного їх тлумачення, усталеної неправильної правозастосовної практики або недоліків в організації діяльності органів державної влади. З огляду на це виконання Україною зобов'язань за Конвенцією має передбачати не тільки реагування на вже встановлені ЄСПЛ порушення, а й створення механізмів, спрямованих на усунення причин їх виникнення та недопущення повторення аналогічних ситуацій.

Важливе значення у формуванні такого механізму мало прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який набрав чинності 30 березня 2006 року. Його прийняття сприяло переходу від сприйняття рішень ЄСПЛ виключно як актів міжнародного судового органу до їх системного врахування у внутрішньодержавній правовій діяльності. Передбачені Законом механізми стосуються виконання рішень Суду, вжиття заходів

індивідуального та загального характеру, а також застосування Конвенції і практики ЄСПЛ у національному правопорядку.

Особливо важливим для судової практики є положення про застосування судами Конвенції та практики ЄСПЛ як джерела права. Його значення полягає у створенні правової основи для безпосереднього врахування конвенційних стандартів під час вирішення конкретних справ. Відтак практика ЄСПЛ виконує не лише інформаційну функцію, а й слугує засобом з'ясування змісту передбачених Конвенцією прав і гарантій.

Однак нормативне визнання практики ЄСПЛ джерелом права не вирішує автоматично проблему її належного застосування. Національний суд повинен не просто знайти рішення, у якому згадується відповідна стаття Конвенції, а визначити правову позицію, релевантну конкретним обставинам провадження. Це передбачає врахування фактичного контексту справи ЄСПЛ, встановлених Судом критеріїв та можливості їх застосування до правовідносин, що розглядаються на національному рівні. Саме тому механічне цитування окремих положень рішень ЄСПЛ не може ототожнюватися з повноцінною імплементацією конвенційних стандартів.

Не менш важливим є превентивний напрям такої імплементації, пов'язаний із перевіркою національного нормативного регулювання на відповідність Конвенції та практиці Суду. Його призначення полягає у виявленні правових положень, які потенційно можуть створювати передумови для порушення конвенційних прав, ще до того, як відповідна проблема набуде системного характеру. Таким чином, вплив практики ЄСПЛ має здійснюватися як на етапі застосування права, так і в процесі його формування та вдосконалення.

Водночас було б необґрунтовано пов'язувати належну імплементацію Конвенції з можливістю повністю усунути випадки майбутніх порушень. Більш реалістичним критерієм ефективності національного механізму є здатність держави своєчасно виявляти ризики порушення, попереджати їх, забезпечувати ефективний внутрішньодержавний засіб захисту та усувати причини повторюваних порушень. У такому розумінні виконання Конвенції набуває постійного характеру і не зводиться до одноразового приведення законодавства у відповідність до міжнародних стандартів.

Одним із найбільш показових прикладів розвитку змісту конвенційних гарантій через практику ЄСПЛ є право на доступ до суду. Стаття 6 § 1 Конвенції безпосередньо не формулює окремого положення про «право на доступ до суду», однак його існування було виведено Судом із загального змісту права на суд. Визначальною у цьому аспекті стала справа Golder v. the United Kingdom, у якій було сформовано підхід, відповідно до якого гарантії справедливого судового розгляду втратили б практичний зміст, якби особа не мала можливості передати питання про свої права на розгляд суду [140].

Значення цієї правової позиції полягає у тому, що доступ до суду був визначений необхідною передумовою реалізації інших гарантій ст. 6 Конвенції. Неможливо забезпечити незалежність і неупередженість судового розгляду, рівність процесуальних можливостей, публічність чи розумний строк щодо особи, яка фактично позбавлена можливості домогтися самого судового розгляду. Саме тому доступ до суду передує іншим елементам права на справедливий суд за функціональним призначенням.

Проте зміст права на доступ не слід зводити до безумовної можливості звернення до суду без будь-яких процесуальних вимог. Належна організація правосуддя об’єктивно передбачає встановлення певного порядку його реалізації. Процесуальні строки, правила підсудності та юрисдикції, вимоги до форми звернення, умови прийнятності заяви та в окремих випадках попередні процедури самі по собі не становлять порушення права на суд.

Отже, необхідно розмежовувати процесуальне регулювання доступу та його необґрунтоване обмеження. Перше визначає порядок реалізації права і є необхідним для належного функціонування судової системи. Друге виникає тоді, коли встановлені державою умови створюють для особи надмірний бар’єр, унаслідок якого судовий захист стає фактично недоступним або втрачає практичну ефективність. Саме наслідки застосування відповідного обмеження, а не лише його формальне закріплення, повинні бути визначальними при оцінюванні доступу до суду.

З огляду на викладене, особливої уваги в контексті забезпечення права на справедливий суд потребує питання допустимості встановлення законодавчих

обмежень щодо можливості судового розгляду окремих категорій правовідносин. Відповідна проблематика набуває принципового значення з позиції реалізації права на доступ до правосуддя, оскільки саме законодавче визначення меж судової юрисдикції, порядку звернення до суду та процесуальних передумов здійснення судового захисту безпосередньо впливає на реальну можливість особи захистити свої права, свободи та законні інтереси. При цьому необхідно враховувати, що право на доступ до суду, будучи невіддільною складовою права на справедливий суд, не має абсолютного характеру та за певних обставин може підлягати встановленим законом обмеженням. Водночас такі обмеження повинні переслідувати легітимну мету, відповідати вимогам пропорційності та не призводити до звуження самої сутності гарантованого права.

У цьому аспекті видається недостатньо обґрунтованим підхід, відповідно до якого саме існування альтернативного адміністративного, дисциплінарного або іншого позасудового механізму вирішення правового питання розглядається як безумовне підтвердження належного забезпечення права особи на ефективний правовий захист. Наявність відповідного механізму сама по собі ще не свідчить про його спроможність забезпечити належний рівень незалежності, неупередженості, об'єктивності та повноти розгляду справи. Вирішальне значення має не лише формальне закріплення повноважень певного органу, а й характер його правового статусу, обсяг компетенції, порядок прийняття рішень, наявність процесуальних гарантій для заінтересованих осіб та можливість здійснення подальшого судового контролю.

Відповідно, оцінка допустимості законодавчого виключення певних категорій правовідносин із безпосереднього судового розгляду повинна здійснюватися з урахуванням сукупності юридично значущих обставин. Насамперед необхідно встановити правову природу відповідних правовідносин, характер прав та інтересів, яких вони стосуються, а також можливість поширення на них гарантій статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Не менш важливим є визначення того, чи має орган, уповноважений на вирішення відповідного питання, достатні повноваження для всебічного дослідження фактичних обставин, належного застосування правових норм та ухвалення обґрунтованого рішення. Особливого

значення набуває можливість подальшого звернення до незалежного й безстороннього суду, наділеного належною юрисдикцією для перевірки відповідного рішення.

При цьому слід враховувати, що передання певних питань на первинний розгляд адміністративних чи інших несудових органів не обов'язково суперечить конвенційним стандартам. За певних умов така модель може бути виправданою необхідністю забезпечення оперативності, спеціалізації та ефективності розгляду окремих категорій справ. Однак її відповідність вимогам справедливого судочинства значною мірою залежить від того, чи передбачено можливість подальшого судового перегляду, здатного забезпечити належну перевірку фактичних і правових аспектів справи. Якщо повноваження суду обмежуються виключно формальною перевіркою дотримання окремих процедурних вимог, без можливості належного дослідження істотних обставин, виникає питання щодо достатності такого судового контролю для забезпечення ефективного захисту прав особи.

Не менш важливою складовою права на доступ до суду є можливість безпосередньої реалізації заінтересованою особою передбаченого законом механізму судового захисту. Йдеться насамперед про наявність у відповідного суб'єкта реальної процесуальної можливості самостійно ініціювати судовий розгляд питання, яке безпосередньо стосується його прав, свобод чи законних інтересів. Така можливість повинна бути не декларативною, а юридично визначеною, доступною та забезпеченою належними процесуальними гарантіями. У протилежному випадку навіть формальне існування судової процедури не може розглядатися як достатнє підтвердження ефективності права на доступ до правосуддя.

Особливої уваги потребують правові конструкції, за яких ініціювання судового розгляду повністю або переважно залежить від волевиявлення іншого державного органу, посадової особи чи суб'єкта владних повноважень. У таких випадках особа фактично може опинитися в становищі, коли реалізація її права на судовий захист залежить не від власного процесуального волевиявлення, а від дискреційного рішення іншого суб'єкта. За відсутності ефективних механізмів оскарження відповідної відмови або бездіяльності така залежність здатна створювати істотні перешкоди для

доступу до суду. Водночас оцінка подібних правових механізмів повинна враховувати характер відповідного питання, сферу застосування конвенційних гарантій та наявність інших ефективних засобів судового захисту.

У цьому контексті доцільно наголосити, що право на доступ до суду передбачає не лише можливість формального звернення із заявою, скаргою чи іншим процесуальним документом, а й існування реальної перспективи розгляду відповідного питання компетентним судовим органом. Зазначена гарантія втрачає своє практичне значення, якщо встановлені законодавством процедури фактично унеможливлюють ініціювання судового розгляду або створюють надмірні, необґрунтовані чи непропорційні перешкоди для реалізації цього права. Саме тому оцінка ефективності доступу до правосуддя повинна охоплювати як нормативне закріплення відповідних процесуальних можливостей, так і практику їх реалізації.

Разом із тим необхідно уникати надмірно категоричного підходу, відповідно до якого будь-яка законодавчо встановлена попередня процедура або процесуальна умова звернення до суду автоматично розглядається як порушення права на справедливий суд. У сучасних правових системах існування певних процесуальних передумов судового розгляду є об'єктивно необхідним для забезпечення належної організації судочинства, процесуальної дисципліни, правової визначеності та раціонального використання ресурсів судової системи. Зокрема, законодавством можуть передбачатися вимоги щодо дотримання встановлених строків звернення, належного оформлення процесуальних документів, виконання обов'язкових попередніх процедур або звернення до компетентного органу до ініціювання судового провадження.

Водночас правомірність таких обмежень повинна визначатися з урахуванням їхнього функціонального призначення, обґрунтованості та пропорційності. Насамперед необхідно з'ясувати, чи переслідує відповідна процесуальна вимога легітимну мету, чи існує об'єктивна необхідність її встановлення та чи не створює вона для особи надмірного процесуального тягаря. Важливим критерієм є також наявність розумного співвідношення між інтересами належного функціонування судової системи та необхідністю забезпечення ефективного захисту індивідуальних прав.

Якщо виконання попередньої процедури супроводжується невиправданими витратами, надмірною тривалістю, складністю або залежністю від обставин, на які особа об'єктивно не може впливати, відповідне регулювання може поставити під сумнів реальність доступу до правосуддя.

На нашу думку, принципово важливим є розмежування допустимого процесуального регулювання порядку реалізації права на судовий захист та встановлення таких обмежень, які фактично позбавляють особу можливості скористатися відповідним правом. У першому випадку йдеться про законодавче впорядкування процесуальних відносин, спрямоване на забезпечення ефективності та передбачуваності судочинства. У другому — про створення правових або фактичних перешкод, які можуть нівелювати саму сутність права на доступ до суду. Визначення межі між цими правовими явищами має здійснюватися не лише шляхом формального аналізу законодавчих положень, а й з урахуванням їх практичного впливу на можливість конкретної особи реалізувати право на судовий захист.

Зазначене дозволяє стверджувати, що доступ до суду є комплексною правовою категорією, зміст якої формується внаслідок поєднання юридичної та фактичної можливостей реалізації судового захисту. Юридична можливість передбачає наявність у національному законодавстві належним чином визначеного механізму звернення до компетентного суду, встановлення зрозумілих процесуальних правил, визначення кола суб'єктів, уповноважених ініціювати відповідне провадження, а також закріплення гарантій розгляду справи відповідно до вимог законності та справедливості. Фактична можливість, своєю чергою, характеризує реальну спроможність особи скористатися передбаченими законодавством процесуальними засобами без надмірних організаційних, фінансових, територіальних, інформаційних чи інших перешкод.

Варто підкреслити, що юридична та фактична складові доступу до суду перебувають у нерозривному взаємозв'язку. Наявність нормативно закріпленого права на звернення до суду не забезпечує його ефективної реалізації, якщо особа фактично позбавлена можливості скористатися відповідним механізмом. Аналогічно сприятливі організаційні умови діяльності судової системи не можуть компенсувати

відсутність належних процесуальних повноважень або законодавчо встановлених засобів судового захисту. Отже, ефективність доступу до правосуддя повинна оцінюватися через реальну здатність правової системи забезпечити особі можливість ініціювати судовий розгляд, брати в ньому участь та отримати належне вирішення питання в межах компетенції відповідного суду.

Особливого значення наведені положення набувають у сфері кримінального провадження, яке характеризується підвищеним рівнем можливого втручання держави у сферу основоположних прав і свобод людини. На відміну від багатьох інших видів юридичного процесу, кримінальне провадження передбачає можливість застосування заходів процесуального примусу, обмеження особистої свободи, недоторканності житла, таємниці спілкування, права власності та інших конституційно гарантованих прав. Саме тому ефективність судового захисту у кримінальному провадженні повинна оцінюватися не лише через призму забезпечення справедливого розгляду висунутого особі кримінального обвинувачення, а й з урахуванням наявності дієвих механізмів судового контролю за законністю та обґрунтованістю процесуальних рішень і дій на попередніх стадіях кримінального процесу.

У цьому аспекті необхідно враховувати, що потреба у зверненні до суду може виникати ще до початку безпосереднього судового розгляду кримінального обвинувачення. Зокрема, вона може бути пов'язана із затриманням особи, обранням, зміною або продовженням запобіжного заходу, застосуванням інших заходів забезпечення кримінального провадження, проведенням окремих слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, тимчасовим обмеженням права власності, накладенням арешту на майно, а також оскарженням рішень, дій чи бездіяльності слідчого, дізнавача або прокурора. За таких обставин судовий контроль виступає важливим процесуальним інструментом запобігання необґрунтованому втручанню держави у сферу прав людини та забезпечення законності кримінальної процесуальної діяльності.

Водночас необхідно враховувати відмінності між правовою природою гарантій, що застосовуються на різних стадіях кримінального провадження. Зокрема, судовий

контроль за законністю позбавлення особи свободи має самостійне конвенційне підґрунтя, насамперед у положеннях статті 5 Конвенції. Захист права власності, приватного і сімейного життя та інших прав також може забезпечуватися відповідними матеріальними і процесуальними гарантіями Конвенції. Тому не кожна процедура судового контролю на стадії досудового розслідування безпосередньо охоплюється статтею 6 Конвенції. Однак зазначені механізми в сукупності формують систему судових гарантій захисту прав людини у кримінальному провадженні та можуть мати істотне значення для забезпечення справедливості подальшого судового розгляду.

Особливу роль у забезпеченні ефективного доступу до судового захисту на стадії досудового розслідування відіграє інститут слідчого судді. Його функціональне призначення полягає у здійсненні судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в межах повноважень, визначених кримінальним процесуальним законодавством. Здійснення такого контролю створює процесуальні передумови для перевірки законності окремих рішень і дій органів досудового розслідування, забезпечення судового розгляду відповідних клопотань і скарг, а також запобігання свавільному застосуванню заходів процесуального примусу. Водночас ефективність діяльності слідчого судді повинна оцінюватися не лише за формальними показниками розгляду відповідних процесуальних звернень, а й з урахуванням реальної здатності судового контролю забезпечувати захист порушених або оспорюваних прав.

У цьому контексті важливим є питання доступності механізмів оскарження процесуальних рішень, дій та бездіяльності органів досудового розслідування і прокуратури. Встановлення законодавчих обмежень щодо предмета оскарження, строків подання скарг або кола суб'єктів, наділених відповідним правом, повинно мати належне правове обґрунтування та враховувати необхідність забезпечення ефективного судового захисту. При цьому не кожне процесуальне рішення обов'язково має підлягати самостійному й невідкладному судовому оскарженню, оскільки законодавець може передбачати різні процесуальні моделі перевірки його законності. Проте сукупність установлених механізмів повинна забезпечувати

належні гарантії від свавільного втручання у права особи та передбачати реальні можливості усунення істотних порушень.

Не менш важливою є своєчасність судового захисту, оскільки в умовах кримінального провадження надмірне зволікання з розглядом відповідного питання може істотно знизити ефективність процесуальних гарантій. Це особливо стосується ситуацій, пов'язаних з обмеженням особистої свободи, застосуванням запобіжних заходів, вилученням майна та іншими формами втручання у права людини, наслідки яких можуть бути складними для подальшого усунення. За таких обставин реальність доступу до суду передбачає не лише можливість подання відповідного процесуального звернення, а й забезпечення його розгляду в строки, які відповідають характеру порушеного питання та необхідності ефективного захисту відповідного права.

З огляду на викладене, вважаємо, що доступ до правосуддя у кримінальному провадженні доцільно розглядати як комплексну систему взаємопов'язаних процесуальних можливостей і правових гарантій, спрямованих на забезпечення реального та ефективного судового захисту прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального процесу. Її зміст не може обмежуватися виключно правом особи на розгляд кримінального обвинувачення незалежним і безстороннім судом, оскільки необхідність судового захисту виникає також під час здійснення досудового розслідування та застосування процесуальних заходів, пов'язаних з обмеженням прав людини.

Таким чином, забезпечення ефективного доступу до суду в кримінальному провадженні потребує комплексного поєднання належного нормативно-правового регулювання, доступних процесуальних механізмів звернення до суду, дієвого судового контролю, своєчасного розгляду відповідних процесуальних питань та ефективних засобів захисту порушених прав. Водночас визначальним критерієм оцінки відповідності національного правового регулювання міжнародним стандартам має бути не формальна наявність судових процедур, а їх реальна спроможність забезпечувати ефективний захист прав людини. Саме такий підхід дозволяє розглядати доступ до правосуддя як одну з фундаментальних передумов реалізації

права на справедливий суд та важливий елемент загального механізму забезпечення верховенства права у кримінальному провадженні.

Важливим аспектом доступу до правосуддя є не лише його юридичне закріплення, а й можливість практичної реалізації. Існування в законодавстві права на звернення до суду саме по собі не забезпечує належного судового захисту, якщо особа через економічні, процесуальні, організаційні або інші обставини фактично позбавлена можливості скористатися ним. Саме тому у практиці ЄСПЛ доступ до суду оцінюється не тільки з погляду наявності формальних юридичних обмежень, а й з урахуванням реальних умов, у яких особа реалізує відповідне право.

Показовою в цьому аспекті є справа «Ейрі проти Ірландії». ЄСПЛ сформулював принципове положення, відповідно до якого Конвенція покликана гарантувати не теоретичні чи ілюзорні, а практичні й ефективні права. Звідси випливає, що фактична перешкода за своїми наслідками може бути не менш істотною для реалізації конвенційного права, ніж прямо встановлена законом заборона. Тому при визначенні доступності судового захисту необхідно з'ясовувати не лише те, чи дозволяє закон звернутися до суду, а й те, чи спроможна особа реально скористатися такою можливістю.

Відповідно, доступ до суду має як юридичний, так і фактичний вимір. Перший характеризує нормативно гарантовану можливість ініціювати судовий розгляд та відсутність необґрунтованих правових обмежень. Другий стосується реальних умов використання судового механізму, зокрема економічної спроможності особи, доступності професійної правничої допомоги, складності процесуальних процедур та інших обставин, здатних істотно ускладнити звернення до суду.

Однією з найбільш поширених фактичних перешкод є надмірний фінансовий тягар. Судові збори та інші витрати, пов'язані з розглядом справи, самі по собі не суперечать вимогам ст. 6 Конвенції. Водночас їх розмір і порядок сплати не повинні створювати ситуацію, за якої реалізація права на суд стає для особи практично неможливою. Саме тому при визначенні відповідних платежів необхідно враховувати їх співмірність, характер справи та майнове становище особи, а законодавство може

передбачати механізми звільнення від сплати, її зменшення, відстрочення або розстрочення.

Економічна доступність судового захисту безпосередньо пов'язана і з можливістю отримання професійної правничої допомоги. Особливо чітко відповідна гарантія закріплена у кримінальному провадженні, оскільки ст. 6 § 3 (c) Конвенції передбачає право обвинуваченого захищати себе особисто або використовувати юридичну допомогу захисника, а за встановлених умов - отримувати таку допомогу безоплатно.

Разом із тим проблема доступності правничої допомоги не обмежується кримінальним судочинством. Саме справа «Ейрі проти Ірландії» демонструє, що за певних обставин складність процедури та неможливість особи самостійно ефективно представляти свої інтереси можуть вимагати від держави вжиття додаткових заходів для забезпечення реального доступу до суду. Це не означає існування загального права на безоплатного адвоката в кожній справі. Вирішальним є те, чи може особа без професійної допомоги практично й ефективно скористатися судовим захистом.

Таким чином, економічні та процесуальні бар'єри набувають конвенційного значення тоді, коли їх сукупний вплив фактично позбавляє особу можливості домогтися судового розгляду. З цих позицій доступність правосуддя передбачає не усунення будь-яких витрат або процесуальних вимог, а недопущення такого їх рівня чи складності, за яких право на суд перетворюється на суто формальну декларацію.

У науковій літературі співвідношення доступу до суду, судового захисту та справедливого судового розгляду оцінюється неоднозначно. Зокрема, О. Джурич, досліджуючи конституційне регулювання Сербії, ставить під сумнів необхідність окремого закріплення права на судовий захист поряд із правом на належний судовий розгляд та пропонує об'єднати відповідні конституційні положення [56, с. 128].

На нашу думку, таке ототожнення не повною мірою враховує функціональні відмінності зазначених правових категорій. Право на судовий захист характеризує загальну юридичну можливість особи вимагати захисту своїх прав, свобод та законних інтересів судом. Доступ до суду забезпечує реальну можливість скористатися відповідним механізмом. Натомість право на справедливий суд визначає якісні вимоги

до організації суду та порядку здійснення судового розгляду. Відповідні категорії тісно взаємопов'язані, однак кожна з них виконує самостійну функцію.

Комплексне розуміння доступу до правосуддя пропонує І. Жаровська, яка пов'язує його із системою правових заходів і засобів, що забезпечують можливість звернення особи до органів правосуддя та отримання захисту своїх прав [58, с. 185]. Такий підхід дозволяє вийти за межі вузького розуміння доступу виключно як можливості подати заяву до суду.

Водночас включення до змісту доступу до правосуддя права на «справедливе рішення» потребує уточнення. Особі не може гарантуватися рішення на її користь лише на підставі права на доступ до суду. Ідеться про інше - після належного звернення суд повинен реально розглянути питання, яке належить до його компетенції, та прийняти передбачене законом процесуальне рішення. Отже, доступ не завершується в момент фізичного чи процесуального подання заяви до суду.

Показовою у цьому аспекті є справа «Балацький проти України». Проблема полягала в тому, що заявник фактично не отримав належного судового розгляду своїх вимог через відмову національного суду прийняти відповідне процесуальне рішення. За таких умов формальна можливість звернутися до суду не забезпечила ефективного використання судового механізму. Ця справа підтверджує, що доступ до суду передбачає не лише можливість ініціювати провадження, а й реальну перспективу отримати судове вирішення порушеного перед судом питання.

Отже, зміст доступу до суду доцільно розкривати через послідовність взаємопов'язаних можливостей: звернутися до компетентного суду, домогтися прийняття звернення до розгляду за умови дотримання законних процесуальних вимог, брати участь у відповідній процедурі та отримати судове вирішення питання. Саме такий підхід дозволяє відмежувати реальний доступ від його суто формального нормативного проголошення.

Іншим самостійним елементом права на справедливий суд є публічність судового розгляду. У загальному значенні поняття «публічний» пов'язується з відкритістю, прилюдністю та гласністю [41, с. 512], а також із доступністю для

широкого кола осіб [40, с. 100]. У правовому вимірі публічність має більш складний зміст і виконує насамперед гарантійну функцію.

Основне призначення публічного розгляду полягає у забезпеченні відкритості здійснення правосуддя для суспільства. Можливість громадськості спостерігати за діяльністю суду зменшує ризик прихованого здійснення правосуддя, створює передумови для суспільного контролю та сприяє підтриманню довіри до судової влади. Тому відкритість судового засідання є одним із основних проявів принципу публічності [37, с. 7].

Разом із тим публічність не можна ототожнювати виключно з фізичною присутністю сторонніх осіб у залі суду. Вона охоплює також доступність інформації про судовий розгляд, відкритість діяльності суду в межах, установлених законом, та публічність судових рішень. Відтак йдеться про більш широку вимогу прозорості здійснення правосуддя.

Водночас публічність судового розгляду не має абсолютного характеру. Сама ст. 6 § 1 Конвенції передбачає можливість недопущення преси та громадськості до всього судового розгляду або його частини за наявності визначених підстав. Відповідні обмеження можуть бути зумовлені інтересами моралі, громадського порядку, національної безпеки, захистом неповнолітніх, приватного життя сторін або необхідністю забезпечення інтересів правосуддя.

Тому закритий судовий розгляд необхідно розглядати як виняток із загального правила відкритості. Його застосування потребує наявності передбаченої законом підстави та належного обґрунтування необхідності відповідного обмеження. При цьому важливим є дотримання пропорційності: обмеження публічності має застосовуватися лише в тому обсязі, який необхідний для захисту конкретного правомірного інтересу.

Не можна повністю пов’язувати можливість проведення закритого розгляду і лише з волевиявленням сторін. Їхня позиція може мати значення, особливо коли йдеться про захист приватного життя, однак сама по собі згода учасників не повинна автоматично усувати публічний характер судового провадження. Суд має встановити

наявність належних підстав для відповідного обмеження та оцінити необхідність його застосування.

Особливого значення публічність набуває у кримінальному провадженні, де суспільний інтерес до діяльності суду часто є підвищеним. Водночас саме у кримінальному судочинстві відкритість може вступати у найбільш гострий конфлікт із необхідністю захисту приватного життя, безпеки потерпілих і свідків, інтересів неповнолітніх, презумпції невинуватості та інших охоронюваних законом інтересів. Тому справедливість у цій сфері вимагає не максимальної відкритості, а обґрунтованого співвідношення між публічністю та необхідністю захисту інших прав.

Питання допустимості обмеження відкритості розглядалося ЄСПЛ, зокрема, у справі «Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства». Оцінюючи особливості дисциплінарного провадження в установі виконання покарань, Суд врахував специфіку відповідного середовища та пов’язані з ним вимоги безпеки і громадського порядку [111]. Отже, необхідність публічного розгляду не оцінюється ізольовано від характеру провадження та конкретних умов, у яких воно здійснюється.

Самостійним аспектом публічності є доступ засобів масової інформації до відомостей про судове провадження. Медіа забезпечують поширення суспільно значущої інформації та фактично розширюють можливості громадського контролю за здійсненням правосуддя. У зв’язку з цим взаємодія судів із засобами масової інформації є важливою складовою відкритості судової системи.

Водночас право на отримання і поширення інформації про судове провадження має узгоджуватися з іншими конвенційними гарантіями. Особливої обережності потребує висвітлення кримінальних справ до їх остаточного вирішення. Надмірна медійна увага, поширення тверджень про винуватість особи, розголошення конфіденційних відомостей або інформації про захищених учасників провадження можуть негативно впливати на презумпцію невинуватості, приватність, безпеку учасників та належне здійснення правосуддя.

Саме необхідність пошуку балансу між свободою інформації та інтересами кримінального правосуддя відображена в Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи 2003 року щодо надання інформації через засоби масової інформації стосовно

кримінального судочинства [120]. Взаємодія судової влади та медіа повинна сприяти відкритості правосуддя, але не створювати загроз для прав учасників кримінального провадження.

Таким чином, публічність судового розгляду має подвійне призначення. З одного боку, вона забезпечує прозорість діяльності суду, можливість суспільного контролю та довіру до правосуддя. З іншого - її реалізація повинна відбуватися з урахуванням необхідності захисту приватного життя, презумпції невинуватості, безпеки учасників та інших правомірних інтересів. Тому публічність у системі гарантій справедливого суду доцільно розуміти не як абсолютну відкритість, а як презумпцію відкритого здійснення правосуддя, обмеження якої допускається лише за належно обґрунтованих і пропорційних підстав.

На нашу думку, аналіз справ «Ейрі проти Ірландії», «Балацький проти України» та «Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства» дозволяє простежити спільний підхід ЄСПЛ до різних гарантій ст. 6 Конвенції: їх дотримання оцінюється не формально, а з урахуванням практичних наслідків для особи. Доступ до суду повинен бути реальним, а не ілюзорним; судове звернення повинно забезпечувати можливість отримати належне судове вирішення; публічність має реально забезпечувати відкритість правосуддя, але не перетворюватися на засіб порушення інших прав. Саме така функціональна оцінка окремих гарантій дозволяє розглядати їх як взаємопов’язані складові права на справедливий суд.

Із публічністю судового розгляду тісно пов’язана вимога проведення усного слухання. Її значення полягає у створенні умов для безпосередньої процесуальної комунікації між судом та учасниками провадження. Під час усного розгляду сторони отримують можливість викласти свою позицію, реагувати на аргументи інших учасників, надавати пояснення та безпосередньо доводити перед судом обставини, на яких ґрунтуються їхні вимоги чи заперечення. Тому усність виконує не лише комунікативну функцію, а й сприяє реалізації змагальності, права бути почутим та ефективної участі особи у судовому провадженні.

Водночас усне слухання та публічність не слід повністю ототожнювати. Усність характеризує форму процесуальної взаємодії суду та учасників, тоді як публічність

визначає ступінь відкритості здійснення правосуддя для суспільства. Вони можуть реалізовуватися одночасно, проте мають різне функціональне призначення. Саме тому питання про необхідність усного слухання та питання про можливість присутності громадськості повинні оцінюватися окремо з урахуванням характеру конкретного провадження.

Важливе значення у цьому аспекті має справа «Дьєнне проти Франції». ЄСПЛ оцінював, чи могла відсутність публічного слухання на попередньому етапі дисциплінарного провадження бути компенсована подальшим розглядом справи. Визначальним для Суду стало те, чи мав орган, який здійснював наступний перегляд, достатній обсяг юрисдикції для повноцінної перевірки відповідних питань. Такий підхід демонструє, що недолік на одній стадії не може автоматично вважатися усунутим самим фактом існування подальшого перегляду. Необхідно встановити, чи спроможна наступна інстанція реально виправити відповідний процесуальний дефект.

Загальним правилом залишається проведення публічного слухання, а відмова від нього потребує належного обґрунтування. Водночас практика ЄСПЛ не виходить із того, що усне та відкрите слухання є безумовно необхідним на кожній стадії судового провадження. Значення мають характер питань, які вирішуються відповідною інстанцією, межі її повноважень та те, чи було забезпечено належне публічне слухання на попередніх стадіях.

Цей підхід простежується у справі «Аксен проти Федеративної Республіки Німеччина». ЄСПЛ виходив із того, що вимога публічного слухання повинна оцінюватися з урахуванням провадження в цілому, а необхідність проведення нового усного слухання в апеляційній чи касаційній інстанції залежить від характеру питань, які вона вирішує. Отже, ст. 6 § 1 Конвенції не встановлює абсолютного правила, відповідно до якого кожна судова інстанція зобов’язана проводити окреме усне публічне слухання.

Не має абсолютного характеру і сама відкритість судового розгляду. Стаття 6 § 1 Конвенції допускає обмеження доступу громадськості та преси з міркувань моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо цього потребують інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, а також

тією мірою, якою це є необхідним за особливих обставин, коли публічність могла б зашкодити інтересам правосуддя [169]. Таким чином, закритість повинна залишатися винятком із загального правила відкритого здійснення правосуддя та мати достатнє обґрунтування.

Публічність судочинства не вичерпується відкритістю самого слухання. Самостійне значення має доступність результатів судової діяльності для суспільства. Вимога публічності судового рішення забезпечує можливість ознайомитися з результатом провадження та зрозуміти, яким чином суд реалізував надані йому повноваження.

Водночас вимогу публічного проголошення не слід тлумачити як безумовний обов'язок у кожному випадку усно оголошувати повний текст рішення у відкритому судовому засіданні. Практика ЄСПЛ допускає різні способи забезпечення його публічності. Вирішальним є те, чи отримує громадськість реальну можливість ознайомитися із судовим рішенням у спосіб, який відповідає характеру конкретного провадження.

Такий підхід відображений, зокрема, у справах «Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства» [122] та «Фазлійський проти Болгарії» [123]. Практика Суду в цій сфері свідчить, що питання публічності рішення необхідно оцінювати не формально - лише через факт його усного проголошення або непроголошення, - а з урахуванням доступності рішення для громадськості та особливостей відповідного судового провадження.

Тому закритий характер усього судового розгляду або його частини не означає автоматичної можливості повністю приховати від суспільства результат здійснення правосуддя. Водночас обсяг інформації, яка стає загальнодоступною, може обмежуватися, якщо цього потребує захист приватного життя, безпеки учасників, інтересів неповнолітніх, охоронюваної законом таємниці або інших правомірних інтересів. І тут необхідно забезпечувати пропорційний баланс між відкритістю судової діяльності та захистом інших прав.

Публічність судових рішень виконує окрему контрольну функцію. Доступність інформації про те, яке рішення прийнято судом і якими основними мотивами воно

обґрунтоване, дозволяє оцінювати послідовність та передбачуваність судової практики. Водночас публічність рішення не слід ототожнювати з вимогою оприлюднення всіх матеріалів справи, усіх доказів або конфіденційної інформації про її учасників.

У цьому аспекті слушною є позиція Е. Трегубова, який пов'язує публічність із захистом особи від таємного та непідконтрольного суспільству здійснення правосуддя і водночас розглядає її як одну з передумов суспільної довіри до суду [162, с. 360–361]. Такий підхід розкриває подвійну природу цієї гарантії: вона спрямована як на забезпечення процесуальних інтересів конкретної особи, так і на підтримання легітимності судової влади.

Отже, публічність має розглядатися не як самоціль, а як засіб забезпечення прозорого здійснення правосуддя. Її функціональне призначення полягає у мінімізації ризику прихованого та довільного судочинства, створенні можливостей для суспільного контролю і підтриманні довіри до судової системи. Водночас реалізація цієї гарантії повинна узгоджуватися із захистом приватності, презумпцією невинуватості, безпекою учасників та іншими правомірними інтересами.

Проведений аналіз окремих складових права на справедливий суд одночасно демонструє складність визначення його внутрішньої структури. У науковій літературі відсутня повна єдність щодо кількості та співвідношення гарантій, які формують зміст цього права [53]. Причиною цього є, зокрема, те, що окремі автори одночасно включають до відповідних класифікацій самостійні гарантії, їх складові, умови реалізації та більш загальні принципи судочинства.

На нашу думку, структуру права на справедливий суд доцільно формувати не шляхом механічного перерахування максимально можливої кількості елементів, а за їх функціональним призначенням. У такому разі можна виокремити: 1) доступ до суду як передумову використання судового захисту; 2) інституційні гарантії, до яких належать незалежність, неупередженість та встановлення суду законом; 3) процесуальні гарантії належного судового розгляду, зокрема публічність, змагальність, рівність процесуальних можливостей та розумний строк; 4) спеціальні

гарантії, характерні для кримінального обвинувачення; 5) вимоги, пов'язані з юридичною ефективністю результату судового розгляду.

Такий підхід дозволяє визначити місце кожної гарантії у загальному механізмі реалізації права на справедливий суд. Доступ створює можливість використати судовий механізм; інституційні гарантії визначають характеристики суду; процесуальні - вимоги до порядку розгляду; спеціальні кримінально-процесуальні гарантії забезпечують належне становище обвинуваченого; юридична визначеність та інші пов'язані з результатом вимоги забезпечують практичну значущість завершеного судового провадження.

Відповідно, потребує уточнення й визначення доступу до суду як повної відсутності фізичних, правових, процесуальних чи фінансових перешкод. Таке розуміння є надмірно широким, оскільки будь-яка судова процедура неминуче передбачає певні правила та умови її ініціювання. Строки звернення, правила юрисдикції, вимоги до процесуальних документів, судові витрати або передбачені законом попередні процедури не є порушенням лише внаслідок самого факту їх існування.

Право на справедливий суд, гарантоване ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, посідає особливе місце в системі процесуальних гарантій. У кримінальному провадженні його значення посилюється характером можливого втручання держави у права особи, оскільки саме в цій сфері застосовуються найбільш інтенсивні заходи процесуального примусу та вирішується питання про кримінальну відповідальність. Для України забезпечення цього права має розглядатися не лише як виконання міжнародно-правових зобов'язань, а як необхідна умова належного функціонування національної системи кримінальної юстиції.

Практика ЄСПЛ у справах проти України дозволяє виявити не тільки окремі випадки недотримання ст. 6 Конвенції, а й типові проблеми, пов'язані з організацією судової влади, тривалістю провадження, забезпеченням права на захист, використанням доказів, відкритістю правосуддя та ефективністю результатів судового розгляду. Тому вдосконалення національного кримінального провадження доцільно здійснювати за декількома взаємопов'язаними напрямами.

1. Посилення гарантій незалежності та неупередженості суду.

Незалежний і неупереджений суд є інституційною передумовою реалізації всіх інших складових права на справедливий суд. Якщо орган, який вирішує справу, не відповідає цим вимогам, дотримання окремих процесуальних правил саме по собі не може забезпечити справедливість судового розгляду.

Важливе значення для України в цьому аспекті має справа «Олександр Волков проти України». ЄСПЛ виявив істотні недоліки процедури притягнення судді до дисциплінарної відповідальності та його звільнення, звернувши увагу, зокрема, на проблеми незалежності та неупередженості органів, які брали участь у відповідній процедурі. Значення цього рішення виходить за межі індивідуальної справи та демонструє необхідність таких інституційних механізмів, які мінімізують можливість політичного або іншого неналежного впливу на суддів.

Тому подальше вдосконалення відповідних гарантій має бути спрямоване не лише на формальне проголошення незалежності суддів, а й на забезпечення прозорих процедур формування органів суддівського врядування, належних гарантій перебування судді на посаді, об’єктивних процедур дисциплінарної відповідальності та ефективного захисту від зовнішнього втручання. Водночас незалежність не повинна ототожнюватися з відсутністю відповідальності: механізми суддівської відповідальності мають існувати, але відповідати вимогам законності, передбачуваності та належної процедури.

2. Забезпечення розумної тривалості кримінального провадження.

Іншим проблемним напрямом залишається надмірна тривалість проваджень. Відповідні недоліки неодноразово ставали предметом оцінки ЄСПЛ у справах проти України, зокрема у справах «Меріт проти України» та «Смирнова проти України».

Водночас вирішення цієї проблеми не слід зводити до встановлення однакових жорстких строків для кожної стадії кримінального провадження. Конвенційне поняття «розумного строку» за своєю природою передбачає індивідуальну оцінку тривалості з урахуванням складності справи, поведінки особи, діяльності компетентних органів та значення провадження для заявника. Тому надмірна формалізація строків не завжди здатна усунути причини затягування.

Більш перспективним є запровадження комплексного механізму контролю за тривалістю провадження. Він має включати цифровий моніторинг процесуальних строків, своєчасне виявлення періодів необґрунтованої бездіяльності, належну організацію роботи судів та органів досудового розслідування, а також ефективний національний засіб юридичного захисту у випадку надмірної тривалості провадження. Такий засіб доцільно будувати на поєднанні прискорювального та компенсаційного механізмів: особа повинна мати можливість домогтися прискорення провадження, яке ще триває, а у разі вже допущеного порушення - отримати належне відшкодування.

3. Забезпечення реального та своєчасного права на захист.

Однією з найбільш чутливих сфер кримінального провадження є реалізація права на професійну правничу допомогу. Особливе значення має не формальна наявність захисника, а реальність та ефективність його участі, передусім на ранніх етапах кримінального провадження.

Показовою у цьому аспекті є справа «Шабельник проти України», в якій ЄСПЛ розглядав проблему отримання від особи викривальних показань за обставин, коли її процесуальний статус та відповідні гарантії права на захист не забезпечували належного рівня правової допомоги. Практичне значення цієї справи полягає у підтвердженні того, що гарантії захисту повинні діяти відповідно до фактичного становища особи, а не залежати виключно від формального найменування її процесуального статусу.

Тому вдосконалення національного механізму захисту має передбачати забезпечення своєчасного доступу до адвоката, конфіденційності спілкування із захисником, достатнього часу та можливостей для підготовки позиції, а також реального доступу сторони захисту до матеріалів, необхідних для ефективного заперечення обвинувачення. Особливо важливим залишається належне функціонування системи безоплатної правничої допомоги, причому критерієм її ефективності має бути не сам факт призначення адвоката, а можливість забезпечити реальний захист інтересів особи.

4. Удосконалення стандартів використання доказів та реагування на твердження про неналежне поводження.

Окремим напрямом має бути забезпечення справедливості доказування. Водночас тут необхідно враховувати, що ст. 6 Конвенції не встановлює універсальної системи правил допустимості доказів. ЄСПЛ, як правило, не підміняє національний суд у вирішенні питання про доказову силу конкретних відомостей, а оцінює справедливість провадження в цілому.

Принципово інша ситуація виникає, коли йдеться про докази, отримані внаслідок катування або іншого забороненого поводження. У справі «Яременко проти України (№ 2)» ЄСПЛ продовжив оцінку проблем, пов'язаних із використанням у кримінальному провадженні викривальних показань та наслідками попередньо встановлених конвенційних порушень. Така практика засвідчує особливу небезпеку побудови обвинувачення на відомостях, отримання яких супроводжувалося істотним порушенням фундаментальних прав.

У цьому напрямі необхідно забезпечити ефективну судову перевірку тверджень про незаконні методи отримання доказів, своєчасне та незалежне розслідування обґрунтованих заяв про катування чи неналежне поводження, а також недопустимість використання доказової інформації у спосіб, несумісний із фундаментальними конвенційними гарантіями. Особливе значення має перевірка не лише формального оформлення доказу, а й реальних обставин його отримання.

5. Забезпечення публічності судового провадження.

Відкритість судового розгляду виконує подвійну функцію: захищає особу від таємного здійснення правосуддя та створює можливості для громадського контролю за діяльністю суду. Тому подальше вдосконалення кримінального судочинства має бути спрямоване на збереження презумпції відкритого судового розгляду.

Разом із тим публічність не є абсолютною. Обмеження доступу громадськості та медіа може бути виправданим необхідністю захисту приватного життя, неповнолітніх, безпеки учасників, охоронюваної законом таємниці чи інших інтересів, передбачених Конвенцією. Відповідно, основною проблемою є не саме існування закритого розгляду, а обґрунтованість і пропорційність його застосування.

Перспективними напрямами у цій сфері є розширення технічних можливостей доступу громадськості до інформації про діяльність судів, забезпечення доступності

судових рішень та використання онлайн-трансляцій у випадках, коли це сумісно з правами учасників провадження. Водночас цифровізація відкритості не повинна створювати додаткові ризики для приватності, презумпції невинуватості чи безпеки учасників кримінального процесу.

6. Забезпечення юридичної ефективності судового рішення.

Справедливий судовий розгляд не досягає своєї мети, якщо його результат залишається суто декларативним. Тому ефективність судового захисту пов’язана також із виконанням остаточного судового рішення та повагою до його обов’язкового характеру.

Системний характер проблеми тривалого невиконання національних судових рішень в Україні відображений, зокрема, у справі «Бурмич та інші проти України». Водночас це рішення не варто характеризувати як справу, що безпосередньо стосується недоліків кримінального провадження. Його значення для досліджуваної проблематики є ширшим: воно демонструє, що ефективність судового захисту залежить не лише від якості процедури ухвалення рішення, а й від здатності держави забезпечити його практичну реалізацію.

У зазначеному контексті одним із пріоритетних напрямів удосконалення механізму забезпечення права на справедливий суд є створення належних правових, інституційних та організаційних передумов для своєчасного, повного й ефективного виконання судових рішень, які набрали законної сили. Адже реалізація права на справедливий суд не може обмежуватися виключно забезпеченням належної судової процедури, дотриманням установлених процесуальних гарантій та ухваленням законного й обґрунтованого судового рішення. Не менш важливого значення набуває фактичне втілення такого рішення в життя, оскільки саме на стадії його виконання забезпечується практична реалізація результатів судового захисту, відновлення порушених прав та досягнення відповідних правових наслідків здійснення правосуддя.

У цьому аспекті необхідно виходити з того, що судове рішення, яке набрало законної сили, становить не лише результат процесуальної діяльності компетентного судового органу, а й юридично обов'язковий акт, виконання якого є необхідною

передумовою забезпечення авторитету судової влади, ефективності судового захисту та належного функціонування правової системи загалом. Невиконання або надмірно тривале виконання остаточного судового рішення здатне нівелювати практичне значення попереднього судового розгляду, поставити під сумнів ефективність установлених законодавством процесуальних гарантій та сформувати ситуацію, за якої визнане судом право фактично залишається нереалізованим.

Особливого значення наведені положення набувають у контексті практики Європейського суду з прав людини, відповідно до якої виконання остаточного та обов'язкового судового рішення розглядається як невіддільна складова права на суд у межах гарантій статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у справах, на які поширюється дія цієї статті. Такий підхід ґрунтується на розумінні того, що право на звернення до суду та отримання судового рішення втрачало б своє практичне значення, якби національна правова система допускала можливість невиконання остаточних судових актів або їх необґрунтованого залишення без належної реалізації. Відповідно, забезпечення ефективності судового захисту потребує не лише створення умов для справедливого розгляду справи, а й функціонування дієвих механізмів виконання ухвалених за його результатами рішень.

З огляду на зазначене, проблему виконання судових рішень доцільно розглядати як комплексне правове явище, що охоплює нормативно-правові, інституційні, організаційні та практичні аспекти діяльності держави. Насамперед ідеться про необхідність забезпечення узгодженості законодавчого регулювання, чіткого визначення повноважень органів, відповідальних за виконання судових рішень, встановлення ефективних процедур контролю за їх реалізацією, а також усунення правових прогалин і суперечностей, які можуть створювати перешкоди для своєчасного виконання судових актів. При цьому особливої уваги потребує запобігання ситуаціям, коли недоліки нормативного регулювання або неузгодженість компетенції державних органів фактично перекладають на особу негативні наслідки неналежного функціонування механізму виконання судових рішень.

Не менш важливою складовою відповідного механізму є усунення організаційних і практичних причин тривалого невиконання судових рішень. До таких

причин можуть належати недостатня координація між уповноваженими органами, неналежне інформаційне забезпечення виконавчих процедур, недосконаліть внутрішніх адміністративних механізмів, недостатність фінансових і матеріально-технічних ресурсів, а також відсутність належного контролю за своєчасністю виконання відповідних юридичних обов'язків. Водночас зазначені обставини не повинні автоматично розглядатися як достатнє виправдання невиконання державою остаточного судового рішення, оскільки саме на державу покладається обов'язок організувати функціонування власної правової та інституційної системи таким чином, щоб забезпечити ефективну реалізацію судового захисту.Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що вдосконалення механізму забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні не може обмежуватися внесенням окремих змін до процесуального законодавства. Необхідний комплексний підхід, який охоплює нормативний, інституційний та правозастосовний рівні. На нормативному рівні має забезпечуватися відповідність кримінального процесуального регулювання конвенційним стандартам; на інституційному - незалежність та належна організація діяльності судів та інших органів кримінальної юстиції; на правозастосовному - практичне й ефективне використання гарантій, передбачених законом і Конвенцією.

При цьому імплементацію практики ЄСПЛ не слід розуміти як механічне перенесення окремих формулювань із його рішень до національного законодавства. Її зміст полягає у врахуванні вироблених Судом критеріїв під час формування законодавства, тлумачення правових норм і прийняття конкретних процесуальних рішень. Саме функціональна реалізація конвенційних стандартів, а не формальне посилання на них, повинна виступати критерієм ефективності їх імплементації.

На нашу думку, перспективним є також зміщення акценту з реагування на вже встановлені ЄСПЛ порушення на їх попередження на національному рівні. Особа повинна мати ефективні внутрішньодержавні механізми, які дозволяють усунути порушення ще під час кримінального провадження, не очікуючи завершення всіх національних процедур і подальшого звернення до міжнародної судової установи.

Отже, практика ЄСПЛ у справах проти України повинна розглядатися не лише як сукупність встановлених порушень, а як джерело критеріїв для подальшого

вдосконалення кримінального судочинства. Незалежність і неупередженість суду, розумна тривалість провадження, ефективність захисту, належне поводження з доказами, публічність та юридична дієвість результатів судового розгляду утворюють взаємопов'язані напрями такого вдосконалення. Їх системна реалізація має бути спрямована не на формальне відтворення європейських стандартів, а на створення такого кримінального провадження, у якому відповідні гарантії реально діють у кожній конкретній справі.

Висновки до Розділу 3

1. Право на справедливий суд посідає важливе місце в системі гарантій захисту прав людини у кримінальному провадженні. У сучасному міжнародному праві воно закріплене як загальновизнаний стандарт, зокрема у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. 6 Європейської конвенції з прав людини. Водночас особливості реалізації цього права в різних державах можуть відрізнятися, що зумовлено специфікою їх історичного розвитку, правових систем і національних традицій. Порівняльне дослідження таких підходів дає можливість виявити найбільш ефективні механізми забезпечення справедливого судочинства та визначити перспективні напрями їх використання для вдосконалення національної системи правосуддя.

2. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні охоплює комплекс взаємопов'язаних процесуальних гарантій, спрямованих на забезпечення законного, незалежного, неупередженого та ефективного судового розгляду. Міжнародні стандарти, сформовані в межах діяльності ООН і Ради Європи, визначають основні орієнтири, які мають враховуватися державами при формуванні та розвитку національного законодавства і правозастосовної практики. Важливе значення при цьому має діяльність міжнародних органів, насамперед ЄСПЛ, який не лише здійснює контроль за дотриманням державами взятих на себе конвенційних зобов'язань, а й шляхом тлумачення відповідних положень конкретизує зміст гарантій захисту прав людини з урахуванням особливостей різних правових систем.

3. Забезпечення права на справедливий суд є однією з основних вимог належного здійснення кримінального судочинства та загальновизнаним міжнародним стандартом. Стаття 6 Європейської конвенції з прав людини гарантує кожному право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом. Для України важливим є не лише нормативне закріплення відповідних положень, а й забезпечення їх реального та ефективного застосування у практичній діяльності. Водночас практика ЄСПЛ у справах проти України свідчить про наявність проблем у реалізації окремих складових права на справедливий суд у кримінальному провадженні, що обумовлює необхідність їх подальшого дослідження та визначення напрямів удосконалення національного законодавства і правозастосовної практики.

Основні положення та результати дослідження, представлені у розділі 1 дисертації, апробовано в наукових публікаціях:

Гайдак О. В. «Порівняльно-правовий аналіз змісту права на справедливий суд в регіональних міжнародно-правових актах». Журнал східноєвропейського права. 2024. № 125. С. 179–184. У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз міжнародно-правового регулювання права на справедливий суд, розкрито особливості його закріплення в регіональних міжнародно-правових актах та визначено спільні й відмінні підходи до формування відповідних правових гарантій [45].

Гайдак О. В. «Право на справедливий суд як складова права на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні: міжнародно-правовий аспект». Науковий журнал «Європейський правничий часопис». 2024. № 4. С. 121–127. У публікації досліджено співвідношення права на справедливий суд і права на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні, проаналізовано міжнародно-правові засади їх забезпечення та визначено значення міжнародних стандартів для розвитку національного кримінального процесуального законодавства [47].

ВИСНОВКИ

У висновках дисертації наведено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання наукового завдання, що полягає в комплексному дослідженні теоретичних і прикладних аспектів забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. До основних результатів, сформульованих на підставі дослідження законодавства, наукових джерел і правозастосовної практики, належать такі положення:

1. За результатами аналізу наукових поглядів щодо сутності справедливості як кримінальної процесуальної категорії сформульовано авторське визначення цього поняття. Справедливість у кримінальному провадженні пропонується розуміти як фундаментальний принцип та водночас мету кримінальної процесуальної діяльності, що передбачає рівне, неупереджене та засноване на законі ставлення до всіх учасників провадження, належне забезпечення їхніх прав і свобод, а також об'єктивність і пропорційність прийнятих судових рішень. Її реалізація має наскрізний характер і охоплює досудове розслідування, судовий розгляд та ухвалення рішення, а також забезпечення відповідності призначеного покарання тяжкості вчиненого кримінального правопорушення й особі винного.

Узагальнення наукових підходів і правозастосовної практики дозволило дійти висновку, що, незважаючи на реалізацію окремих проявів справедливості через інші засади кримінального провадження, вона має самостійне значення та може розглядатися як повноцінний принцип кримінального процесу, дотримання якого випливає також із міжнародно-правових стандартів.

З огляду на це запропоновано доповнити перелік загальних засад кримінального провадження, передбачений ст. 7 КПК України, окремим принципом справедливості та визначити його зміст таким чином: «Кримінальне провадження здійснюється на засадах справедливості, яка передбачає дотримання прав і свобод людини, рівність сторін, незалежність суду, презумпцію невинуватості, гласність судового процесу, винесення законного та обґрунтованого судового рішення та забезпечення розумних строків розгляду справи».

2. У результаті опрацювання наукових позицій та положень законодавства розкрито особливості розуміння права на справедливий суд у кримінальному провадженні. Встановлено, що у правовій доктрині відсутній уніфікований підхід до використання та співвідношення таких категорій, як «доступ до правосуддя», «доступність правосуддя», «право на доступ до суду», «право на судовий захист» та інших суміжних понять. Це обумовило необхідність уточнення їх змісту та формулювання відповідних авторських визначень.

Право на справедливий суд у кримінальному провадженні визначено як гарантоване державою фундаментальне право особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, на законний, неупереджений, публічний розгляд справи незалежним судом упродовж розумного строку. Його реалізація передбачає дотримання комплексу процесуальних гарантій, серед яких право на захист, рівність сторін, презумпція невинуватості та можливість перегляду судового рішення.

До основних складових права на справедливий суд віднесено: розгляд справи незалежним і безстороннім судом, створеним відповідно до закону; гласність судового розгляду, крім установлених законом винятків; забезпечення рівності сторін і змагального характеру провадження; дотримання презумпції невинуватості; право на захисника та отримання правової допомоги; право не свідчити проти себе; право користуватися допомогою перекладача у разі незнання мови провадження; розгляд справи впродовж розумного строку; можливість апеляційного оскарження судового рішення.

3. Встановлено, що наукове дослідження права на справедливий суд у кримінальному провадженні України охоплює значне коло теоретичних і прикладних проблем та має міждисциплінарний характер, оскільки поєднує положення кримінального процесуального і конституційного права, міжнародного публічного права, проблематики прав людини та судової практики.

Проведений аналіз дозволив виокремити декілька основних напрямів наукового дослідження цієї проблематики. Теоретико-правові питання визначення поняття права на справедливий суд досліджували О. В. Лемак та О. С. Ткачук; конституційно-

правові засади його забезпечення - С. В. Степанова та А. В. Лужанський; процесуальні гарантії реалізації права на справедливий суд - Д. Є. Крикливець та О. Г. Шило. Механізми реалізації та охорони цього права у кримінальному процесі були предметом наукової уваги О. Л. Котович та О. І. Коровайка. Вплив міжнародних стандартів і практики Європейського суду з прав людини досліджували Р. Л. Сопільник та Джеремі Макбрайд. Проблемам і перспективам реформування кримінального процесуального законодавства присвячені праці О. С. Войтюка та О. В. Кравченка, тоді як практичні аспекти реалізації права на справедливий суд висвітлювали О. М. Овчаренко та Н. Ю. Сакара.

4. Визначено основні елементи, сукупність яких формує зміст права на справедливий суд у кримінальному провадженні. До них належать: розгляд справи незалежним і безстороннім судом, створеним відповідно до закону; гласність судового розгляду; здійснення провадження впродовж розумного строку; рівність сторін та змагальність; презумпція невинуватості, відповідно до якої особа вважається невинуватою до моменту доведення її вини у встановленому порядку; право на захист; право не свідчити проти себе; право отримати інформацію про висунуте обвинувачення; право користуватися допомогою перекладача; право на оскарження судового рішення, а також відповідні гарантії після постановлення вироку.

5. Узагальнення практики ЄСПЛ дозволило виокремити ключові гарантії, які становлять зміст права на справедливий судовий розгляд.

1) Право на доступ до суду передбачає можливість особи звернутися до судового органу з метою захисту своїх прав. Воно не має абсолютного характеру, однак установлені щодо нього обмеження повинні ґрунтуватися на законі, переслідувати легітимну мету та відповідати вимозі пропорційності. Такий підхід відображено у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (1975).

2) Право на розгляд справи незалежним, безстороннім і створеним на підставі закону судом передбачає відповідність судового органу критеріям інституційної незалежності від інших гілок влади, безсторонності стосовно учасників провадження та законності його утворення. Відповідні вимоги розкрито у справі «Фіндлей проти Сполученого Королівства» (1997).

3) Право на розгляд справи впродовж розумного строку вимагає здійснення провадження без необґрунтованих затримок, здатних негативно вплинути на ефективність судового захисту. Відповідне питання розглядалося ЄСПЛ у справі «Х. проти Франції» (1989).

4) Публічність судового розгляду передбачає загальну відкритість судових засідань для громадськості. Водночас у передбачених випадках допускається проведення закритого розгляду, зокрема з метою захисту публічних інтересів або прав учасників процесу. Відповідні аспекти розглядалися у справі «Аксен проти Федеративної Республіки Німеччина» (1983).

5) Презумпція невинуватості означає, що особа повинна вважатися невинуватою до моменту доведення її вини в установленому законом порядку. До постановлення обвинувального вироку не допускається формулювання тверджень, які фактично відображають переконання у винуватості особи. Зміст цієї гарантії розглядався у справі «Барбера, Мессеге і Хабардо проти Іспанії» (1988).

6) Право бути поінформованим про суть і підстави обвинувачення вимагає своєчасного та достатньо детального повідомлення особи про характер висунутого проти неї обвинувачення, необхідного для належної організації захисту. Ця гарантія знайшла відображення у справі «Брозічек проти Італії» (1989).

7) Право мати достатній час та можливості для підготовки захисту охоплює доступ до необхідних матеріалів справи, можливість конфіденційного спілкування з адвокатом, підготовки доказів та участі у дослідженні доказової інформації. Відповідні питання порушувалися у справі «Кан проти Австрії» (1985).

8) Право на правову допомогу передбачає можливість користуватися послугами захисника, зокрема на ранніх етапах кримінального провадження. Якщо особа не має достатніх коштів для оплати адвоката, безоплатна допомога повинна надаватися за умов, коли цього потребують інтереси правосуддя. Значення своєчасного доступу до захисника підкреслено у справі «Салдуз проти Туреччини» (2008).

9) Право допитувати свідків обвинувачення та забезпечувати участь свідків захисту спрямоване на створення належних можливостей для перевірки доказів

протилежної сторони. Відповідні гарантії були предметом розгляду у справі «Костовський проти Нідерландів» (1989).

10) Право на переклад і тлумачення забезпечує можливість особи, яка не володіє мовою провадження, розуміти його зміст та ефективно брати в ньому участь. Ця гарантія розглядалася у справі «Камазінскі проти Австрії» (1989).

11) Право на перегляд судового рішення вищою судовою інстанцією є важливою процесуальною гарантією у кримінальному провадженні. Хоча безпосередньо ст. 6 ЄКПЛ не встановлює самостійного права на апеляцію, у випадках, коли відповідний перегляд передбачений національним законодавством, процедура його здійснення повинна відповідати вимогам справедливого судочинства.

6. За результатами дослідження запропоновано основні напрями вдосконалення механізму забезпечення права на справедливий суд в умовах війни в Україні. До них віднесено подальшу цифровізацію судового провадження та розширення можливостей електронного суду; посилення гарантій незалежності суддів у період воєнного стану; забезпечення доступності безоплатної правової допомоги для внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців та цивільних осіб, які постраждали внаслідок війни; забезпечення права військовослужбовців на справедливий суд; дотримання процесуальних гарантій підозрюваних та обвинувачених у провадженнях щодо колабораційної діяльності та воєнних злочинів; забезпечення перекладу і доступності судового провадження для іноземців, військовополонених та біженців; здійснення систематичного моніторингу й документування випадків порушення права на справедливий суд у воєнний період.

7. Порівняльний аналіз законодавства окремих зарубіжних держав дав можливість залежно від функціонального призначення засобів захисту права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку виокремити дві основні їх групи: прискорювальні та компенсаційні.

Прискорювальні засоби спрямовані на попередження порушення вимоги розумного строку у випадках, коли провадження ще триває. Їх сутність полягає у можливості подання спеціальної скарги або клопотання про прискорення розгляду

справи до голови відповідного чи вищого суду з метою усунення необґрунтованого затягування провадження.

Компенсаційні засоби, навпаки, спрямовані на відшкодування наслідків уже допущеного порушення розумного строку. Вони передбачають можливість звернення зі скаргою або позовом про присудження відповідної компенсації під час провадження або після його завершення. Досвід більшості досліджених зарубіжних держав свідчить про одночасне використання прискорювальних і компенсаційних засобів, що забезпечує вищий рівень ефективності порівняно із застосуванням лише одного з них.

8. У результаті дослідження міжнародних стандартів забезпечення права на справедливий суд у кримінальному процесі встановлено, що практика ЄСПЛ суттєво конкретизує зміст гарантій, передбачених ст. 6 Європейської конвенції від 4 листопада 1950 р. До вироблених у практиці Суду складових справедливого судового розгляду належать:

1) право на доступ до правосуддя - п. 49 рішення від 27 лютого 1980 р. у справі «Девеер проти Бельгії»;

2) змагальність судового розгляду - п. 67 рішення від 25 вересня 2001 р. у справі «П. Г. та Дж. Г. проти Сполученого Королівства»;

3) рівність сторін - п. 47 рішення від 22 лютого 1996 р. у справі «Булут проти Австрії», п. 140 рішення від 12 травня 2005 р. у справі «Оджалан проти Туреччини»;

4) презумпція невинуватості - п. 35 рішення від 10 лютого 1995 р. у справі «Аллене де Рібермон проти Франції»;

5) безпосередність дослідження доказів - остаточне рішення щодо прийнятності заяви від 9 липня 2002 р. у справі «П. К. проти Фінляндії»;

6) вмотивованість судових рішень - п. 26 рішення від 21 січня 1999 р. у справі «Гарсія Руїс проти Іспанії» та п. 272 рішення від 21 квітня 2011 р. у справі «Нечипорук і Йонкало проти України»;

7) юридична визначеність - п. 61 рішення від 28 жовтня 1999 р. у справі «Брумареску проти Румунії» та п. 33 рішення від 19 лютого 2009 р. у справі «Христов проти України».

9. Аналіз практики забезпечення доступу до правосуддя в Україні свідчить про існування проблем, які можуть перешкоджати своєчасному та ефективному судовому захисту. Як приклад у дослідженні наведено рішення ЄСПЛ у справі «Тодоров проти України», у контексті якого звертається увага на негативний вплив надмірного ускладнення судового розгляду, технічних затримок, недоліків організації діяльності державних органів та проблем із підготовкою матеріалів справи на можливість особи своєчасно отримати судовий захист.

Основними проблемами у цій сфері визначено:

1) надмірне ускладнення судового розгляду, яке може виявлятися у проведенні процесуальних дій, що не обумовлені реальною необхідністю та призводять до збільшення тривалості провадження;

2) технічні затримки, спричинені недостатнім матеріально-технічним забезпеченням судів або неналежною організацією судового процесу;

3) недоліки в організації діяльності органів державної влади, зокрема несвоєчасне виконання ними дій, необхідних для підготовки матеріалів до судового розгляду;

4) несвоєчасна підготовка необхідних матеріалів, яка внаслідок неефективної діяльності відповідальних органів може призводити до істотного затягування провадження.

10. Вивчення практики звернення осіб до ЄСПЛ дозволило встановити, що поняття справедливого суду не завжди однаково розуміється заявниками. Нерідко особа, яка не отримала бажаного результату розгляду справи на національному рівні, пов’язує несправедливість судового провадження передусім із самим змістом несприятливого для неї рішення, не конкретизуючи, яка саме процесуальна гарантія була порушена.

У значній частині таких випадків твердження про несправедливість судового розгляду фактично зводяться до незгоди з оцінкою фактів, доказів або застосуванням норм національного права. Водночас зміст права на справедливий суд не передбачає гарантування особі бажаного результату розгляду справи. На підставі аналізу практики ЄСПЛ виокремлено порушення окремих складових права на справедливий

суд, які мають повторюваний характер та свідчать про необхідність подальшого вдосконалення кримінального провадження. Вирішення виявлених проблем потребує комплексного підходу, спрямованого як на вдосконалення процесуального законодавства, так і на підвищення ефективності його практичного застосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. American Convention on Human Rights. URL: https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.html.

2. Case «Grzincic v. Slovenia», 03 May 2007 URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-80457.

3. Case «Lukenda v. Slovenia» URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-68476.

4. Case «Soc v. Croatia», 9 of May 2003. URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-61090.

5. Case of Allenet de Ribemont v. France: Judgment of the European Court of Human Rights from 10 February 1995. URL: http:// hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57914.

6. Case of Avagyan v. Armenia: Judgment of the European Court of Human Rights from 22 November 2018. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-187688.

7. Case of Brumărescu v. Romania: Judgment of the European Court of Human Rights from 28 October 1999. URL: http://hudoc.echr.coe.int/ eng?i=001-58337.

8. Judgment of the European Court of Human Rights: URL: https://hudoc.echr.coe.int/#{%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22

9. Case of Bulut v. Austria: Judgment of the European Court of Human Rights from 22 February 1996. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57971.

10. Case of Delcourt v. Belgium: Judgment of the European Court of Human Rights from 17 January 1970. URL: http://hudoc.echr.coe.int/ eng?i=001-57467.

11. Case of Deweer v. Belgium: Judgment of the European Court of Human Rights from 27 February 1980. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57469.

12. Case of Foucher v. France, 10/1996/629/812, Judgment of the European Court of Human Rights, Strasbourg, 18 March 1997. URL: https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b68220.html.

13. Case of Guincho v. Portugal (Application no. 8990/80) = [Справа «Гінчо проти Португалії»]: Judgement European Court of Human Rights, Strasbourg 10 July 1984.

HUDOC: database. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%2001-57497%22.

14. Case of Imbrioscia v. Switzerland (Application no. 13972/88): Judgment of the European Court of Human Rights, Strasbourg, 24 November 1993. European court of human rights : website. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57852.

15. Case of Öcalan v. Turkey: Judgment of the European Court of Human Rights from 12 May 2005. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69022.

16. Case of P.G. and J.H. v. the United Kingdom: Judgment of the European Court of Human Rights from 25 September 2001. URL: http:// hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59665.

17. Case of P.K. v. Finland: Final Decision of the European Court of Human Rights from 9 July 2002 as to the Admissibility of Application no. 37442/97. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22630.

18. Crisafulli F. The Italian experience. The improvement of domesticremedies with particular emphasis on cases of unreasonable length of proceedings. Counsil of Europe. P. 38–4714.

19. Степанова С. В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ ; Ужгород, 2018. 216 с.

20. Doebbler Curtis F. J. Introduction to International Human Rights Law. CD Publishing; null edition (December 15, 2006). 270 p.

21. Fabri M. The Italian maze towards trials within reasonable time. The right totrial within a reasonable time and short-term reform of the European Court of Human Rights: Round Table organized by the Slovenian Chairmanship of the Committee of Ministers of the Council of Europe, Bled, Slovenia, 21-22 September 2009. Ljubljana : Ministry of Foreign Affairs: Ministry of Justice, 2009. P. 125–148.

22. Lautenbach G. The Concept of the Rule of Law and the European Court of Human Rights. Oxford : Oxford University Press. 2013. 272 p.

23. Pending applications allocated to a judicial formation requêtes pendantes devant une formation judiciaire 31/12/2019. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_pending_2020_BIL.pdf.

24. Sileony S. The European Convention on Human Rights in the Italian System: From aright approach to a strategic Litigation. Ijpl Issue. 2011. № 1. P. 65–125.

25. Wołąsiewicz J. The Polish experience of the establishment of an effective remedyagainst the excessive length of proceedings. The right to trial within a reasonabletime and short-term reform of the European Court of Human Rights: Round Table organized by theSlovenian Chairmanship of the Committee of Ministers of the Council of Europe. Ljubljana: Ministry of Foreign Affairs: Ministry of Justice, 2009 . P. 24–27.

26. Абламський С. Є. Захист прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні : монографія. За заг. ред. проф. О. О. Юхна. Харків : Панов, 2015. 240 с.

27. Азіатська хартія прав людини від 17 травня 1998. URL: https://www.refworld.org/legal/resolution/radr/1998/en/38601.

28. Аракелян М. Забезпечення конституційного права людини на захист прав і свобод судом. *Право України*. 2006. № 3. С. 19–21.

29. Африканська хартія прав людини і народів від 26 червня 1981 р. URL: http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html.

30. Банчук О. А., Куйбіда Р. О. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства. Киів : ІКЦ «леста», 2005. 116 с.

31. Бережанський Г. І. Організаційно-правові засади реалізації права на справедливий суд: порівняльно-правовий аспект : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2018. 250 с.

32. Бережанський Г. І. Особливості розуміння права на справедливий суд. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 191-196. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2017_Berejanskyi.pdf.

33. Бобечко Н. Р. *Справедливість як цінність кримінального провадження*. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія: Право.* 2017. URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2017/n1/17bnrtkp.pdf.

34. Бойко О. Зміст права на справедливий судовий розгляд. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 294-298. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/5/52.pdf.

35. Бойко О. Справедливість як категорія кримінального процесуального права. *Юридичний вісник.* 2020. № 1. С. 31-37.

36. Бойко О. В. Право на справедливий судовий розгляд як конвенційний стандарт кримінального провадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2020 № 43. С. 172-175. https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc43/40.pdf.

37. Бондарчук С. А. Гласність та відкритість судового процесу як гарантії доступу до правосуддя. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2010. № 4 (2). С. 6–11.

38. Бонтлаб В. Право на судовий захист трудових прав: науково-теоретичний аспект. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 9. С. 68–74.

39. Бринцев А. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади. Харків, 2010. С. 464.

40. Великий тлумачний словник : сучас. укр. мова: [100000 від А до Я] / [А. П. Загнітко, І. А. Щукіна]. Донецьк: БАО, 2008. 703 с.

41. Великий тлумачний словник української мови. Упоряд. Т. В. Ковальова. Харків : ФОЛІО, 2005. 766 с.

42. Верховенство права та доступ до правосуддя. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. https://ombudsman.gov.ua/report-2022/

43. Войтюк О. С., Кравченко О. В Зарубіжний досвід забезпечення процесуальних гарантій під час кримінального провадження й можливості його використання в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 7. С. 174-177.

44. Гайдак О. В. Елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. *Дев'яносто сьомі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні*

та гуманітарні науки. Матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової конференції. (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 29-30 травня 2025 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів : ФО-П Шпак В.Б.

45. Гайдак О. В. Порівняльно-правовий аналіз змісту права на справедливий суд в регіональних міжнародно-правових актах. *Журнал східноєвропейського права.* 2024. № 125. С. 179-184. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/haidak_125.pdf.

46. Гайдак О. В. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні: огляд рішень Європейського суду з прав людини. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану*: матеріали Всеукраїнського круглого столу, м. Ірпінь, 15 травня 2024 р. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. С. 34-34. URL: https://surl.li/atdcxt

47. Гайдак О. В. Право на справедливий суд як складова права на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні: міжнародно-правовий аспект. *Науковий журнал «Європейський правничий часопис».* 2024. № 4. С. 121-127. URL: https://cms.legal-journal.e-u.edu.ua/uploads/19_4_2024_ddaa45cedf.pdf.

48. Гайдак О. В. Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні. *Ірпінський юридичний часопис.* 2025. № 2 (19). URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/351.

49. Гімон М. М. Складові частини права на справедливий суд : практика Європейського суду з прав людини та вітчизняне нормативне врегулювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юрипруденція*. 2017. № 28. С. 83-87. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc28/23.pdf.

50. Головюк І. В. Доступ до суду у кримінальному процесі: проблеми теорії. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 2 (11). С. 1–7. URL: http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/466.

51. Головюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального

кодексу України. Видання 2. Електронне видання. Дніпро-Львів-Одеса-Харків, 2022. 58 с. URL: https://www.academia.edu/78447702.

52. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text.

53. Грень Н. М. Право на справедливий суд: проблеми доступності та публічності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 132–237. URL: http://journals.uran.ua/index.php/2415-3818/article/view/87949.

54. Грень Н. М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд.. юрид наук : 12.00.01. Львів, 2016. 250 с.

55. Декларація АСЕАН про права людини від 18 грудня 2012 р. URL: http://constitutions.ru/?p=8333&attempt=1.

56. Джурич О. Б. Судова процедура в Республіці Сербія (європейський шлях розвитку). *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 1. С. 126–129.

57. Довідник із статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf.

58. Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 /НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2005. 204 с.

59. Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми. Львів: Вид-во ЛКА, 2007. 208 с.

60. Завальнюк І. В. Поняття «право на судовий захист»: сучасні науково-теоретичні погляди. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 44. С. 14-16. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc44/5.pdf.

61. Завтур В. А. Деякі питання реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. URL:

https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2049306d-881a-4ed9-ae07-c9d38bdefec9/content.

62. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 року. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

63. Загальний коментар № 32, стаття 14: Право на рівність перед судами і трибуналами і на справедливий судовий розгляд, схвалений Комітетом з прав людини ООН на дев'яностій сесії, що відбулася у м. Женева (Швейцарія), 09 – 27 липня 2007 року). *Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства*. Київ, 2015. С. 314–327.

64. Капліна О. В. Імплементація міжнародно-правових стандартів у кримінальному провадженні України. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2016. № 3 (86). С. 98-101. URL: http://www.aprnu.kharkiv.org/doc/doklad/5.pdf.

65. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.

66. Комаров В. В., Сакара Н. Ю. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві : навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. 42 с.

67. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 № 995_004. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

68. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

69. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 No 361/2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text.

70. Коровайко О. І. Міжнародні стандарти кримінального судочинства в судовому провадженні України : монографія. Харків : Панов, 2016. 496 с.

71. Коровайко О. І. Реалізація міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 471 с.

72. Коруц У. З. Теоретичні аспекти регулювання права на справедливий судовий розгляд у національному праві та в практиці Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2013. № 6.2. С. 371–375. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2013_6.2_88.

73. Коруц У. З. Вплив практики міжнародних кримінальних трибуналів на визначення пропаганди війни як міжнародного злочину. Право і суспільство. 2021. № 1. С. 265-272.

74. Коруц У.З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського Суду з прав людини та правозастосовна практика України: дис. на здобуття наук. Ступеня канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2015. 229 с.

75. Котович О. Л. Охорона права на справедливий суд в Україні (кримінально-правовий та кримінологічний аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2013. 218 с.

76. Кравчук П. Ю., Антонюк А. Б. Права засудженого в разі визнання та виконання рішень іноземних судів і міжнародних судових органів у зв'язку з передачею засуджених осіб. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика).* 2023. № 17. С. 3-9.

77. Крет Г. Р. Право на справедливий судовий розгляд як основа для виокремлення міжнародних стандартів справедливого правосуддя у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. № 42 том 1. С. 136-140. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc42/part_1/31.pdf.

78. Кретова І. Ю. Тлумачення права: доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2015. 23 с.

79. Крикливець Д. Є. Реалізація засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 321 с.

80. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/4651-1775.

81. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар. Відп. ред.: С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Харків : Одіссей, 2013. 1104 с.

82. Кучинська О. А. Зміст принципу справедливості у кримінальному судочинстві України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2011. № 1 (3). URL: https://lj.oa.edu.ua/ articles/2011/n1/ 11koaksu.pdf.

83. Кучинська О. А. Принцип справедливості як етико-правова основа кримінального судочинства: дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.09. К., 2011. 199 с.

84. Кучинська О. П., Щиголь О. В. Поняття та зміст доступу до правосуддя в кримінальному процесі України. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 20-30. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2019_KUCHYNSKA_SHCHYHOL.pdf.

85. Лапкін А. Правові основи прокурорської діяльності: науково-практичний посібник. Ред. П. М. Каркача. Харків, 2013. С. 81.

86. Лемак О.В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2014. 20 с.

87. Лисенко О. М. Забезпечення права людини на судовий захист у національному та зарубіжному законодавстві: порівняльний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 84-88.

88. Лоскутов Т.О. Предмет правового регулювання у кримінальному процесі : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 445 с.

89. Лужанський А. В. Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2013. 20 с.

90. Лужанський А. В. Основні ознаки конституційно-правового механізму гарантій права на доступ до правосуддя. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 1 (9). С. 44-62.

91. Лунін С. В. Принцип змагальності сторін як конституційна гарантія справедливого судочинства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Акад. адвокатури України. Київ, 2011. 200 с.

92. Мазур М. В., Тагієв С. Р., Беніцький А. С. та ін. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України : навч. посіб. Ред. В. М. Карпунов. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. 600 с.

93. Мазур М. В., Тагієв С., Беніцький А., Кострицький В. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав та основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України : навч. посіб. Відп. ред. В. М. Карпунов. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. 600 с.

94. Макбрайд Дж. Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. Київ : ВІПОЛ, 2004. С. 761-780.

95. Макбрайд Джеремі. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. Київ : «К.І.С.», 2010. 576 с.

96. Мамка Г. М. Засади кримінального провадження: наукові та правові основи : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 466 с.

97. Мамка Г. М. Рівність перед законом і судом – конституційна засада кримінального провадження, її сутність і зміст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. № 9-2. Т. 2. С. 108–111.

98. Мамка Г. М. Справедливість як категорія та засада кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2018. Випуск 48. Том 2. С. 120-123. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/34432/1/СПРАВЕДЛИВІСТЬ%20ЯК%20КАТЕГОРІЯ%20ТА%20ЗАСАДИ.pdf.

99. Менджул М. В. Судовий захист прав та інтересів громадян. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2013. 212 с.

100. Мирошниченко Ю. М. Процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні : монографія. Харків : Панов, 2017. 200 с.

101. Михайленко В. В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні : монографія. Київ : Паливода А.В., 2019. 256 с.

102. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 року. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

103. Ніколаенко Я. М. Поняття та зміст права на судовий захист: сучасний погляд. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 8. С. 48–50.

104. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2017. 249 с.

105. Окремі гарантії права на справедливий суд в умовах війни: Офіційний веб-сайт видання «Право в умовах війни» URL: https://law-in-war.org/202207011/.

106. Півненко Л. В. Проблемні аспекти реалізації права на судовий захист в умовах воєнного стану. *Нове українське право*. 2023. № 1. URL: https://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/436?utm_source=chatgpt.com.

107. Плотницька І. Використання паронімів в управлінських текстах. Humanity, Computers And Communication (HCC'2015), (22–24 APRIL 2015, LVIV, UKRAINE). Lviv, 2015. P. 103–104. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/32512/1/25-103-104.pdf.

108. Погорецький М. А., Яновська О. Г., Хотинська-Нор О. З. Адвокатура України: підручник (Київ, Юрінком Інтер, 2014) 57–110; Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»: науково-практичний коментар / 2-ге вид. зі змін. та доповн. За заг. ред. М. А. Погорецького (Київ, Алерта, 2019). С. 255–267.

109. Погорецький М., Гриценко І. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 91. С. 4–8.

110. Погребняк С. П. Про втілення в праві різних аспектів справедливості. *Юридична наука очима молодих вчених*: тези доповідей та наукових повідомлень всеукраїнської науково-практичної конферен- ції молодих учених та здобувачів. За заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. Х.: Вид-во «Кроссроуд», 2008. 324 с.,

111. Посібник зі статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Право на справедливий суд (кримінальний процесуальний аспект). Частина 1 (пункти 1–299). Рада Європи; Європейський Суд з прав людини, 2019. 65 с. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/96a0f2399c11b6f75587_file.pdf.

112. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 No 3477-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15.

113. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо додаткових способів інформування про судові справи та проведення зборів суддів в умовах воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 27 липня 2022 року № 2461-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2461-20#Text.

114. Про податкову заставу: рішення Конституційного суду України від 24.03.2005 № 2-рп/2005. *Офіційний вісник України*. 2005. № 13. Ст. 674.

115. Про призначення судом більш м'якого покарання: рішення Конституційного суду України від 02.11.2004. № 15-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975.

116. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 No 475/97-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80.

117. Про реалізацію окремих елементів права на справедливий суд під час розгляду судами кримінальних проваджень щодо воєнних злочинів. Офіційний веб-сайт Асоціації правників України. URL: https://uba.ua/eng/news/pro-realzacju-okremikh-elementv-prava-na-spravedlivijj-sud-pd-chas-rozgljadu-sudami-krimnalnikh-provadzhen-shhodo-vonnikh-zlochinv.

118. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.

119. Прокопенко О. Б. Право на справедливий суд: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2011. 20 с.

120. Рекомендації № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14.05.1981. URL: https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf.

121. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

122. Рішення Європейського суду у справі «Кемпбелл і Фелл проти Об'єднаного Королівства» від 28 червня 1984 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Guide_Article%2013_ECHR_Ukrainian.pdf

123. Рішення Європейського суду у справі «Фазлійський проти Болгарії» від 16 квітня 2013 року URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/.

124. Рішення ЄСПЛ «Sejdovic проти Італії»: огляд рішень Європейського суду з прав людини щодо судового розгляду за відсутності обвинуваченого (in absentia). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/oglyad_espl_zaoch_sr.pdf/

125. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text.

126. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення

положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 р. № 9-рп/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 32. Ст. 1202.

127. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111-13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України від 25 квітня 2012 р. № 11-рп/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 36. Ст. 1341.

128. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним подання Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text

129. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія. Харків : Право, 2010. 256 с.

130. Сиза Н.П. Система елементів права на справедливий суд. *Нау- ковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 4. С. 194–199.

131. Сібільова Н. Еволюція поняття «правосуддя. Питання боротьби зі злочинністю. 2005. С. 186-197. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6619/1/Sibilyova_186.pdf

132. Сімонович Д. В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2011. 20 с.

133. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Консум, 2001. 656 с.

134. Словник української мови: в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства. К.: Наукова думка, 1970-1980. За ред. І. К. Білодіда. URL: https://553.slovaronline.com.

135. Сопільник Р. Л Теоретичні та організаційні засади забезпечення права на справедливий суд у світлі євроінтеграції України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Приват. ВНЗ «Львів. ун-т бізнесу та права». Львів, 2017. 40 с.

136. Сопільник Р.Л. Забезпечення права на справедливий суд як складова предмета судового права в умовах європейської інтеграції. *Вісник ХНУВС*. 2017. № 2 (77). С. 34-40.

137. Справа «Capuano v. Italy», 25 of June 1987 URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57458.

138. Справа «Ашінґдейн проти Сполученого Королівства» (заява No 8225/78): рішення Європейського суду з прав людини від 28.05.1985. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_180#Text.

139. Справа «Белле проти Франції» (заява № 23805/94): рішення Європейського суду з прав людини від 04.12.1995. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1057874/.

140. Справа «Голдер проти Сполученого Королівства» (заява № 4451/70): рішення Європейського суду з прав людини від 21.02.1975. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/oglyad_prakt_kgs_1.pdf.

141. Справа «Горнсбі проти Греції» (Case of Hornsby v. Greece) : рішення Європейського суду з прав людини від 19 берез. 1997 р. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079.

142. Справа «Домбо Бехеер» проти Нідерландів»: рішення Європейського суду з прав людини від 18.02.1999 року. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: https://ips.ligazakon.net/document/SOO01147

143. Справа «Кениг проти Німеччини» : рішення Європейського суду з прав людини від 18.02.1999 року. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_394#Text.

144. Справа «Кутіч проти Хорватії» (заява № 48778/99): рішення Європейського суду з прав людини від 01.06.2002. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–60174.

145. Справа «Мултіплекс проти Хорватії» (заява No 58112/00): рішення Європейського суду з прав людини від 10.10.2003. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–61204.

146. Справа «Пелевін проти України» (заява No 24402/02): рішення Європейського суду з прав людини від 20.08.2010. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_658.

147. Рішення Європейського суду з прав людини від 20.08.2012. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show.

148. Справа «Перес де Рада Каваніллес проти Іспанії» (заява № 116/1997/900/1112): рішення Європейського суду з прав людини від 28.10.1998. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–58260.

149. Справа «Спорронґ і Льоннрот проти Швеції» (заяви № 7151/75, № 7152/75): рішення Європейського суду з прав людини від 23.09.1982. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text.

150. Справа «Христов проти України» : Рішення Європейського Суду з прав людини від 19 лютого 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443.

151. Справа «Шабельник проти України» (Заява No 16404/03): рішення Європейського суду з прав людини від 19.02.2009. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_457.

152. Справа № 219/13349/18: Постанова Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду від 15.08.2019. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/83749677.

153. Справа № 766/22242/17: Постанова Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду від 27.05.2019. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/82218010.

154. Степанова С. В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно- правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород. 2018. 216 с.

155. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, схвалена Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 41. Ст. 1267.

156. Стратій О.В., Меленко О.В. Право на справедливий суд як елемент принципу верховенства права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 501-504. URL: http://lsej.org.ua/11_2024/118.pdf.

157. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. Київ : Алерта, 2014. 440 с.

158. Ткачук О. Витоки сучасного розуміння права на справедливий суд. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1/2. С. 188–193.

159. Ткачук О. С. Класифікація елементів права на справедливий суд: національна теорія та практика Європейського Суду з прав людини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 71–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2016_1_16.

160. Ткачук О. С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків. 547 с.

161. Ткачук О. С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно- функціональний аспект : автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2016. 38 с.

162. Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд в практиці Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2010. № 1. С. 358–363.

163. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

164. Цувіна Т. А. Виконання судових рішень у контексті права на справедливий судовий розгляд. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 80–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2018_141_9.

165. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві: монографія. Харків : Слово. 281 с.

166. Цувіна Т.А. Захист права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку: практика Європейського суду з прав людини та досвід зарубіжних країн. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1 (5). С. 1-13. URL: https://www.researchgate.net/publication/349605736_ZAHIST_PRAVA_NA_SPRAVEDLIVIJ_SUDOVIJ_ROZGLAD_UPRODOVZ_ROZUMNOGO_STROKU_PRAKTIKA_EVROPEJSKOGO_SUDU_Z_PRAV_LUDINI_TA_DOSVID_ZARUBIZNIH_KRAIN.

167. Червяцова А. О. Свобода вираження поглядів та право на справедливий суд: вирішення конфлікту в практиці Верховного Суду США. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право.* 2013. № 1062, вип. 14. С. 55–58.

168. Шевчук З. І. Право на судовий захист у сучасних умовах. *Актуальні проблеми права: теорія та практика*. 2012. № 24. С. 545–552.

169. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 2-ге, випр., доп. К. : Реферат, 2007. 848 с.

170. Шемшученко Ю. Юридична енциклопедія. Київ, 2003. Укр. енцикл. С. 736.

171. Шибіко В. Забезпечення права особи на доступ до правосуддя в системі принципів кримінального процесу України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* Випуск 81. 2009. С. 168-171.

172. Шило А.В. Використання в кримінальному провадженні відомостей, отриманих у результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій використання в кримінальному провадженні відомостей, отриманих у результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2019. 241 с.

173. Шило О. Г. Теоретичні основи та практика реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 479 с.

174. Юридична енциклопедія : В 6 т. Редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Укр. енцикл., 1998. Т. 2 : Д. Й. 1999. 744 с.

Додаток А

Узагальнені результати анкетування суддів, слідчих суддів та адвокатів щодо дотримання права на справедливий судовий розгляд у кримінальному провадженні

№	Питання	Судді (%)	Слідчі судді (%)	Адвокати (%)	Коментарі / Примітки
1	Чи дотримується засада змагальності сторін у кримінальному процесі?	84	76	48	Адвокати вказують на обмеження доступу до доказів
2	Чи забезпечується право на захист у повному обсязі?	78	67	42	Проблеми з ознайомленням з матеріалами справи
3	Чи є випадки упередженості суду?	12	9	64	Адвокати вказують на упередженість при оцінці доказів
4	Чи впливає політична або медіа активність на рішення суду?	5	4	39	Адвокати наголошують на залежності суду в резонансних справах
5	Чи забезпечується неупередженість суддівського складу?	86	72	47	Найнижчий рівень довіри - у адвокатів
6	Чи є доступ до ефективного оскарження судових рішень?	69	62	51	Відзначаються бюрократичні перепони
7	Чи здійснюється тиск на учасників процесу з боку правоохоронців?	8	17	58	Адвокати говорять про психологічний та процедурний тиск
8	Чи достатньо незалежності судової влади в умовах воєнного стану?	54	47	33	Загальне зниження рівня незалежності суду

№	Питання	Судді (%)	Слідчі судді (%)	Адвокати (%)	Коментарі / Примітки
9	Чи дотримується розумний строк судового розгляду?	72	63	45	Адвокати вказують на затягування судового процесу
10	Чи є проблеми з доступом до матеріалів досудового розслідування?	31	42	68	Адвокати зазначають про приховування матеріалів
11	Чи дотримуються стандарти допустимості доказів?	77	70	41	Адвокати часто вказують на використання недопустимих доказів
12	Чи є належна реакція суду на скарги про порушення прав людини?	66	58	38	Переважно формальний розгляд скарг
13	Чи забезпечується публічність судового процесу?	85	79	57	Обмеження доступу до слухань у справах воєнного періоду
14	Чи існує ризик вибіркового правосуддя?	17	24	62	Адвокати вказують на вибірковість в оцінці однакових фактів
15	Чи достатньо суди дотримуються стандартів ЄСПЛ?	74	65	44	Рівень правозастосування стандартів низький на практиці
16	Чи ефективно працює інститут слідчого судді?	71	100	53	Адвокати критикують поверховість розгляду скарг
17	Чи дотримується презумпція невинуватості?	89	81	49	Адвокати говорять про упередженість у формулюваннях та рішеннях

№	Питання	Судді (%)	Слідчі судді (%)	Адвокати (%)	Коментарі / Примітки
18	Чи є факти дискримінації учасників процесу?	6	4	33	Адвокати повідомляють про випадки упередженості щодо підозрюваних
19	Чи забезпечено рівність сторін у поданні доказів?	76	68	36	Захист часто не має рівних можливостей із обвинуваченням
20	Чи є у Вас довіра до системи кримінального правосуддя в цілому?	83	74	27	Гостра критика з боку адвокатів через порушення стандартів

Додаток Б

Узагальнені дані вивчення кримінальних проваджень

№	Питання / Ознака	Виявлені факти	Кількість проваджень	% від загальної кількості	Коментарі
1	Порушення принципу змагальності	Обмеження сторони захисту у збиранні доказів	46	64%	Адвокати не мали рівних можливостей із обвинуваченням
2	Відмова у задоволенні клопотань захисту про докази	13	18%	Часто без належної мотивації	
3	Відмова у допиті свідків сторони захисту	12	17%	Свідки обвинувачення заслухані повністю	
4	Перевищення розумного строку судового розгляду	26	36%	Понад 12 місяців у справах середньої тяжкості	
5	Прострочення строків розгляду клопотань	21	29%	Без поважних причин	
6	Ознаки упередженості суду	9	12,5%	Суд не реагував на заяви захисту про тиск	

№	Питання / Ознака	Виявлені факти	Кількість проваджень	% від загальної кількості	Коментарі
7	Проблеми з автоматичним розподілом справ	4	6%	Випадки порушення принципу випадковості	
8	Обмеження в ознайомленні з матеріалами справи	23	32%	Недоступність томів або затягування процесу	
9	Затримки у допуску захисника на досудовій стадії	14	19%	Порушення ст. 20 КПК України	
10	Відсутність адвоката під час ключових слідчих (розшукових) дій	11	15%	Порушення права на захист	
11	Відкритість судових засідань	Засідання відкриті	53	74%	В більшості випадків - дотримано публічність
12	Безпідставне обмеження доступу до суду	7	10%	Переважно під приводом безпеки	
13	Використання недопустимих доказів	Взято до уваги докази з порушеннями	15	21%	Порушення порядку збирання доказів
14	Порушення порядку проведення слідчих дій	9	12,5%	Наприклад, відсутність понятих, відеофіксації	

№	Питання / Ознака	Виявлені факти	Кількість проваджень	% від загальної кількості	Коментарі
15	Реакція суду на скарги щодо прав людини	Формальна або відсутня	18	25%	Скарги залишались без належного розгляду

Додаток В

Проєкт

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права на справедливий суд

Верховна Рада України постановляє:

І. Внести до Кримінального процесуального кодексу України такі зміни:

1. Частину першу статті 7 після відповідного пункту доповнити новою загальною засадою кримінального провадження - «справедливість».

2. Главу 2 доповнити окремою статтею такого змісту:

«Стаття 8-1. Справедливість

5. Кримінальне провадження здійснюється на засадах справедливості. Процесуальні рішення, дії та обмеження прав і свобод особи повинні бути обґрунтованими, необхідними та пропорційними правомірній меті кримінального провадження.

6. Під час кримінального провадження забезпечується справедливий баланс між публічними інтересами та правами, свободами і законними інтересами його учасників. Не допускається застосування процесуальних засобів, які створюють для особи надмірний тягар або обмежують її права більшою мірою, ніж це об’єктивно необхідно для досягнення правомірної процесуальної мети.

7. Відмінності у процесуальному становищі учасників кримінального провадження та особливості застосованої щодо них процесуальної форми допускаються за умови, що вони мають об’єктивне і розумне обґрунтування, переслідують правомірну мету та не призводять до необґрунтованого обмеження процесуальних прав.

8. Справедливість кримінального провадження забезпечується на всіх його стадіях та враховується під час прийняття процесуальних рішень, проведення

процесуальних дій, застосування заходів забезпечення кримінального провадження та здійснення судового контролю».

9. Статтю 8 викласти з урахуванням взаємозв'язку верховенства права та справедливості, передбачивши, що кримінальне провадження здійснюється з додержанням верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Застосування цієї засади здійснюється з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

10. Статтю 21 доповнити положенням такого змісту:

«Право на справедливий розгляд та вирішення справи забезпечується шляхом створення реальної можливості особи брати участь у судовому провадженні, користуватися передбаченими цим Кодексом процесуальними правами та засобами захисту, а також вимагати дотримання гарантій незалежності і безсторонності суду, змагальності, розумності строків та інших вимог справедливого судового розгляду».

5. Статтю 370 доповнити положенням такого змісту:

«Під час оцінки законності, обґрунтованості та вмотивованості судового рішення суд враховує характер і наслідки істотних порушень процесуальних прав учасників кримінального провадження та їх вплив на справедливість судового розгляду в цілому».

6. У статті 374 передбачити, що у випадках, коли учасник судового провадження заявляв про істотне порушення його процесуальних прав, у мотивувальній частині вироку повинні бути наведені мотиви прийняття або відхилення відповідних доводів та оцінка їх впливу на результати судового провадження.

7. Статтю 615 доповнити положенням такого змісту:

«Особливості здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану не можуть бути підставою для необґрунтованого обмеження процесуальних прав його учасників. Обмеження, зумовлені об'єктивною неможливістю здійснення процесуальної дії у загальному порядку, повинні бути необхідними, пропорційними

обставинам конкретного кримінального провадження та застосовуватися лише протягом часу існування відповідних обставин.

Застосування особливого порядку кримінального провадження не звільняє слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого суддю та суд від обов'язку забезпечувати настільки повну реалізацію процесуальних прав особи, наскільки це об'єктивно можливо за конкретних умов».

8. Передбачити, що дистанційна участь особи у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану допускається у випадках, коли її безпосередня участь є неможливою або істотно ускладненою обставинами воєнного характеру, за умови забезпечення можливості бачити і чути перебіг процесуальної дії, реалізовувати процесуальні права, подавати заяви та клопотання, спілкуватися із захисником конфіденційно та безперешкодно брати участь у дослідженні доказів.

9. У положеннях, що регламентують права підозрюваного та обвинуваченого, передбачити можливість їх дистанційної участі у судовому провадженні у випадках та порядку, визначених цим Кодексом, якщо такий формат не створює непропорційних обмежень права на захист та інших процесуальних гарантій.

10. У положеннях щодо забезпечення права на захист в умовах воєнного стану передбачити, що у випадку об'єктивної неможливості безпосередньої участі захисника його участь може забезпечуватися дистанційно за умови створення технічної можливості для конфіденційного спілкування з підозрюваним або обвинуваченим до початку та під час відповідної процесуальної дії.

Дистанційна форма участі захисника не може застосовуватися, якщо за конкретних обставин вона істотно обмежує можливість надання ефективної правничої допомоги.

11. Під час розгляду питання про застосування запобіжного заходу дистанційна участь підозрюваного або обвинуваченого допускається лише за наявності об'єктивних обставин, які унеможливлюють або істотно ускладнюють його безпосередню участь, та за умови забезпечення ефективного спілкування із захисником і можливості особисто викласти свою позицію перед слідчим суддею або судом.

II. Внести до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» такі зміни:

1. Передбачити, що тимчасова зміна територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану здійснюється у встановленому законом порядку у випадках, коли відповідний суд об'єктивно не може здійснювати правосуддя.

Зміна територіальної підсудності не повинна створювати для учасників судового провадження непропорційних перешкод у реалізації права на доступ до суду.

2. Передбачити додаткову гарантію, відповідно до якої неможливість здійснення суддею правосуддя внаслідок бойових дій, тимчасової окупації території, евакуації або інших обставин, що об'єктивно не залежать від судді, сама по собі не може бути підставою для притягнення його до юридичної відповідальності.

III. Внести до Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» такі зміни:

Передбачити можливість отримання первинної та вторинної правничої допомоги під час дії воєнного стану із використанням дистанційних засобів комунікації, якщо особиста участь особи або надавача правничої допомоги неможлива чи істотно ускладнена.

Застосування дистанційної форми не повинно погіршувати якість правничої допомоги та має забезпечувати конфіденційність спілкування особи із захисником.

IV. Внести до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» такі зміни:

Передбачити гарантії доступу внутрішньо переміщених осіб до судового захисту, зокрема шляхом забезпечення можливості дистанційної участі у судових провадженнях у передбачених законом випадках, отримання правничої допомоги та доступу до інформації про порядок захисту порушених прав.

V. Прикінцеві та перехідні положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України у тримісячний строк з дня набрання чинності цим Законом:

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити прийняття нормативно-правових актів, необхідних для його реалізації;

вжити заходів щодо створення належних технічних умов для дистанційної участі осіб у судових провадженнях, у тому числі в умовах воєнного стану.

3. Вищій раді правосуддя, органам суддівського самоврядування та органам адвокатського самоврядування рекомендувати в межах компетенції розробити рекомендації щодо забезпечення справедливості кримінального провадження, ефективної дистанційної участі його учасників та реалізації права на захист в умовах воєнного стану.

Додаток Г

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Декан юридичного факультету
ПВНЗ "Європейський університет",
кандидат юридичних наук, доцент

_____ Петро КРАВЧУК
21 березня 2026 року

А К Т
впровадження результатів дисертаційного дослідження
в освітній процес

Комісія у складі: Антошкіна Валерія Костянтинівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права, ПВНЗ «Європейський університет», Климчук Михайло Павлович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права, ПВНЗ «Європейський університет», Моргун Сергій Олександрович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права, ПВНЗ «Європейський університет», склала цей акт.

Основні результати дисертації Гайдака Олександра Володимировича «Право на справедливий суд та механізм його забезпечення у кримінальному провадженні: теоретичні та прикладні аспекти», поданої на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», впроваджено в освітній процес кафедри права юридичного факультету ПВНЗ «Європейський університет».

Положення дисертації використано під час оновлення змісту навчальних дисциплін «Кримінальне процесуальне право», «Судово-експертна діяльність», «Порівняльне судове право», зокрема під час розроблення і викладання таких тематичних блоків:

1. Поняття і критерії, які застосовуються для оцінки справедливості чи несправедливості суду;
2. Розмежування понять «доступність правосуддя» та «доступ до правосуддя», необхідне для правильності застосування норм;
3. Правовий контекст справедливості, що розглядається як співвідношення між дією та відповіддю на неї — між зусиллям і винагородою, правопорушенням і покаранням;
4. Правове уявлення про справедливий суд, як обов'язкову і невід'ємну складову демократичної правової держави, що потребує належного гарантування з боку державних інституцій;
5. Правова характеристика справедливості, що розглядається не як абстрактне поняття, а як функціональна характеристика правової процедури, яка

впливає на всі її етапи — від досудового розслідування до ухвалення судового рішення;

6. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні, що є основою забезпечення прав людини в судовому процесі та є ключовим елементом принципу верховенства права та відповідає вимогам міжнародних стандартів, зокрема Європейської конвенції з прав людини (стаття 6), і імплементується у національне законодавство України.

Результати дисертації використовуються під час підготовки лекцій, планів семінарських занять, практичних кейсів, індивідуальних завдань, методичних рекомендацій та інших навчально-методичних матеріалів.

Реалізація права на справедливий суд впливає не лише на зміст і методи правового регулювання у сфері кримінального процесуального права, а й на формування правових гарантій захисту прав особи — учасника кримінальних процесуальних правовідносин. Їхнє тлумачення та розуміння формує у здобувачів навички правової кваліфікації справедливості, визначення застосовного правового режиму даного поняття.

Основні положення дисертаційного дослідження оприлюднено, зокрема, у таких наукових працях:

1. Гайдак О. В. Порівняльно-правовий аналіз змісту права на справедливий суд в регіональних міжнародно-правових актах. *Журнал східноєвропейського права.* 2024. № 125. С. 179-184. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/haidak_125.pdf.

2. Гайдак О.В., Окопник О.М., Романенко Л.М. Правова реформа системи правосуддя:дослідження міжнародного досвіду. Науково-практичний журнал «Наше право». 2024. № 1. С. 271-280. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-1/NP_2024_1.pdf

3. Гайдак О. В. Право на справедливий суд як складова права на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні: міжнародно-правовий аспект. *Науковий журнал «Європейський правничий часопис».* 2024. № 4. С. 121-127.

4. Гайдак О. В. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні: огляд рішень європейського суду з прав людини. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану*: матеріали Всеукраїнського круглого столу, м. Ірпінь, 15 травня 2024 р. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. С. 34-34. URL: https://surl.li/atdcxt

URL: https://cms.legal-journal.e-u.edu.ua/uploads/19_4_2024_ddaa45cedf.pdf.

5. Гайдак О.В., Чубоха Н.Ф., Божко Д.В. Роль міжнародних судових органів у вирішенні спорів, пов'язаних із договірними зобов'язаннями під час воєнного стану. Науково-практичний журнал «Європейські перспективи». 2024. № 2. С. 218-224. URL: HTTPS://EP.UNESCO-SOCIO.IN.UA/WP-CONTENT/UPLOADS/ARCHIVE/EP-2024-2/EP_2024_2_218.PDF

6. Гайдак О. В. Елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. *Дев'яносто сьомі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки*. Матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової конференції. (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 29-30 травня 2025 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів : ФО-П Шпак В.Б. URL: http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5281/.

7. Гайдак О. В. Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні. *Ірпінський юридичний часопис.* 2025. № 2 (19). С. 201-208. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/351/362.

Комісія дійшла висновку, що зазначені положення і методичні розробки дисертації Гайдака Олександра Володимировича мають теоретичне, практичне та навчально-методичне значення, і їх було впроваджено в освітній процес кафедри права юридичного факультету ПВНЗ «Європейський університет».

Голова комісії _____ Валерія АНТОШКІНА

Член комісії _____ Михайло КЛИМЧУК

Член комісії _____ Сергій МОРГУН

Додаток Д

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Декан юридичного факультету
ПВНЗ «Європейський університет»
кандидат ~~юридичних наук,~~ доцент
Петро КРАВЧУК
«__» _____ 2026 року

А К Т
впровадження результатів дисертаційного дослідження у наукову діяльність

Комісія у складі: голови комісії: Антошкіна В.К., доктора юридичних наук, професора, професора кафедри права ПВНЗ «Європейський університет»; члена комісії, Семенюк О.О., кандидат юридичних наук, доцент кафедри права ПВНЗ «Європейський університет», члена комісії, Ієрусалимов І.О., кандидат юридичних наук, доцент кафедри права ПВНЗ «Європейський університет», склала цей акт про таке.

Під час виконання науково-дослідної роботи кафедри права юридичного факультету ПВНЗ «Європейський університет» на тему «Право на справедливий суд та механізм його забезпечення у кримінальному провадженні: теоретичні та прикладні аспекти» використано теоретичні положення, висновки та методичні розробки дисертації Гайдака Олександра Володимировича, поданої на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

У науково-дослідну діяльність впроваджено такі результати дисертації:

1. Закріплення поняття справедливості, засади верховенства права в контексті справедливості, впровадження механізму оцінки забезпечення справедливості провадження у КПК України на основі вивчення позитивного зарубіжного досвіду, міжнародних стандартів та прецедентної практики ЄСПЛ;

2. Авторське поняття «справедливий суд», що розглядається як єдність двох аспектів: матеріальної (змістовної) справедливості, що відображається у змісті судового рішення, та процесуальної (процедурної) справедливості, яка забезпечує розгляд справи відповідно до встановлених законом судових процедур;

3. Забезпечення права на справедливий суд у кримінальному процесі під час воєнного стану, до яких віднесено впровадження дистанційного правосуддя, включаючи обмеження допуску осіб, які не є учасниками процесу, та можливість тимчасового зупинення судочинства у разі загрози безпеці тощо;

4. Механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд у кримінальному провадження під час воєнного стану, який включає в себе: визначення чітких підстав обмеження елементів права на справедливий судовий розгляд під час воєнного або надзвичайного стану, випадки застосування дистанційного та заочного розгляду справи тощо.

Зазначені результати використано для розвитку методології досліджень у сфері судочинства, зокрема в забезпеченні права на справедливий суд та механізм його забезпечення у кримінальному провадженні, а також для формування напрямів подальших наукових досліджень, підготовки наукових публікацій, доповідей та аналітичних матеріалів.

Основні положення дисертаційного дослідження оприлюднено, зокрема, у таких наукових працях:

1. Гайдак О. В. Порівняльно-правовий аналіз змісту права на справедливий суд в регіональних міжнародно-правових актах. *Журнал східноєвропейського права.* 2024. № 125. С. 179-184. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/haidak_125.pdf.

2. Гайдак О.В., Окопник О.М., Романенко Л.М. Правова реформа системи правосуддя:дослідження міжнародного досвіду. Науково-практичний журнал «Наше право». 2024. № 1. С. 271-280. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-1/NP_2024_1.pdf

3. Гайдак О. В. Право на справедливий суд як складова права на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні: міжнародно-правовий аспект. *Науковий журнал «Європейський правничий часопис».* 2024. № 4. С. 121-127.

4. Гайдак О. В. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні: огляд рішень європейського суду з прав людини. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану*: матеріали Всеукраїнського круглого столу, м. Ірпінь, 15 травня 2024 р. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. С. 34-34. URL: https://surl.li/atdcxt

URL: https://cms.legal-journal.e-u.edu.ua/uploads/19_4_2024_ddaa45cedf.pdf.

5. Гайдак О.В., Чубоха Н.Ф., Божко Д.В. Роль міжнародних судових органів у вирішенні спорів, пов'язаних із договірними зобов'язаннями під час воєнного стану. Науково-практичний журнал «Європейські перспективи». 2024. № 2. С. 218-224. URL: HTTPS://EP.UNESCO-SOCIO.IN.UA/WP-CONTENT/UPLOADS/ARCHIVE/EP-2024-2/EP_2024_2_218.PDF

6. Гайдак О. В. Елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. *Дев'яносто сьомі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки.* Матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової конференції. (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 29-30 травня 2025 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів : ФО-П Шпак В.Б. URL: http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5281/.

7. Гайдак О. В. Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні. *Ірпінський юридичний часопис.* 2025. № 2 (19). С. 201-208. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/351/362.

Комісія дійшла висновку, що наведені результати дисертаційного дослідження Гайдака Олександра Володимировича мають самостійне теоретичне

та методичне значення і є впровадженими в наукову діяльність кафедри права юридичного факультету ПВНЗ «Європейський університет».

Голова комісії		Валерія АНТОШКІНА
Член комісії		Олександр СЕМЕНЮК
Член комісії		Ігор ІЄРУСАЛИМОВ

Додаток Е

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

у яких опубліковані наукові результати дисертації

1. Гайдак О. В. Порівняльно-правовий аналіз змісту права на справедливий суд в регіональних міжнародно-правових актах. *Журнал східноєвропейського права.* 2024. № 125. С. 179-184. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/haidak_125.pdf.

2. Гайдак О.В., Окопник О.М., Романенко Л.М. Правова реформа системи правосуддя:дослідження міжнародного досвіду. Науково-практичний журнал «Наше право». 2024. № 1. С. 271-280. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-1/NP_2024_1.pdf

3. Гайдак О. В. Право на справедливий суд як складова права на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні: міжнародно-правовий аспект. *Науковий журнал «Європейський правничий часопис».* 2024. № 4. С. 121-127. URL: https://cms.legal-journal.e-u.edu.ua/uploads/19_4_2024_ddaa45cedf.pdf.

4. Гайдак О.В., Чубоха Н.Ф., Божко Д.В. Роль міжнародних судових органів у вирішенні спорів, пов'язаних із договірними зобов'язаннями під час воєнного стану. Науково-практичний журнал «Європейські перспективи». 2024. № 2. С. 218-224. URL: HTTPS://EP.UNESCO-SOCIO.IN.UA/WP-CONTENT/UPLOADS/ARCHIVE/EP-2024-2/EP_2024_2_218.PDF

5. Гайдак О. В. Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні. *Ірпінський юридичний часопис.* 2025. № 2 (19). С. 201-208. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/351/362.

які засвідчують апробацію результатів дисертації:

6. Гайдак О. В. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні: огляд рішень європейського суду з прав людини. *Проблеми*

забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану: матеріали Всеукраїнського круглого столу, м. Ірпінь, 15 травня 2024 р. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. С. 34-34. URL: https://surl.li/atdcxt

7. Гайдак О. В. Елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. *Дев'яносто сьомі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки*. Матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової конференції. (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 29-30 травня 2025 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів : ФО-П Шпак В.Б. URL: http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5281/.